



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ



elmi əsərlər məcmuəsi

2024 - №68



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 68-2024

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adlı elmi əsərlər məcmuəsi barədə

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Əsasnaməsi”ndə Mərkəzin məhkəmə ekspertizalarının təyin edilməsi, aparılması və ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsi, metodik vəsaitlərin hazırlanması, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ekspertlər üçün hazırlanmış elmi-metodik materialların nəşrinin təşkil edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mətbu nəşrlər təsis etməklə xüsusi bülletenlər, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair materiallar və digər nəşrlərin buraxılması, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq və vəzifələri təsbit olunub.

Eyni zamanda Əsasnamədə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, ekspert tədqiqatının yeni metod və metodikalarının hazırlanması, eləcə də təkmilləşdirilməsi onun fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilib.

Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika, kriminologiya və hüququn digər aidiyyəti sahələrində elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi, əldə edilən nəticələrin ekspert təcrübəsində tətbiq edilməsi üzrə elmi-nəzəri, təcrübi və metodiki xarakterli problemlərin aşkar edilməsi və müzakirəsi, həmçinin fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlərin həll edilməsi məqsədilə Mərkəzdə Elmi Şura yaradılıb.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin prioritet istiqamətləri ədalət mühakiməsinin hüquqi, təşkilati və metodoloji problemləri, kriminoloji araşdırmalar, məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın nəzəri və təcrübi məsələləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr 235 nömrəli qərarına əsasən Mərkəzdə fəlsəfə doktoru üzrə (5611.01-cinayət hüququ, kriminologiya, cəza-icra hüququ və 5612.01-cinayət prosesi, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası, əməliyyat axtarış fəaliyyəti) doktorantura təhsili davam etdirilib.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu tərəfindən (hazırkı Mərkəzin sələfi) 1962-ci ildə “Məhkəmə ekspertizasının problemləri” adlı elmi jurnal təsis olunmuş, sonradan müxtəlif adlarla nəşr olunan jurnal bu gün fəaliyyətini “Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adı ilə davam etdirir. Jurnal 15.10.2010-cu il tarixdə 3267 qeydiyyat nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilib.

Jurnalda öz profilinə uyğun olaraq Mərkəzin əməkdaşları ilə yanaşı respublikanın, o cümlədən xarici ölkələrin nüfuzlu hüquqşünas alimlərinin, gənc tədqiqatçıların, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin məqalələri dərc olunur.

Mərkəzin elmi jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30.04.2010-cu il tarixli iclasında (protokol N 10-R) təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilib.

Jurnalın nəşrinin maliyyələşdirilməsi Mərkəzə dövlət büdcəsindən ayrılmış müvafiq xərclər hesabına təmin olunur.



“Əminəm ki, ədliyyə və məhkəmə işçiləri qanunun aliliyinin, hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyinin təmin olunması, vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində söylərini bundan sonra da davam etdirərək Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcəklər.”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Heydər oğlu Əliyev

ELMI MƏCMUƏNİN REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor

Elşən Vəli oğlu Albəndov - Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin rəisi

Redaksiya heyəti

Abdulla Əhməd oğlu Yusifov – Məhkəmə ekspertizası mərkəzinin rəis müavini

Aysel Zakir qızı Kişiyeva – Məhkəmə ekspertizası mərkəzinin Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsində rəhbərliyi müvəqqəti təmin edən, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru (məsul katib)

Fərdin Yaşar oğlu Xəlilov – Ədliyyə Akademiyasının müəllimi, hüquq elmlər doktoru

Ədalət Bəybala oğlu Həsənov - Səhiyyə Nazirliyi "Məhkəmə-Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Birliyi" publik hüquqi şəxsin baş direktoru, tibb elmləri doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov – Nəsimi Rayon Məhkəməsinin hakimi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Kamil Nazim oğlu Səlimov – Bakı Dövlət Universitetinin Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmləri doktoru, professor

Şəhla Tofiq qızı Səmədova – Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor

Səyyad Ağamir oğlu Ağayev – Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının Cinayət prosesi kafedrasının rəisi

Azər Valeh oğlu İsmayılov – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının Cinayət prosesi və kriminalistika kafedrasının müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Şöhlət Müzəffər oğlu Kərimov – Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının Hüquq və iqtisadiyyat kafedrası müdirinin müavini, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yener Ünver – Türkiyə Respublikası Özyeğin Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Nebile Dağhoğlu – Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor

Cavid Abdullazadə - Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Vitaliy Kuznetsov – Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Qanunvericilik və Hüquqi Ekspertiza Elmi Tədqiqat İnstitutunun baş elmi işçisi, hüquq elmləri doktoru, professor

Mündəricat

ABDULLA YUSİFOV

Azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən şəxslərə tətbiq olunan intizam tənbeh tədbirlərinin icrası məsələləri.....10

MƏTANƏT ƏSGƏROVA

Beynəlxalq məhkəmələrdə Amicus curiae icmalların təqdim edilməsi.....18

NİGAR QƏLƏNDƏRLİ

Ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi.....26

TOĞRUL HÜSEYNOV

Publik hüquqi şəxs hüququn müstəqil sahəsi kimi.....33

ŞÖHLƏT KƏRİMOV

İbtidai araşdırma zamanı hipnoz tətbiq etmənin prosessual və taktiki xüsusiyyətləri.....37

NATİQ PƏNAHOV

Применение цифровой обработки для выявления содержания давленных текстов.....42

AYSEL KİŞİYEVA

Soyuq silahların məhkəmə ekspertizası: nəzəriyyə və təcrübə.....47

SƏBİNƏ QƏDİROVA, MƏLAHƏT ƏLİYAROVA

Expert forensic research of smoking aromatic – mixtures.....53

ADİL AĞALAROV

Yanğın hadisəsi yerindən götürülmüş mis və alüminium naqillər üzərindəki ərintilərin mikrostrukturuna əsasən elektrotexniki qəza halının baş vermiş yanğın hadisəsi ilə səbəbli əlaqəsinin müəyyən edilməsi.....57

LƏTİF ƏLİYEV, HÜMMƏT VƏLİYEV, SEVİNC QULİYEVA

İnformasiyanın gizli qaydada alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrin müəyyən olunması.....63

ÜLVİYYƏ MEHDİYEVA

Sənədlərin rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinin bəzi metodoloji məsələləri.....70

MÖVLUD ŞÜKÜROV

Ekspert tədqiqatında elektrik qəza hallarının baş vermiş yanğın hadisələri ilə səbəb nəticə əlaqəsini müəyyən edən xarakterik əlamətlər.....81



**“Elmi əsərlər
məcmuəsi”**

Azərbaycan
Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən
təvsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil
edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının
Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzi

AZ 1000, Bakı şəhəri,
Xaqani küçəsi 24

Elektron poçt:
info@expert.gov.az

Əlaqə nömrəsi :
(012)598-53-72

AYSEL CAVADOVA

*Maddə və materialların məhkəmə ekspertizalarının tədqiqində
müasir yanaşma: nəzəriyyə və beynəlxalq təcrübə.....85*

XƏYYAM İSGƏNDƏROV

Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının həll etdiyi aktual məsələlər.....92

ZAUR NƏSİROV, ÜLVİYYƏ AĞAYEVA

*Məhkəmə-xəttişünaslıq ekspertizasında çoxobyektli işlərin icrası
zamanı ortaya çıxan çətinliklər.....103*

NATİQ ABDULLAYEV

*Özünəqəsd və özünəqəsd cəhdləri ilə bağlı məhkəmə psixoloji-
lingvistik ekspertiza.....106*

AFƏT MUSAYEVA

*When it comes to resolving legal issues related to voice recordings,
the role of forensic voice analysis in court is significant.....112*

FƏRƏH MƏMMƏDOVA

Yalın ayaq izlərinin məhkəmə ekspertizasının əhəmiyyəti.....118

EMİN HƏSƏNOV

*Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması və xüsusi
müsadirənin tətbiqi.....125*

SOLMAZ KAZIMOVA

*Apellyasiya icraatında məhkəmə hökmlərinin (yekun qərarlarının)
ləğv edilməsi və dəyişdirilməsinin əsasları: anlayışı, təsnifatı və sis-
temi.....132*

AZƏR MEHRALİYEV

Ədalət mühakiməsi anlayışı və ona dair əsas yanaşmalar140

CONTENTS

EDITORIAL BOARD OF SCIENTIFIC JOURNAL

Editor-in-Chief

Elshan Veli oglu Albendov - Head of the Forensic Science Center

Editorial staff

Abdulla Ahmet oglu Yusifov - Deputy head of Forensic Science Center

Aysel Zakir gizi Kishiyeva – Phd in Law (responsible secretary), temporarily providing leadership in the Department of Scientific Research and Methodological Work of the Forensic Science Center

Fardin Yashar oghlu Khalilov - a teacher of the Academy of Justice, doctor of law

Adalat Beybala oglu Hasanov - general director of the public legal entity "Forensic-Medical Expertise and Pathological Anatomy Union" of the Ministry of Health, doctor of medical sciences

Nail Ibad oglu Abbasov – judge of the Nasimi District Court, Phd in law

Kamil Nazim oglu Salimov - head of the Department of Criminalistics and Forensic Expertise of Baku State University, doctor of law, professor

Shahla Tofig gizi Samadova - head of the Department of Criminal Law of Baku State University, doctor of law, professor

Sayyad Agamir oglu Agayev - head of the Department of Criminal Procedure of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan, Phd in law

Azer Valeh oghlu Ismayilov - Head of the Department of Criminal Procedure and Criminalistics of the Heydar Aliyev Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan, Phd in law

Shohlet Muzaffar oghlu Karimov - Deputy Head of the Department of Law and Economics of the National Aviation Academy of the Republic of Azerbaijan, Phd in Law, associate professor

Yener Unver – professor of Law Faculty, Özyeğin University Republic of Turkey, doctor of law

Nebile Dağlıoğlu – head of the Forensic Expertise Department of Ankara University, Republic of Turkey, doctor of law, professor

Javid Abdullazade - professor of Law Faculty of Ankara University Republic of Turkey, doctor of law

Vitaliy Kuznetsov – senior researcher of the Scientific Research Institute of Legislation and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, doctor of law, professor

ABDULLA YUSIFOV

Issues of implementation of disciplinary measures applied to persons serving sentences of deprivation of liberty.....10

MATANAT ASGAROVA

Submission of Amicus curiae briefs in international courts.....18

NIGAR GALANDERLI

Committing a crime that goes beyond common intent.....26

TOGRUL HUSEYNOV

Public legal entity as an independent branch of law.....33

SHOHLET KARIMOV

Procedural and tactical features of applying hypnosis during the preliminary investigation.....37

NATIQ PANAHOV

Application of digital processing to identify the content of imprinted texts.....42

AYSEL KİŞİYEVA

Forensic examination of cold weapons: theory and practice.....47

SABINA QADIROVA, MALAHAT ALIYAROVA

Expert forensic research of smoking aromatic – mixtures.....53

ADIL AĞALAROV

Determination of the causal relationship between an electrical accident and a fire incident based on the microstructure of alloys on copper and aluminum wires taken from the scene of a fire.....57

LATIF ALIYEV, HUMMAT VALİYEV, SEVINC GULİYEVA

Identification of technical means intended for secret receipt of information.....63

ULVIYYA MEHDİYEVA

Some methodological issues of determining the chronological sequence of execution of document requirements.....70

MOVLUD SHUKUROV

Characteristic signs determining the cause-and-effect relationship of electrical accidents with fire incidents in expert research.....81

AYSEL JAVADOVA

Modern approach to the study of forensic examinations of substances and materials: theory and international practice.....85



“Scientific Journal”

Included in the list of
publications recommended by
the Higher Attestation
Commission under the
President of the Azerbaijan
Republic

Forensic Science Center
of the Ministry of Justice
of the Republic of
Azerbaijan
AZ 1000, Baku city,
Khagani street 24
E-mail: info@expert.gov.az
Contact number :
(012)598-53-72

KHAYYAM ISGANDAROV

*Current issues solved by forensic construction-technical
expertise.....92*

ZAUR NASIROV, ULVIYYA AGAYEVA

*Difficulties in the implementation of multi-objective work in
forensic handwriting examination.....103*

NATIQ ABDULLAYEV

*Forensic psychological-linguistic examination of suicide and
suicide attempts.....106*

AFAT MUSAYEVA

*When it comes to resolving legal issues related to voice recordings,
the role of forensic voice analysis in court is significant.....112*

FARAH MAMMADOVA

*The importance of forensic examination of barefoot
footprints.....118*

EMIN HASANOV

*Legalization of property obtained through crime and application
of special confiscation.....125*

SOLMAZ KAZIMOVA

*The basics of annulment and modification of court verdicts
(final decisions) in appeal proceedings: concept, classification and
system.....132*

AZER MEHRALIYEV

The concept of justice and its main approaches.....140

BİLİMSEL DERGİNİN YAYIN KURULU

Genel Yayın Yönetmeni

Elshan Vali oğlu Albendov - Adli Uzmanlık
Merkezi başkanı

Yazı kurulu

Abdulla Ahmad oğlu Yusifov – Adli Uzmanlık

Merkezi başkan yardımcısı

Aysel Zakir gızı Kishiyeva - Adalet Bakanlığı Adli
Bilimler Merkezi Bilimsel Araştırma ve
Metodolojik Çalışmalar Dairesi Başkanı, Hukuk
bilimi doktoru (icra sekreteri)

Fardin Yaşar oğlu Halilov - Adalet Akademisi
Öğretmeni, Hukuk Bilimi Doktoru

Adalat Beybala oğlu Hasanov - Sağlık Bakanlığı
Adli Tıp Uzmanlığı ve Patolojik Anatomi Birliği
Kamu Tüzel Kişiliği Genel Müdürü, Tıp bilimleri
doktoru

Kamil Nazım oğlu Salimov - Bakü Devlet
Üniversitesi Kriminoloji ve Adli Bilimler Bölüm
Başkanı, Hukuk Bilimi Doktoru, profesör

Şahla Tofik kızı Samedova - Bakü Devlet
Üniversitesi Ceza Hukuku Bölüm Başkanı, Hukuk
Bilimi Doktoru, profesör

Nail İbad oğlu Abbasov - Nasimi bölge
mahkemesi hakimi, Hukuk bilimi doktoru

Seyyad Agamir oğlu Agayev - Azərbaycan
Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Polis Akademisi
Ceza Muhakemeleri Dairesi Başkanı, Hukuk
bilimi doktoru

Azer Valeh oğlu İsmayilov - Azərbaycan
Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Haydar
Aliyev Akademisi Ceza Muhakemeleri ve
Kriminoloji Bölüm Başkanı, Hukuk bilimi
doktoru

Şohlat Muzaffar oğlu Karimov - Azərbaycan
Cumhuriyeti Ulusal Havaçılık Akademisi Hukuk
ve Ekonomi Bölüm Başkan Yardımcısı, Hukuk
bilimi doktoru

Yener Unver - Türkiye Cumhuriyeti Özyeğin
Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü, Hukuk
bilimi doktoru

Nebile Daglıoğlu - Türkiye Cumhuriyeti Ankara
Üniversitesi Adli Bilimler Anabilim Dalı Başkanı,
Hukuk bilimi doktoru, profesör

Javid Abdullazadeh - Türkiye Cumhuriyeti
Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörü,
Hukuk bilimi doktoru

Vitaliy Kuznetsov - Ukrayna Ulusal Bilimler
Akademisi Mevzuat ve Hukuki Uzmanlık
Bilimsel Araştırma Enstitüsü Kıdemli
Araştırmacısı, Hukuk bilimi doktoru, profesör

İÇİNDEKİLER

ABDULLA YUSIFOV

*Özgürlükten yoksun bırakma cezası çeken kişilere uygulanan
disiplin tedbirlerinin uygulanması sorunları.....10*

MATANAT ASGAROVA

*Uluslararası mahkemelerde amicus curiae özetlerinin
sunulması.....18*

NIGAR GALANDERLI

Ortak niyetin ötesine geçen bir suç işlemek.....26

TOGRUL HUSEYNOV

Bağımsız bir hukuk dalı olarak kamu tüzel kişiliği.....33

SHOHLET KARIMOV

*Ön soruşturma sırasında hipnoz uygulamasının usul ve taktik
özellikleri.....37*

NATIQ PANAHOV

*Basılı metinlerin içeriğini belirlemek için dijital işlemenin
uygulanması.....42*

AYSEL KİSHİYEVA

Soğuk silahların adli muayenesi: teori ve uygulama.....47

SABINA QADIROVA, MALAHAT ALIYAROVA

Sigara aromatik karışımlarının uzman adli araştırması.....53

ADİL AĞALAROV

*Yangın mahallinden alınan bakır ve alüminyum tellerdeki
alaşımların mikro yapısına dayalı olarak bir elektrik kazası ile bir
yangın olayı arasındaki nedensel ilişkinin belirlenmesi.....57*

LATİF ALİYEV, HUMMAT VALİYEV, SEVİNC GULİYEVA

*Gizli bilgi almaya yönelik teknik araçların tanımlanma-
sı.....63*

ULVIYYA MEHDİYEVA

*Belge gerekliliklerinin yürütülmesinin kronolojik sırasını
belirlemenin bazı metodolojik sorunları.....70*

MOVLUD SHUKUROV

*Uzman araştırmasında elektrik kazalarının yangın olaylarıyla
neden-sonuç ilişkisini belirleyen karakteristik işaretler.....81*

AYSEL JAVADOVA

*Madde ve malzemelerin adli incelemelerinin incelenmesine yönelik
modern yaklaşım: teori ve uluslararası uygulama.....85*



“Bilimsel dergi”

Azerbaycan Cumhuriyeti
Cumhurbaşkanına bağlı yüksek
tasdik Komisyonu tarafından
önerilen yayınlar listesine
dahil edilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti

Adalet Bakanlığı

Adli Uzmanlık Merkezi

AZ1000, Bakü şehri 24,

Khagani caddesi

E-posta: info@expert.gov.az

İletişim numarası:

(012) 598-53-72

KHAYYAM ISGANDAROV

*Adli inşaat-teknik uzmanlığı tarafından çözölen güncel sorunlar.....*92

ZAUR NASIROV, ULVIYYA AGAYEVA

*Adli el yazısı incelemesinde çok amaçlı çalışmanın uygulanmasındaki zorluklar.....*103

NATIQ ABDULLAYEV

*İntihar ve intihar girişimlerinin adli psikolojik-dilbilimsel incelemesi.....*106

AFAT MUSAYEVA

*Ses kayıtlarıyla ilgili yasal sorunların çözümü söz konusu olduğunda, mahkemede adli ses analizinin rolü önemlidir.....*112

FARAH MAMMADOVA

*Çıplak ayak izlerinin adli incelemesinin önemi.....*118

EMİN HASANOV

*Suç yoluyla elde edilen malların yasallaştırılması ve özel müsaderenin uygulanması.....*125

SOLMAZ KAZIMOVA

*İstinaf davalarında mahkeme kararlarının (kesin kararların) iptali ve değıştirilmesinin temelleri: kavram, sınıflandırma ve sistem.....*132

AZER MEHRALIYEV

*Adalet kavramı ve temel yaklaşımları.....*140

AZADLIQDAN MƏHRUM ETMƏ NÖVÜNDƏ CƏZA ÇƏKƏN ŞƏXSLƏRƏ TƏTBİQ OLUNAN İNTİZAM TƏNBEH TƏDBİRLƏRİNİN İCRASI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: azadlıqdan məhrum etmə cəzası, cəzaçəkmə müəssisləri, intizam tənbeh tədbirləri, hüquqpozmalar.

Keywords: custodial sentence, gambling institutions, disciplinary measures, violations of law.

Anahtar kelimələr: hapis cezası, kumar kurumları, disiplin cezaları, yasa ihlalleri.

Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərə tətbiq olunan intizam tənbeh tədbirlərinin icrası məsələləri Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin prinsipləri, məqsəd və vəzifələri, onlara nail olunmasının forma, metod, üsul və vasitələri ilə qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi və təhlili, onların məzmun və mahiyyətinin düzgün müəyyən edilməsindən çox asılıdır. Cəza-icra qanunvericiliyinə əsasən azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumlara törətdikləri intizam hüquqpozmalarına görə tətbiq olunan intizam tənbeh tədbirləri onların islah olunmasına, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınmasına, məhkumlara, cəzaçəkmə müəssisələrinin müdiriyyətinə və şəxsi heyətinə, digər insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə, ictimai faydalı əməyə, insanlar arasında ünsiyyətin norma, prinsip, qayda və ənənələrinə qarşılıqlı hörmət münasibətlərinin formalaşmasına, onların təhsil, peşə və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş, cəzaların icrası qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilən hüquqtətbiqetmə fəaliyyətidir.

N.A.Struçkovun fikrincə, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmü ilə təyin edilmiş azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrası və çəkilməsi zamanı törədilmiş hüquqpozmalara görə məhkuma tətbiq edilən intizam tənbehi xüsusi xəbərdaredici fəaliyyət kimi aşağıdakı

əsas elementlərə malikdir:

1. Məhkumların təcrid edilməsini təmin edən texniki vasitələrdən istifadə etməklə onların mühafizəsi və nəzarət edilməsi;

2. Cəzaçəkmə müəssisələrinin işçisi olmayan şəxslərlə məhkumların ünsiyyətinin xüsusi qaydasını müəyyən etməklə onlara məhdudiyyət qoyulması;

3. Profilaktik tədbirlərin tətbiqi yolu ilə məhkumlar tərəfindən qanun pozuntuları və cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınması;

4. İntizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi təcrübəsindən istifadə edilməsi;

5. Təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

6. Cinayətlərin açılması [3; s. 148- 150].

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir də mövcuddur ki, məhkumun cəmiyyətdən təcrid olunmaqla islah olunması əsasən aşağıdakı hallarda uğurlu hesab edilə bilər:

1. Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumun şəxsiyyətinin məqsədyönlü korrektə edilməsi prosesinin düzgün təşkili;

2. İslah prosesində psixoloji-pedaqoji qanunauyğunluqların və tövsiyələrin nəzərə alınması;

3. Məhkumların təcrid edilmə şəraitində saxlanılmasının maksimal pedaqoji psixoloji əsaslandırılması, habelə saxlanılması və islah təsir tədbirlərinin təşkilinin optimallığı.

Qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası cəzaların icrası qanunvericiliyinin bir sıra

normalarında azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən şəxslərə intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi qaydası və şərtlərini tənzimləyən müddəalar öz əksini tapmışdır. Bu müddəalar CİM-nin 107-ci (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə tətbiq edilən tənbeh tədbirləri), 108-ci (cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması), 109-cu (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə tənbeh tədbirlərinin tətbiqi qaydası), 110-cu (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərin cərimə təcridxanalarında, kamera tipli otaqlarda və birnəfərlik kameralarda saxlanması şərtləri), 111-ci (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə həvəsləndirmə və tənbeh tədbirlərini tətbiq edən vəzifəli şəxslər) maddələrində qanunvericilik yolu ilə təsbit olunmuşdur.

Qanunverici həmin normaları CİM-nin XIII fəslində (müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərlə tərbiyə işi) yerləşdirməklə həmin tədbirlərin intizam xarakterli tərbiyəvi tədbirlər olmasını bir daha xüsusi olaraq qeyd edir.

CİM-nin 109-cu maddəsinə əsasən tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı xətanın törədilmə şəraiti, məhkumun şəxsiyyəti və cəzanın çəkilməsi müddətindəki davranışı nəzərə alınır. Verilən tənbeh tədbirləri xətanın ağırlığına və xüsusiyyətinə uyğun olmalıdır.

Cəzaçəkmə müəssisəsi müdiriyyətinin sərəncamında məhkumun şəxsiyyəti barədə olan məlumatlar müəyyən obyektiv səbəblərdən məhdud xarakterdə olduğundan, bunlar məhkumun dərindən xarakteristikasını müəyyən etmək üçün kifayət deyildir. Lakin buna baxmayaraq həmin məlumatlardan maksimal dərəcədə tam istifadə edilməlidir. İstənilən şəxsə münasibətdə olduğu kimi məhkum haqqında hətta az miqdarda olan məlumatlardan da

onun şəxsiyyəti barədə mühakimə yürütmək mümkündür. Bunun üçün şəxsin (məhkumun) hansı sosial tipə mənsub olmasını, bu tipin modelini müəyyən etməklə onun adətlərini, niyyətlərini, tələbatını, dünyagörüşünü, davranışını və fərdlərarası təzahür formalarını “oxumaq” olar [4; s. 79-80].

Əksər müəlliflərin fikrincə, məhkuma dəfələrlə intizam tənbeh tədbirinin tətbiqi bir qayda olaraq, onun davranışında hüquqazidd meyillərin güclü olmasını göstərir ki, bu da aşağıdakı hallarla izah oluna bilər:

- Məhkumun ailə, məktəb, fərdi və mənəvi tərbiyəsinin aşağı səviyyədə olması;
- Məhkumun hüquqazidd davranışa adət etməsi;
- Məhkumun ona təyin olunmuş cəzanı və ya ümumiyyətlə, məhkəmənin hökmünü ədalətsiz hesab etməsi üzündən onlara cavab reaksiyası.

Məhkuma intizam tənbeh tədbirinin forma və növünün seçilməsi zamanı göstərilən hallara xüsusi diqqət yetirilməli və onların hər biri nəzərə alınmalıdır.

CİM-nin 107-ci maddəsində təsbit edilən intizam tənbeh tədbirlərinin siyahıdakı ardıcılıqla növbəlilik əsasında tətbiq edilməsi məcburi deyildir. Əvvəlki cəza-icra qanunvericiliyində belə bir qayda nəzərdə tutulmuşdur ki, bütün intizam tənbeh tədbirləri azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən məhkumun izahatı alındıqdan sonra yazılı qərarla tətbiq olunmalıdır. Müvafiq sənədləşdirmə qaydalarına əməl edilmədən tətbiq edilən intizam tənbeh tədbiri etibarsız hesab olunurdu.

İntizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı məsələyə bu cür yanaşma azadlıqdan məhrum etmə yerlərində intizam tənbehinin tətbiqi təcrübəsində qanunçuluğa əməl edilməsinə təminat yaradırdı.

İntizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı ilk dəfə nisbətən yüngül tənbeh tədbiri tətbiq olunur, ikinci dəfə daha ciddi tədbirlərə əl atılırdı və bu qaydada tənbeh tədbiri ciddiləşmə istiqamətində davam etdirilirdi. Lakin bu qayda heç də ilk dəfə ciddi intizam xətası törətmiş məhkumlara ağır intizam tənbeh tədbirinin tətbiqini istisna etmirdi.

Bu qayda hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının cəzaların icrası qanunvericiliyinin tələblərindən də irəli gəlir, çünki onun tələbinə əsasən müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə verilən tənbeh tədbirləri xətanın ağırlığına və xüsusiyyətinə uyğun olmalıdır (CİM-nin 109.1-ci maddəsi).

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərə intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi qaydasının cəza-icra qanunvericiliyində kifayət qədər nəzərdə tutulmasına baxmayaraq onların praktiki tətbiqində tez-tez çətinliklər meydana çıxır və bunların əlavə olaraq araşdırılması və şərhinə ehtiyac duyulur.

CİM-nin 109.1-ci maddəsinə əsasən müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalarına məhkum olunmuş şəxslərə tənbeh tədbirləri xətanın aşkar olunduğu vaxtdan on gün ərzində tətbiq edilir. Əgər həmin xəta ilə əlaqədar yoxlama aparılarsa, onun başa çatdığı gündən, lakin xətanın törədildiyi vaxtdan bir aydan gec olmayaraq tənbeh tədbiri tətbiq edilir.

Qanunun məzmunundan göründüyü kimi həmin norma xətanın törədildiyi gündən onun aşkar olunduğu günədək olan müddəti müəyyən etmir və yalnız tənbeh tədbirinin tətbiq ediləcəyi bir aylıq müddəti nəzərdə tutur. Burada qanunun göstərdiyi bir aylıq müddətə daxil olan yoxlamanın da müddəti konkretləşdirilməmişdir.

Ona görə də belə hesab edirik ki, CİM-nin 109.1-ci maddəsində törədilmiş intizam xətalarının aşkar edilməsi, bununla bağlı yoxlama aparılması və məhkuma intizam tənbeh tədbirinin tətbiqi müddətləri qanunda dəqiqləşdirilməli və onun konkret mexanizmi müəyyən edilməlidir.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə intizam tənbehi tədbirlərinin yuxarıda göstərilən ümumi qaydası ilə yanaşı cəzaların icrası qanunvericiliyi ayrı-ayrı tənbeh tədbirlərinin tətbiqi qaydasını da müəyyən etmişdir.

CİM-nin 107.2-ci maddəsinə əsasən cəzanın icrası qaydaları qərəzli pozulduqda ümumi

və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan kişi məhkumları kamera tipli otaqlara, xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan məhkumları birnəfərlik kameralara, həbsxanada saxlanılan məhkumları ciddi saxlama şəraitinə keçirmək növündə onlara intizam tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilər. Bu tənbeh tədbirləri məhkumlara o vaxt tətbiq edilir ki, əvvəllər tətbiq edilmiş tənbeh tədbirləri islah olunma üçün lazımi nəticələr vermir və şəxsə daha ciddi tənbeh tədbirlərinin tətbiqinə ehtiyac yaranır.

İntizam tənbehi tədbirlərinin tətbiqi qaydasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkum digər məhkumlardan ciddi təcrid şəraitində saxlanılmaqla, cəza-icra qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə məruz qalır. İntizam hüquqpozmaları törətmiş məhkumların bu qaydada təcrid edilməsi həyat və sağlamlıqları üçün real təhlükə olduqda, eyni zamanda onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhkumların cərimə təcridxanalarına, kamera tipli otaqlara, bir nəfərlik kameralara keçirilməsi yalnız intizam xarakterli tənbeh tədbirləri kimi qiymətləndirilməməli, həm də onlara cəzaçəkmə müəssisələrində yaranmış münaqişəli şəraitin aradan qaldırılmasında bir üsul, vasitə kimi də baxılmalıdır.

Fikrimizcə, cəzaçəkmə müəssisələrində məhkumların şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə onların təhlükəsiz saxlanmasını təmin edə biləcək xüsusi otaqların ayrılması və müvafiq avadanlıqlarla təchiz edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən şəxslərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mövcud münaqişələrin vaxtında həll edilməsindən çox asılıdır. Belə münaqişəli şəraitin mövcud olması və uzun müddət davam etməsi inkar olunan (qəbul edilməyən) məhkumların sayının artmasına gətirib çıxarır. Cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan ayrı-ayrı məhkumların bütövlükdə digər məhkumlar tərəfindən fiziki və psixoloji təcridi və inkarı isə öz növbəsində şəxsiyyət üzərində əksər hallarda zorakılıqla müşayiət

olunan antisosial bir akt kimi çox böyük təhlükə törədir. Bu isə nəticə etibarilə cəmiyyətdən təcrid edilmə şəraitində qeyri-bərabər birgəyaşayış mühiti ilə şərtləşən mürəkkəb bir vəziyyət yaradır ki, bu da məhkumların resosializasiyasına mənfi təsir göstərir. S.A.Kapunkinin tədqiqatları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən inkar edilən məhkumların 65%-i onların alçaldılması və sıxışdırılmasında rolunu digər məhkumlardan qisas almaq niyyətini gizlətmirlər [5; s. 21].

Cəza-icra qanunvericiliyinə əsasən məhkumlara tətbiq edilən intizam tənbeh tədbirlərini iki qrupa bölmək olar:

1. Bir cəzaçəkmə müəssisəsi daxilində məhkuma tətbiq olunan və ciddi məhdudiyyətlərdə ifadə olunan intizam tənbeh tədbirləri;

2. Başqa rejimli cəzaçəkmə müəssisəsinə keçirilməklə bağlı olan intizam tənbeh tədbirləri.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, avtoritet hesab olunan məhkumun cərimə təcridxanasına, kamera tipli otaqlara, birnəfərlik kameralara keçirilməsi onun həmin cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılan digər məhkumlara neqativ təsir imkanlarını tam aradan qaldırmır. Bu hal çoxillik penitensiar təcrübə, habelə cəzaçəkmə müəssisələri əməkdaşları arasında aparılan sorğunun nəticələri ilə də təsdiq olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında mövcud olan cəzaçəkmə müəssisələri əməkdaşlarının 81%-i məhz bu fikirdə olmuşdur.

Lakin belə bir halı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, göstərilən kateqoriya məhkumlara tətbiq olunan intizam xarakterli bu cür tədbirlər preventiv (qabaqlayıcı) xarakterli olmaqla məhkumlar tərəfindən gələcəkdə törədilə biləcək daha ciddi qanun pozuntularının qarşısını alır. Ona görə də hesab edirik ki, məsələyə bu cür yanaşma düzgün hesab edilməlidir, çünki o ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə müxtəlif olan məhkumların eyni cəzaçəkmə müəssisəsi daxilində ayrı saxlanılmasını təmin etməyə imkan verir və hüquqpozma törətmiş digər məhkumlara kifayət qədər zərurət olmadan ciddi intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqini aradan qaldırır.

Cəzaçəkmə müəssisələrinin praktiki fəaliyyətində intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi

canlı dinamik proses kimi təzahür edir və onun təhlili azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumlarla aparılan tərbiyə işinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu istiqamətdə mühüm rol oynayan əsas amillərdən biri də nəinki məhkumlar, həmçinin cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarının şəxsinə hüquqtətbiq edən, habelə məhkəmələrin də qanunu düzgün izah etməsindən asılıdır.

İntizam tənbeh tədbiri qismində cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün dəyişdirilməsi yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilə bilər. Müsbət xarakterizə edilən məhkumlar cəzanın qalan hissəsini çəkmək üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin bir növündən digərinə aşağıdakı hallarda keçirilə bilər:

1. həbsxanadan cəzaçəkmə müəssisələrinə – məhkəmənin hökmü ilə müəyyən olunmuş həbs cəzasının ən azı yarısını çəkəndə;

2. ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrinə cəza müddətinin ən azı üçdə iki hissəsini çəkəndə, ilk dəfə ağır cinayət törətmiş məhkumlar ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə cəza müddətinin ən azı üçdə iki hissəsini çəkəndə, az ağır və ya böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş məhkumlar ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrinə cəza müddətinin ən azı üçdə birini çəkəndə.

Cəzanın icrası qaydalarını qərəzli pozan məhkumlar isə:

1. məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsindən məhkəmənin hökmü ilə müəyyən etdiyi rejim növündəki cəzaçəkmə müəssisəsinə;

2. məhkəmənin hökmü ilə məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisəsinə göndərilən şəxslər ümumi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsinə;

3. ümumi, ciddi və xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrindən üç ildən çox olmayan müddətə həbsxanaya keçirilə bilərlər.

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumların islah prosesinin mühüm elementlərindən biri kimi intizam məsuliyyətinin səmərəliliyi heç də cəzanın sərtliliyi ilə deyil, məhkumların şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə

alınmaqla digər metodların düşünülmüş şəkildə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən olunur.

Ciddi cəzanın köməyi ilə məhkumu yalnız hansısa vəzifəni yerinə yetirməyə məcbur etmək olar, lakin ona islah olunmağı və ya öz fikirlərini dəyişməyi əmr etmək hələ heç kimə nəsis olmamışdır. Təcrübə də göstərir ki, sərt cəza nəinki hüquqpozmaların qarşısını alır, əksinə onun daha da geniş formada təzahürünə səbəb olur [7; s. 3-4].

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunmuş şəxslərə münasibətdə intizam tənbeh tədbirlərinin sərtləşdirilməsi heç də onların islah olunmasına deyil, əksinə məhkumlar tərəfindən intizam hüquqpozmalarının daha da artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, cəzaçəkmə müəssisələri əməkdaşlarının peşəkarlığında yaranan deformasiyalar müəyyən dərəcədə obyektiv xarakter daşıyır və cəzanın əvvəlcədən məcburiyyət prinsipinə əsaslanan icrası prosesində meydana çıxan münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydaya əsasən məhkum iradəsinin ziddinə olaraq cəza çəkməyə məcbur edilir, cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşı isə dövlətin adından həmin cəzanın çəkilməsini təmin etməklə bu məcburiyyəti realizə edir. Məhz buradan da müəyyən davranış stereotipləri, yəni cəzanın sərtləşdirilməsinə yönələn "titham" meyli yaranır. Cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarının peşəkarlığında yaranan deformasiyanın digər səbəbi ondan ibarətdir ki, onlar iş prosesində uzun müddət və daimi olaraq sosial mühitdə olmaqla böyük fiziki və psixoloji yük altında fəaliyyət göstərməli olurlar.

Qeyd olunan səbəblər cəzaçəkmə müəssisələrinin əməkdaşlarının aşağı peşə səviyyəsi və mədəniyyəti ilə birlikdə intizam tənbehinin tətbiqi təcrübəsində bir sıra əyintilərə gətirib çıxarır.

Penitensiar sistemin praktiki işçilərinin əksəriyyəti belə hesab edir ki, cəzaçəkmə müəssisələrində intizamın təmin edilməsində əsas rol məhz intizam tədbirlərinin tərkib hissəsi olan tənbeh tədbirlərinə məxsusdur. Hüquq

ədəbiyyatında isə belə hesab edilir ki, məsələnin bu cür birtərəfli qoyuluşu yolverilməzdir. V.S.Yepaneşnikov və B.P.Kozaçenkonun fikrincə, yalnız konkret şəxsiyyətə münasibətdə bütün obyektiv və subyektiv amilləri nəzərə almaqla hansı tədbirlərin məhkumlara daha çox tərbiyəvi təsir göstərmək imkanına malik olması barədə qənaətə gəlmək olar [7; s. 92-93].

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində cəza çəkən məhkumlara tətbiq olunan intizam tənbeh tədbirlərinin törədilmiş intizam xətasına uyğunluğu məsələsi intizam məsuliyyətinin fərdiləşdirilməsi prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhkum olunmuş şəxs yalnız törətdiyi intizam xətasına görə həmin xətdə onun təqsirlilik dərəcəsi nəzərə alınmaqla intizam məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Lakin təcrübə göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının penitensiar sistemində daxil olan cəzaçəkmə müəssisələrində bu prinsipin tələblərinin kobud şəkildə pozulması hallarına yol verilir ki, bu da bu və ya digər qrup məhkumlara eyninövlü intizam xətalılarına görə onların intizam xətasının törədilməsində rolu, təqsirlilik dərəcəsi və digər amillər nəzərə alınmadan eyni tənbeh tədbirlərinin tətbiq olunmasında ifadə olunur. Halbuki, qanunun tələbinə görə intizam xətasının törədilməsinin hər bir halında tənbeh tədbirinin tətbiqi zamanı xətanın törədilmə şəraiti, məhkumun şəxsiyyəti və cəzanın çəkilməsi müddətində davranışı nəzərə alınmalı və verilən tənbeh tədbirləri xətanın ağırlığına və xüsusiyyətinə uyğun olmalıdır (CİM-nin 109.1-ci maddəsi).

Penitensiar sistemə daxil olan cəzaçəkmə müəssisələrində hüquqtətbiqetmə təcrübəsinin həyata keçirilməsi zamanı cəza-icra qanunvericiliyinin əsas müddələrinin şərhilə bağlı müəyyən çətinliklər meydana gəlir ki, bunlar da intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı əlavə problemlər yaradır.

CİM-nin 108.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallardan hər hansı biri mövcud olduqda cəzaçəkmə müəssisəsi rəisinin həmin halları cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması kimi qiymətləndirmək yalnız hüququ deyil, habelə vəzifəsi kimi təsbit olunur. Belə olan

halda qanunverici cəzaçəkmə müəssisəsinin rəisinə seçim imkanı verməyərək, onun üzərinə yalnız intizam xətasını cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması kimi qiymətləndirmək vəzifəsi qoyur.

CİM-nin 108.1-ci maddəsinə müvafiq dəyişikliklər edilməklə həmin maddədə göstərilən hallardan hər hansı birinə görə cərimə təcridxanasına keçirilməsini də cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması kimi qiymətləndirilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

CİM-nin 109.5-ci maddəsi müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzalara məhkum olunmuş şəxslərə əvvəllər tətbiq olunmuş intizam tənbehinin götürülməsi qaydasını da müəyyən etmişdir. Həmin maddəyə əsasən tənbeh tədbiri verildiyi gündən bir il ərzində məhkuma yeni tənbeh tədbiri tətbiq edilməzsə, o tənbehi olmayan sayılır.

Qeyd olunan maddənin məzmunundan göründüyü kimi qanunverici intizam tənbehinin ödənilməsi müddətini müəyyən edərkən ümumi bir müddəə nəzərdə tutur ki, həmin müddəaya əsasən məhkumun törətdiyi intizam xətasının təhlükəlilik xarakteri, dərəcəsi, törədilmə şəraiti, şəxsiyyəti və cəzanın çəkilməsi müddətindəki davranışı nəzərə alınmadan o, bir il müddətində tətbiq edilmiş tənbehin hüquqi nəticələrini öz üzərində hiss etməlidir.

İntizam tənbehinin ödənilməsi məsələsinə belə yanaşma fikrimizcə, əsaslı hesab edilə bilməz. Çünki, yuxarıda qeyd olunan və CİM-nin 109.1-ci maddəsində müəyyən olunmuş hallar nəzərə alınmadan intizam tənbehinin ödənilməsi müddətinin bütün məhkumlara münasibətdə eyni qaydada müəyyən edilməsi məhkumlara onlara tətbiq olunan intizam tənbehinin növü və həddinə tam etinasızlıq yaradır. Bu isə öz növbəsində məhkuma tətbiq edilən intizam tənbeh tədbirini və tərbiyəvi əhəmiyyətini heçə endirir, çünki məhkumun öz subyektiv taleyinə belə etinasız münasibət faktiki olaraq onunla resosiallaşdırma istiqamətində aparılan işlərin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Belə bir şəraitdə tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı xətanın törədilmə şəraiti, məhkumun şəxsiyyəti və cəzanın çəkilməsi müddətində onun davranışı

verilən tənbeh tədbirlərinin xətanın ağırlığına və xüsusiyyətlərinə uyğun olması və digər hallar nəzərə alınmaqla məhkumlarla tərbiyə işlərinin aparılmasına dair cəza-icra qanunvericiliyinin (CİM-nin 109.1-ci maddəsi) tələblərinin yerinə yetirilməsi xeyli çətinləşir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, CİM-nin 109.1-ci maddəsinin müddəaları həmin Məcəllənin 109.5-ci maddəsində nəzərdə tutulan tənbehin ödənilməsi müddətlərinə də şamil edilməli və bu müddətlər aşağıdakı qaydada müəyyən edilməlidir:

1. İlk dəfə törədilən az əhəmiyyətli intizam xətalарına görə tənbeh tədbiri verildiyi gündən üç ay ərzində məhkuma yeni tənbeh tədbiri tətbiq edilməzsə, o tənbehi olmayan sayılır;

2. Eyni xarakterli xətalara görə residiv zamanı tənbeh verildiyi gündən altı ay ərzində məhkuma yeni tənbeh tədbiri tətbiq edilməzsə, o tənbehi olmayan sayılır;

3. Cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulmasına görə tənbeh verildiyi gündən bir il ərzində məhkuma yeni tənbeh tədbiri tətbiq edilməzsə, o tənbehi olmayan sayılır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq CİM-nin 109.5-ci maddəsinin aşağıdakı kimi fərqli redaksiyada verilməsi məqsəduyğundur:

“109.5. İlk dəfə törədilən az əhəmiyyətli intizam xətalарına görə tənbeh verildiyi gündən üç ay ərzində, eyni xarakterli xətalara görə residiv zamanı tənbeh verildiyi gündən altı ay ərzində, cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulmasına görə tənbeh verildiyi gündən bir il ərzində məhkuma yeni tənbeh tətbiq edilməzsə, o tənbehi olmayan sayılır.”

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi.
2. Qurbanov H.S. Əməlin ictimai təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini aradan qaldıran hallar. Bakı, 1991, 146 s.
3. Стручков Н.А. Курс исправимый - трудового права. Проблема особенно часто бывает. М., 1985, 352 с.
4. Гальгперин И.М. Использование наказание в борьбе с преступностью Союз. законность, 1987, № 4, стр. 47-53.
5. Хохреков Г.Ф. Парадоксальная традиция: проблема, дискуссия, пристрастие. М., 1991, 214 с.
6. Курс советского уголовного права. Том II, М. 1968, 244 с.
7. Красиков О.А. Множественность преступлений. Уфа, 1995, 96 с.

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF DISCIPLINARY MEASURES APPLIED TO PERSONS SENTENCED BY DEPRIVATION OF LIBERTY

ABDULLA YUSİFOV

Deputy head of the Forensic Center of the Ministry of Justice, doctoral student of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of the Azerbaijan National Academy of Sciences

SUMMARY

According to the criminal law, the disciplinary measures applied to the convicts serving the sentence in places of deprivation of liberty for the disciplinary offenses committed by them are aimed at their reformation, prevention of new crimes by both the convicts and other persons, the convicts, the management and personnel of the penal institutions, other people. , is a law enforcement activity aimed at society as a whole, socially beneficial work, the formation of mutual respect for the norms, principles, rules and traditions of communication between people, raising their educational, professional and cultural level, carried out in the manner determined by the legislation on the execution of punishments.

ÖZGÜRLÜĞÜNDEN YOK AYIRMA HÜKMÜNE HÜKÜM EDİLEN KİŞİLERE UYGULANAN DİSİPLİN TEDBİRLERİNİN UYGULANMASINA İLİŞKİN HUSUSLAR

ABDULLA YUSİFOV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi başkan yardımcısı,
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Felsefe, Sosyoloji ve
Hukuk Enstitüsü doktora öğrencisi*

ÖZET

Ceza hukukuna göre, işledikleri disiplin suçlarından dolayı hürriyetinden yoksun bırakılan yerlerde cezasını çekmekte olan hükümlülere uygulanan disiplin tedbirleri, bunların ıslah edilmesini, hem hükümlülerin hem de diğer kişiler yani hükümlüler tarafından yeni suçların işlenmesinin önlenmesini, ceza infaz kurumlarının yönetimi ve personeli, diğer kişiler, bir bütün olarak topluma yönelik, toplumsal açıdan faydalı çalışmayı, insanlar arasındaki iletişimin normlarına, ilkelerine, kurallarına ve geleneklerine karşılıklı saygının oluşturulmasını amaçlayan bir kolluk faaliyetidir. eğitim, mesleki ve kültürel düzeyde, cezaların infazına ilişkin mevzuatın belirlediği şekilde gerçekleştirilir.

BEYNƏLXALQ MƏHKƏMƏLƏRDƏ AMICUS CURIAE İCMALLARININ TƏQDİM EDİMƏSİ

Açar sözlər: Amicus curiae, üçüncü tərəfin iştirakı, Vəkillər Kollegiyasının rəyi, ekspertin rəyi, ictimai maraq

Keywords: Amicus curiae, third party intervention, opinion of the Bar Association, expert opinion, public interest

Anahtar kelimələr: Amicus curiae, üçüncü taraf sıfatıyla davaya katılma, Baro Birliqinin görüşü, bilikişi görüşü, kamu yararı

Amicus curiae müxtəlif dövlətlərin daxili hüququnda və beynəlxalq məhkəmələrin fəaliyyətində geniş tətbiq olunur. Keçən əsrin sonlarında beynəlxalq məhkəmələr və tribunallara müraciətlərin sayının artması onların demokratikliyi ilə bağlı mübahisələrin yaranmasına gətirdi. Əslində dövlətlərin razılığı ilə yaradılmış məhkəmə əsasən dövlətlərin davranışlarının beynəlxalq normalara uyğun olmasını qiymətləndirir, daha çox tərəflərin təqdim etdikləri arqumentlərdən çıxış edir. Bu qiymətləndirmədə vətəndaş cəmiyyətinin iştirak etməməsi qapalı dairə üzrə fəaliyyəti dəstəkləmiş olur. Buna görə də bu mülahizələrin aradan qaldırılması üçün Amicus curiae institutunun tətbiqi vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən ictimai və ya icma maraqlarının təmsil olunması üçün şərait yaradır. Amicus curiae institutunun əsas məqsədlərinə məhkəmələr və onların fəaliyyəti haqqında məlumatlılığın artırılması, məhkəmələrə baxılan iş üzrə ictimaiyyətin fikirlərinin və ictimai maraqların təhlükə altında olması barədə məlumatların çatdırılması, məhkəmələrin nüfuzunun artırılması daxildir. Bu institutun tətbiqi məhkəmələrin şəffaflığını artırır, məhkəmələrin fəaliyyətinin qanuna və beynəlxalq hüquqa uyğunluğunu təmin etməyə kömək edir, ictimaiyyətə ictimai maraq doğuran məsələlərlə bağlı proseslərdə öz fikirlərini təqdim etmək imkanı verir.

Amicus curiae latın dilindən tərcümədə “məhkəmənin dostu” deməkdir. Britannika

Ensiklopediyası ona belə bir anlayış verir: “Amicus curiae hüquq və ya faktla bağlı məsələlər üzrə məlumat və ya məsləhət verməklə məhkəməyə kömək edən biridir. O, iddianın tərəfi deyil və buna görə də iddianın nəticəsi ilə birbaşa maraqlanan və buna görə də iddiada tərəf kimi iştirak etməyə icazə verilən şəxslərdən fərqlənir” [2].

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, Amicus curiae Roma hüququnun institutu olmuş və sonradan ingilis-sakson hüquq sistemində inkişaf etdirilmişdir. Lakin bir sıra müəlliflər onun ümumi hüquq sisteminin institutu olmasını qeyd edirlər. “Amicus curiae termininin latınca olması institutun özünün Roma mənşəli olmasını sübut etmir” [7, s.19]. “Amicus curiae-ni nə Roma hüququnda, nə də orta əsr kontinental ius commune-də əsaslandırmaq üçün əsas yoxdur. Əsas mənbə, çox güman ki, ingilis ümumi hüququdur və təəccüblü deyil ki, icmaları beynəlxalq məhkəmə prosesinə ümumi hüquq hüquqşünasları təqdim etmişlər” [3].

Bəzi alimlər hesab edirlər ki, əslində o, Roma hüququnun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün tətbiq edilmişdir. “Post-glossatorların ən böyük nailiyyətlərindən biri consilia (peşəkar rəylər) vasitəsilə Roma hüququnu mühazirə salonundan kənara çıxarmaq və cəmiyyətin içərisinə daxil etmək idi... orta əsr ius commune Roma və kanon hüquq mənbələrindəki şərhlərə və təfsirlərə əsaslanırdı və o, bölgələrdə və kəndlərdə qüvvədə olan faktiki adət hüququ

olan *iura propria* ilə ziddiyyət təşkil edirdi. İkisi arasındakı münasibət iyerarxik idi; *ius commune* hüquq və hüquqi mülahizə üsullarını dərk etmək üçün əsas nəzəriyyəni təqdim etdi, və o, həm də yerli sahədəki boşluqları doldurmalı idi” [5, s.25].

Amicus curiae brifinqlərinin (icmallarının) təqdim edilməsi bir çox ümumi hüquq yurisdiksiyalarında, eləcə də beynəlxalq insan hüquqları məhkəmələrində (məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Amerikalıların İnsan Hüquqları Məhkəməsi) və beynəlxalq cinayət tribunallarında tətbiq edilmişdir. “*Amicus curiae*” və “*Amicus curiae* briefs” ifadələri parallel işlədilir. İkinci ifadə məhkəmənin dostunun rəyi mənasında işlədilir.

Amicus curiae bəzi beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə “üçüncü tərəfin iştirakı” kimi ifadə olunmuşdur. Məsələn, İnsan hüquqları və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 36-cı maddəsi “Üçüncü tərəfin iştirakı”, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Reqlamentinin 44-cü Qaydası “Üçüncü tərəfin məhkəmə baxışına daxil olması” adlanır.

BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsinin Statutunun 34 (2) maddəsinə əsasən, məhkəmə öz Qaydalarının şərtlərinə uyğun olaraq beynəlxalq ictimai təşkilatlardan onun icraatında olan işlərə dair məlumatları tələb edə bilər, habelə həmin təşkilatların öz təşəbbüsü ilə təqdim etdiyi məlumatları alır. Statutun 66

(2) maddəsində göstərilir ki, Məhkəmənin katibi həmçinin, Məhkəmənin (və ya Məhkəmə iclas keçirmirsə, onun sədrinin) fikrincə bu məsələ üzrə məlumat verə bilən istənilən beynəlxalq təşkilata xüsusi və bilavasitə bildiriş göndərir ki, Məhkəmə işə aid olan yazılı hesabatı Sədr tərəfindən müəyyən edilmiş müddətdə qəbul etməyə və ya bu məqsədlə təyin olunan açıq iclasda şifahi hesabatları dinləməyə hazırdır. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi yalnız dövlətlərarası publik təşkilatların cəlb edilməsini nəzərdə tutur, ancaq Məhkəmənin Təcrübi Təlimatı beynəlxalq QHT-lərin məlumatlarından istifadə edilməsini istisna etmir. Təcrübi Təlimatın XII təlimatında qeyd olunur ki, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı öz təşəbbüsü ilə icraat

zamanı məsləhət xarakterli yazılı bəyanat və ya sənəd təqdim etdikdə, belə bəyanat və ya sənəd iş materiallarının tərkib hissəsi hesab edilmir, asanlıqla əldə edilə bilən nəşrlər kimi qəbul edilir və müvafiq olaraq dövlətlər və iş üzrə yazılı və şifahi bəyanatlar təqdim edən hökumətlərarası təşkilatlar tərəfindən ictimai mülkiyyətdə olan nəşrlər kimi istinad edilə bilər. Təqdim edilən yazılı bəyanatlar və sənədlər Sülh Sarayında yerləşdirilir. BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsi tərəfindən 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Təcrübi Təlimat Məhkəmənin Qaydaları”na əlavədir və Qaydalarda heç bir dəyişiklik etmir.

Amicus curiae prosessual iştirakçıdır, o, məhkəmənin qərarı ilə prosesə qoşulur, həmçinin məhkəməyə *Amicus curiae* “brief” təqdim edir, məhkəmənin razılığı ilə məhkəmə iclasında çıxış edir. Bu şəxslərin işin gedişində şəxsi maraqları yoxdur, ancaq publik (ümumi) maraqları təmsil edirlər və ədalət mühakiməsinin ədalətli həyata keçirilməsinə kömək edirlər.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun 73-cü maddəsi “Üçüncü tərəflərin məlumatı və ya sənədləri” adlanır və göstərilir ki, Məhkəmə hər hansı bir dövlət, hökumətlərarası təşkilat və ya beynəlxalq təşkilat tərəfindən məxfilik şəraitində onun sahibliyində, sərəncamında və ya nəzarətində olan və ona açıqlanmış sənəd və ya məlumatı təqdim etməyi iştirakçı dövlətdən xahiş edir. Həmin iştirakçı dövlət sənədi və ya məlumatı açıqlamaq üçün onların aid olduqları qurumun və ya təşkilatın razılığını almalıdır. Əgər belə tərəf iştirakçı dövlətdirsə, o, ya belə məlumatın və ya sənədin açıqlanmasına razılıq verir, ya da 72-ci maddənin müddəaları, yəni milli təhlükəsizliyə toxunan informasiyanın qorunması tələbi, nəzərə alınmaqla bu sənədin və ya məlumatın açıqlanması məsələsini Məhkəmə ilə həll etməyi öhdəsinə götürür.

Əgər belə tərəf bu Nizamnamənin iştirakçısı olmayan dövlətdirsə və o, sənədin və ya məlumatın açıqlanmasına razılıq verməkdən imtina edirsə, sorğu edilən dövlət Məhkəməyə əvvəlcədən belə tərəflə məxfiliyə dair öhdəliyinə əsasən belə sənəd və ya məlumatı təqdim edə bilməməsi barədə məlumat verməlidir.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Pro-

sedur və Sübutetmə Qaydalarının 103-cü Qaydası “Amicus curiae və sübutların təqdim edilməsinin digər formaları” adlanır. Qaydaya uyğun olaraq, Məhkəmənin Palatası icraatın istənilən mərhələsində, işə lazımi qaydada baxılmasını arzuolunan hesab edərsə, dövlətə, təşkilata və ya şəxsə Palatanın uyğun hesab etdiyi istənilən məsələ ilə bağlı icmal yazılı və ya şifahi şəkildə təqdim etməyi təklif edə və ya icazə verə bilər. Məhkəmənin Prokuroruna və müdafiə tərəfinə təqdim edilmiş icmala cavab vermək imkanı verilir. Təqdim edilmiş yazılı icmalların nüsxələri Məhkəmənin Prokuroruna və müdafiəyə göndərmək üçün Qeydiyyatçıya verilir. Məhkəmənin Palatası bu cür icmalların verilməsi üçün son tarixlər müəyyən edir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Vəkillər Assosiasiyasının Amicus Komitəsi Assosiasiyanın Konstitusiyasına uyğun olaraq, Amicus curiae brifinqlərinin məhkəməyə və ya hər hansı digər müvafiq foruma təqdim edilməsi üçün hər hansı üçüncü tərəfdən, o cümlədən, lakin bununla məhdudlaşmayaraq, Məhkəmənin vəkili, hökumətlər, QHT-lər və şəxslərdən İcra Şurasına təqdim edilmiş sorğuların nəzərdən keçirilməsi və cavablandırılmasına görə məsuliyyət daşıyır. Assambleya Amicus curiae brifinqinin təqdim edilməsi üçün İcra Şurasına rəsmi sorğu təqdim etməzdən əvvəl Şura fərdi və ya qurumu əvvəlcə Amicus Komitəsi ilə məsləhətləşməyə təşviq edir. Burada söhbət icmallardan gedir. İcmallar məlumat, hüquqi və ya faktiki məsələlərlə bağlıdır. İcmallar, yəni baxış və fikirlər fərd və ya təşkilat tərəfindən hazırlana bilər. İcmalla bağlı birinci tələb onunla bağlıdır ki, o, Məhkəmədə baxılan iş üzrə maraqlı olmayan şəxslər və qurumlar tərəfindən təqdim edilməlidir. İkincisi, Məhkəmə qarşısında duran məsələlərlə bağlı olmalıdır. Üçüncü tələb ondan ibarətdir ki, Məhkəmə qarşısında duran məsələlərin həllinə aid olmalıdır. Məhkəməyə icmallar həm könüllü qaydada, həm də məhkəmənin xahişi ilə təqdim oluna bilər. İcmaların təqdim edilməsinin və qəbul edilməsinin “işin düzgün müəyyən edilməsi üçün arzuolunan” olmasının müəyyən edilməsi Palatanın səlahiyyətinə aiddir. İcmallar həm fərd tərəfindən, məsələn, beynəlxalq hüquq sahəsində

mütəxəssislər tərəfindən də təqdim edilə bilər. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin I Məhkəmə Palatası BMT-nin Uşaqlar və Silahlı Münaqişələr üzrə Xüsusi Nümayəndəsini Amicus curiae brifinqi təqdim etmək üçün dəvət etmiş, ona uşaqların “hərbi xidmətə çağırılması və ya cəlb edilməsi” anlayışı ilə bağlı yazılı icmalını təqdim etmək icazəsi vermişdir [11]. Məhkəməyəqədər I Palata 18 may 2012-ci il tarixində sorğuya əsasən “Hüquqşünaslar Liviyada Ədalət üçün” və Redress Trust kimi təşkilatlara iyunun 8-dək Liviyada məhkəmə sisteminin hazırkı vəziyyəti və 2011-ci ilin fevralından bu yana həyata keçirilən bacarıqların artırılması söyləri, Roma Statutunda əks olunmuş cinayətlərin təqibi üçün mövcud Liviya hüquqi çərçivəsinin Məhkəmənin Nizamnaməsində və Liviya üçün məcburi olan digər beynəlxalq müqavilələrdə əks olunmuş hesabatlılıq prinsiplərinə, habelə ümumi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə nə dərəcədə uyğunluğu, Liviyada mövcud təhlükəsizlik vəziyyəti və s. barədə icmallarını təqdim etmək üçün icazə verdi [8]. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Apellyasiya Palatası professorlara (Robinson, deGuzman, Jalloh and Cryer) Cote Duvordda vəziyyətlə bağlı icmal hazırlaması üçün icazə verdi [1]. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Məhkəməyəqədər I Palatası Beynəlxalq Hüquqşünaslar Komissiyasına sərhəddən keçmə və deportasiya ilə bağlı Amicus curiae icmalları hazırlanmasına icazə verdi (Qaydaların 103-cü Qaydasına uyğun olaraq) [10].

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 36(2) maddəsinə əsasən ədalət mühakiməsinin lazımi qaydada həyata keçirilməsi naminə Məhkəmənin Sədri işdə tərəf olmayan istənilən razılığa gələn tərəfi və ya şikayətçi olmayan istənilən maraqlı şəxsi yazılı qeydlər təqdim etmək və ya dinləmələrdə iştirak etmək üçün dəvət edə bilər. AIHM-nin Reqlamentinin 44 (3) qaydasına əsasən belə maraqlı şəxslərin iştirakına icazə verilməsi əsaslandırılmalıdır. Həmçinin, qeydlərin təqdim edilməsi üçün iki həftə müddət (müstəsna hallarda uzadılmaqla) müəyyən edilmişdir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 36-cı maddəsinin 2-ci bəndinə və ya Konvensiyanın 16 sayılı Protokolunun 3-cü maddəsinin ikinci cümləsinə əsasən üçüncü tərəfin iştirakı ilə bağlı Təcrübi təlimatlar qəbul edilmişdir [12]. Belə iştirakçılığın əsas məqsədi Məhkəmədə baxılan iş üzrə tərəf olmayan dövlətlərin və digər şəxslərin konkret məsələlər üzrə fikirləri ilə tanış olmaq, daha geniş və ya fərqli olan məlumat və ya arqumentlər təqdim edilməsidir. Üçüncü tərəflər Məhkəmənin baxdığı iş üzrə mübahisəli məsələlərin həlli ilə bağlı hüquqi və ya faktiki məqamları mümkün qədər qərəzsiz və obyektiv şəkildə təqdim etməlidirlər. Üçüncü tərəfin iştirakı ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər də vardır: tərəflərə birbaşa dəstək ifadə etmək, Məhkəmə qarşısında prosedurlarla bağlı tələblər irəli sürmək, Məhkəməyə hüquqi müdafiə vasitəsi kimi müraciət etmək, tərəflər arasında dostcasına həll danışıqlarında iştirak etmək və s. qadağandır. Üçüncü tərəfin işdə birbaşa marağının olmaması tələb olunur, ancaq onun dolayı marağı ola bilər, məsələn, əhalinin müəyyən bir hissəsinin, o cümlədən milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, işin nəticəsi ilə bağlı daha geniş marağı ola bilər (məsələn, publik hüquqların qorunması, ölkədə demokratik prinsiplərin bərqərar olması, insan hüquqlarına riayət edilməsi).

“İstənilən maraqlı şəxs” termini qeyri-hökumət təşkilatlarını, alimləri, fərdi şəxsləri, biznes müəssisələrini, beynəlxalq təşkilatları, müstəqil milli insan hüquqları institutlarını və s. əhatə edir. Dövlətin rəsmi orqanları, o cümlədən qanunverici orqanlar, məhkəmələr və ya yerli və ya regional hakimiyyət orqanları kimi dövlət orqanları adətən üçüncü tərəf kimi iştirak etmək hüququna malik deyildirlər, çünki onların fikirləri dövlətin rəsmi mövqeyi kimi qəbul edilir.

İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 16 sayılı Protokolunun 3-cü maddəsinin ikinci cümləsinə əsasən üçüncü şəxs kimi məsləhətçi rəy verilməsi üçün razılığa gələn dövlətin məhkəməsi və ya tribunalı müraciət edə bilər və o, baxılan işə aid

olmalıdır (16 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri). Bundan əlavə, Məhkəmənin məsləhət xarakterli rəyi məcburi olmasa da (16 sayılı Protokolun 5-ci maddəsi), müvafiq milli məhkəməyə Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların tətbiqi ilə bağlı təlimat vermək və beləliklə, gələcək davranış və nəticələrə təsir göstərmək məqsədi daşıyır. Üçüncü tərəf “ədalət mühakiməsinin lazımı qaydada həyata keçirilməsi naminə” dəvət olunur və ya iştirakına icazə verilir. Məhkəmə üçüncü tərəfi dəvət edib-etməmək barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl tərəflərlə məsləhətləşmir. Üçüncü tərəf adətən yalnız yazılı şərhlər vermək üçün dəvət edilir, ancaq AIHM-nin Reqlamentinin 44-cü Qaydasının 3(a) bəndinə əsasən müstəsna hallarda onun dinləmədə iştirakına və şifahi çıxışına icazə verilə bilər. AIHM-nin Reqlamentinə Əlavənin (məhkəmə istintaqının aparılması barədə) A1 Qaydasının 6-cı bəndi uyğun olaraq məhkəmə məhkəmə istintaqında iştiraka dəvət edə və ya icazə verə bilər. Üçüncü tərəfin iştirakına icazə verilərkən üçüncü tərəf ola biləcək qurum və şəxslə işdə iştirak edən hər hansı tərəf arasında hər hansı əlaqə üçüncü tərəfin iştirak etmək istəməsinin səbəbləri, müvafiq olarsa, işdə yaranan məsələ və ya məsələlər haqqında üçüncü tərəfin xüsusi biliyi qeydlərin fərqli olmasını əsaslandırان səbəblər qiymətləndirilir.

Amici curae tətbiq edilməsini həm də onunla əsaslandırmaq olar ki, bəzi hallarda tərəflər onlarda olan məlumatları vermək istəməirlər və ya təqdim etmək iqtidarında olmurlar. Həmçinin hakimlər qanunvericiliyə yeni daxil edilmiş və ya təcrübəsi olmadığı hüquqi məsələlərlə qarşılaşa bilər, iş yükünün çox olması ilə bağlı Amici curiae lazımi məlumatların təqdim edilməsini tələb edə bilərlər. İcmallar və ya qeydlər təkmil formada təqdim edildikdə hüquqi məsələlər üzrə fikir mübadiləsinə genişləndirir, müəyyən hallara diqqəti yönəldir.

İctimai maraq və Amici curiae terminlərinin çox zaman paralel işlədilir. Dövlətin iştirakı ilə bağlı bütün işlər, hər bir “beynəlxalq məhkəmə işi” ictimai maraq doğurur, birbaşa və ya dolayısi ilə ictimaiyyətə də təsir edir. İctimai marağın ümumi qəbul edilmiş tərfi olmasa da ümumi

rifah naminə fəaliyyət, baxış kimi müəyyən edilməlidir. Bu mənada Amicus curiae iştirakı ictimai rəyin çatdırılmasına və məsələlərin ictimaiyyətin rifahı naminə həll edilməsinə kömək edir. Amicus curiae icmalı mühüm ictimai maraqlar barədə həm dövlətlərin, həm əhəlinin məlumatlandırılmasına kömək edir. Beynəlxalq məhkəmələrin fəaliyyətində Amicus curiae iştirakın təmin edilməsi beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarının ictimai nüfuzunu artırır.

Amicus curiae icmallarının beynəlxalq məhkəmələrdə təqdim edilməsinin müsbət tərəfləri ilə yanaşı çatışmazlıqları da qeyd edilməlidir. Amicus curiae icmallarının tam təqdim edilməməsi ilə bağlı risklər həmişə qalmaqdadır, bu risklər obyektiv və subyektiv ola bilər. Belə icmalı təqdim edən şəxsin məsələ ilə bağlı dərin bilikləri olmaya bilər, fəaliyyətini tam formal hesab edə bilər və ya təhrif olunmuş icmal təqdim edə bilər. Bu isə onun ələ alınması və s. səbəblərlə izah edilə bilər. “Konsepsiya ilə bağlı xüsusilə dövlətlər narahatlıqlarını ifadə edirlər. Onlar əlavə praktiki öhdəliklərdən (I); tərəflərin prosessual hüquqlarının məhdudlaşdırılmasından (II); mübahisələrin siyasiləşdirilməsindən (III); inkişaf etməkdə olan ölkələrə əlavə öhdəliklər verilməsindən (IV); idarə olunmaz miqdarda təqdimatlardan (V); və məhkəmə funksiyasının denaturasiyasından (VI) qorxurlar” [13, s.64-65]. Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 45-ci maddəsi Konstitusiya Məhkəməsinin öz təşəbbüsü ilə və ya tərəflərin, yaxud maraqlı subyektlərin xahişi ilə Konstitusiya Məhkəməsinin iclasında baxılan məsələ üzrə elmi və ya başqa xüsusi biliyə malik olan şəxsi ekspert kimi dəvət edə bilməsini tənzimləyir. Belə ekspert iş üzrə yazılı rəy təqdim edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Daxili Nizamnaməsinin 11-ci maddəsinə əsasən sorğu, müraciət və şikayətlərin baxışa hazırlanması zamanı, habelə Palataların və Plenumun iclaslarında baxıldığı dövrdə müvafiq olaraq Palatalar və Plenum ekspert və mütəxəssisləri dəvət edə bilər. Nizamnamə həm ekspertlərin dinlənilməsini və həm də ekspert rəyinin yazılı təqdim edilməsini

nəzərdə tutur. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında, ekspert qarşısında qoyulmuş sualların cavabları və müəyyən olunmuş qaydada rəyin mətninin altında ekspertin imzası daxil olmaqla, ekspert haqqında məlumatlar əks etdirilir. Nizamnamənin 31-ci maddəsinə əsasən işə baxılarkən məhkəməyə kömək etmək üçün zəruri bilik və düşüncəyə malik olan, baxılan işdə marağı olmayan şəxs Konstitusiya Məhkəməsinin təşəbbüsü və ya tərəflərin vəsə-tətinə əsasən məhkəmə iclasına mütəxəssis qismində çağırıla bilər. Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Qanunda ekspertin və mütəxəssisin hüquqi məsələlərlə bağlı rəy verə bilməməsi və ya dindirilə bilməməsi qeyd olunmur. Konstitusiya Məhkəməsində icraat zamanı ekspertin və mütəxəssisin iştirakı və rəy, arayış verməsi Amicus curiae hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası CPM-nin 124-cü maddəsində Amicus curiae sübut növlərinə aid edilməmişdir. Azərbaycan Respublikası CPM-nin 96-cı maddəsinə əsasən mütəxəssisin iştirakı və CPM-nin 97-ci maddəsinə əsasən ekspert rəyi Amicus curiae iştirakı və icmalı hesab olunmalıdır. Mütəxəssis və ekspert cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı əsasında istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərin aparılmasında elm, texnika, incəsənət və digər peşə sahəsindəki xüsusi bilik və bacarığından istifadə edərək kömək göstərmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təyin edilmiş şəxsdir. Mütəxəssis və ya ekspert cinayət prosesini həyata keçirən orqana zəruri kömək göstərilməsi üçün kifayət qədər biliyə və bacarığa malik olmalıdır. Burada fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, şəxs cinayət prosesinin hüquqi məsələləri üzrə mütəxəssis və ya ekspert qismində təyin oluna və ya digər formada cəlb edilə bilməz. “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 15-ci maddəsinə əsasən vəkil xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün ekspertlərdən və ya mütəxəssislərdən rəy almaq hüququna malikdir.

CPM-nin 124.2-ci maddəsi cinayət prosesində sübut kimi qəbul olunanlar sırasında digər sənədləri də qeyd edir. CPM-nin 135-ci maddəsinə əsasən sənədlər dedikdə, cinayət

işi üzrə əhəmiyyət kəsb edə bilən məlumatları hərf, rəqəm, qrafika və digər işarə formasında özündə əks etdirən kağız, elektron və ya digər daşıyıcılar başa düşülür. Şəxsin vəzifəsinə və yerinə yetirdiyi işə görə ona məlum olan halları imzası ilə təsdiq etdiyi və qanunvericiliyin müəyyən etdiyi formada tərtib edilmiş sənəd rəsmi sənəd hesab olunur. Digər sənədlərə və sənədlərə qarşı da eyni tələblər irəli sürülür. Maddi sübut isə xüsusiyyətinə və əlamətlərinə, mənsəyinə, aşkar edildiyi yerə, vaxtına və ya üzərində hadisənin izlərinin saxlanıldığına görə cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsinə kömək edən hər bir əşya kimi müəyyən edilir.

“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 9-cu maddəsinin V hissəsinə əsasən Vəkillər Kollegiyası hüquq mühafizə orqanlarının və məhkəmələrin tələbi əsasında vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə rəy verir. Hesab edirik ki, bu müddəa Amicus curiae icmalı hesab edilməlidir. Belə ki, bu halda Vəkillər Kollegiyası dövlət orqanı deyildir və konkret qurumu təmsil edir.

Bəzən belə fikirlərə rast gəlinir ki, məhkəmədə şəxsin şahid və ya mütəxəssis kimi dindirilməsi barədə qaldırılan vəsatətə əlavə edilən sənədlər Amicus curiae icmallarını əhatə edir. İura novit curia maksimasının “mürəkkəbləşən müasir hüquqi tənzimləmədə mütləq həqiqiliyi şübhəlidir. Buna görə də hakimlərin hüquqi məsələlər üzrə kömək almağa ehtiyacları vardır. Gündəlik məhkəmə təcrübəsi bu cür yardımın mümkünlüyünü inkar etməkdən onun ekspert rəyi və ya şahid ifadələri kimi qəbul edilməsinə qədər dəyişir...hakim heç bir halda

təklif olunan hüquqi yardımla bağlı deyil, lakin o, inandırıcı hesab etdiyi halda təqdim edilən hüquqi əsaslandırmadan istifadə edə bilər “[4, s.100]. Qeyd olunan arqumentlərlə razılaşmaq mümkündür. Belə ki, şahid qismində dindirilmə barədə vəsatətdə hüquqi məsələlərlə bağlı vəkilin mülahizələri verilir və hakim vəkilin əsaslandırmasını əsas götürərək, konkret şəxsi şahid qismində dindirir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya Məhkəməsinə Amicus curiae rəylərindən istifadə olunur, cinayət-prosessual qanunvericilikdə isə birbaşa ifadə olunmasa da, onun tətbiqi hallarına rast gəlinir. Məhkəmələrin tələbi əsasında Vəkillər Kollegiyasının vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə rəy verməsi birbaşa Amicus curiae icmalı hesab edilməlidir. Bundan başqa ekspertin, mütəxəssisin dəvət edilməsi və şahid qismində dindirilmə barədə vəsatətdə hüquqi məsələlərlə bağlı vəkilin mülahizələri də Amicus curiae-dir. Hesab edirik ki, məhkəmə proseslərinin sayının artması, məhkəmə proseslərində ictimai maraqların nəzərə alınması, aşkarlığın təmin edilməsi, beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi ilə bağlı xüsusi biliklərin tələb edilməsi, beynəlxalq məhkəmələrə çıxışla bağlı hüquqi məsələlər üzrə Amicus curiae icmallarının verilməsinin qanunvericiliyə daxil edilməsi zaman məsələsidir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsinə uyğun olaraq cinayət-prosessual qanunvericiliyə daxil edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Appeals Chamber. Amicus Curiae Observations of Professors Robinson, deGuzman, Jalloh and Cryer. Situation in the Republic of Cote Divoire in the case of the Prosecutor v.Laurent Gbagbo. URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/11-01/11-534>
2. Amicus curiae/ Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/amicus-curiae>
3. Crema, Luigi. The Common Law (And Not Roman) Origins of Amicus Curiae in International Law – Debunking a Fake News Item //– Global Jurist, –2020. Vol. 20, no. 1. –pp. 2019-0038. URL: <https://doi.org/10.1515/gj-2019-0038>

4. Есаков Г.А., Долотов Р.О. Заключение по правовым вопросам в уголовном процессе//– Москва: Закон, –2019. №10. – с.100-106.
5. Geoffrey, Samuel. Rethinking Legal Reasoning. Monograph Book. –Cheltenham: Edward Elgar Publishing, –31 Aug 2018. – p. 368. URL: https://www.elgaronline.com/monochap/9781784712600/11_chapter1.xhtml
6. ICCBA Amicus Committee. URL: <https://www.iccba-abcpi.org/amicuscommittee>
7. Izarova, Iryna.Szolc-Nartowski Bartosz, Kovtun Anastasiia. Amicus Curiae: Origin, Worldwide Experience and Suggestions for East European Countries //– Budapest: Hungarian Journal of Legal Studies, – 2019. 60 (1). – pp. 18-39. URL:<https://doi.org/10.1556/2052.2019.60103>
8. Pre-trial Chamber I. Decision on the “Request related to the filing of observations by the Amicus Curiae”. Situation in Libya in case of the Prosecutor v. Saifal-Islam Gaddafi and Abdullah al-Senussi. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2012_06615.PDF
9. Practice directions of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/practice-directions>
10. Pre-trial Chamber I. Request under Regulation 46(3) of the Regulations of the court. Amicus Curiae Observations by the International Commission of Jurists (pursuant to Rule 103 of the Rules). URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-roc463-01/18-20>
11. Situation in the Democratic Republic of the Congo in the case of the Prosecutor v Thomas Lubanga Dyilo. Written Submissions of the United Nations Special Representative of the Secretary-General on Children and Armed Conflict Submitted in application of Rule 103 of the Rules of Procedure and Evidence. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RelatedRecords/CR2008_01287.PDF
12. Third-party intervention under Article 36 § 2 of the Convention or under Article 3, second sentence, of Protocol No. 16. Practice Directions Rules of Court –22 January 2024. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/rules_court_eng
13. Wiik, Astrid. Amicus Curiae before International Courts and Tribunals. 1st Edition 2018 734 p. URL: <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/43984>

FILING AMICUS CURIAE BRIEFS IN INTERNATIONAL COURTS

SUMMARY

The article is devoted to the research of the nature of Amicus Curiae briefs or summaries applied in the practice of international courts and various states, which issues they cover, the effectiveness of their application, and the possibilities of applying this institution in the criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan. Research methods such as comparative legal research and legal analysis were used in the article. Amicus curiae is a procedural participant, because join the process by the decision of the court, submit an amicus curiae brief to the court, and speak at the court hearing with the consent of the court. Although amicus curiae briefs are not directly included in the evidence in the criminal procedural legislation of the Republic of Azerbaijan, they can be accepted as other documents. Opinion of the Bar Association on matters associated with the legal practice on the basis of the demand of law enforcement bodies and courts should be considered as Amicus curiae briefs. Thus, advocacy activity has a legal nature, and issues related to advocacy activity are also legal nature issues. An application to testify as a witness in the CPC should be considered amicus curiae, because the lawyer's opinions on legal issues are given, and the judge hears a specific person as a witness, based on the reasoning of the lawyer. We believe that the introduction of amicus curiae briefs into the legislation is a matter of time and should be included in the criminal procedural legislation in accordance with the experience of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan.

MATANAT ASGAROVA

Hukuk bilimleri doktoru, Adalet Akademisi doçent,

ULUSLARARASI MAHKEMELERDE AMICUS CURIAE BRİFİNGLERİNİN SUNULMASI

ÖZET

Makale, uluslararası mahkemeler ve çeşitli devletlerin uygulamalarında kullanılan amicus curiae brifingleri veya özetlerinin niteliğinin, hangi konuları kapsadığının, kullanılma etkinliğinin ve bu enstitün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ceza muhakemesi mevzuatında uygulanma olanaklarının tespitinin araştırılmasına ayrılmıştır. Makalede karşılaştırmalı hukuk araştırması ve hukuki analiz gibi araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Amicus curiae usul katılımcısıdır, çünkü mahkeme kararıyla sürece katılırlar, mahkemeye amicus curiae brifingi sunarlar ve mahkemenin rızasıyla duruşmada konuşurlar. Amicus curiae brifingleri Azerbaycan Cumhuriyeti ceza muhakemesi mevzuatında doğrudan deliller arasında yer almasa da diğer belgeler olarak kabul edilebilir. Avukatlık mesleğine ilişkin konularda, kolluk kuvvetleri ve mahkemelerin talebi üzerine Barolar Birliği'nin görüşleri amicus curiae olarak sayılmalıdır. Dolayısıyla avukatlık faaliyeti hukuki bir niteliğe sahiptir ve avukatlık faaliyetine ilişkin konular da hukuki konulardır. CÜK'de tanık olarak ifade verme talebi amicus curiae olarak değerlendirilmelidir çünkü avukatın hukuki konulardaki görüşleri verilir ve hakim, avukatın gerekçesine göre belirli bir kişiyi tanık olarak dinler. Amicus curiae brifinglerinin mevzuata dahil edilmesinin zaman meselesi olduğuna ve Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nin tecrübesine uygun olarak ceza muhakemesi mevzuatına dahil edilmesi gerektiğine inanıyoruz.

ÜMUMİ NİYYƏTDƏN KƏNARA ÇIXAN CİNAYƏTİN TÖRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: ümumi niyyət, ekstsess, cinayət qanunvericiliyi, məsuliyyət, müqayisəli hüquq, maddə, iştirakçılar.

Keywords: general intent, excess, criminal legislation, liability, comparative law, article, participants.

Anahtar kelimələr: genel amaç, aşırı, ceza yasası, sorumluluk, karşılaştırmalı hukuk, madde, katılımcılar.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi)” adlanan 35-ci maddəsinə əsasən, “icraçı tərəfindən razılaşdırılmış ümumi niyyətdən kənara çıxmaqla, yəni cinayətin digər iştirakçılarının qəsdilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsi, icraçının ekstsessi hesab olunur. İcraçının ekstsessinə görə cinayətin digər iştirakçıları cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməzlər”.

Göründüyü kimi, qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində ekstsessin anlayışı verilir. “Ekstsess” sözü latınca “ekstsessus” sözündən olub, “yayınan, kənara çıxan” mənasını ifadə edir. Ekstsess icraçının digər iştirakçılarla olan razılığından kənar başqa cinayət törətməsidir. Ekstsessə görə cinayətin icraçısı məsuliyyət daşıyır.

İştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə icraçının digər iştirakçılarla olan razılığından kənara çıxan hər hansı cinayəti etməsi ilə cinayətin icraçısının ekstsessi yaranır. Deməli, qanunverici iştirakçılıq çərçivəsində “icraçının ekstsessi” problemini də nəzərdən keçirmişdir.

Hazırda qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində ilk dəfə olaraq ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə görə (icraçının ekstsessinə görə) məsuliyyətin əsaslarını müəyyən edən xüsusi norma nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, 9 dekabr 1922-ci il tarixdə qəbul edilərək 1 fevral 1923-cü ildə qüvvəyə minmiş Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyətinin Cəza Məcəlləsində,

Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Sovetinin 3 dekabr 1927-ci il tarixli Qərarı ilə qəbul edilərək 1928-ci il yanvar ayının 15-də qüvvəyə minmiş, 270 maddədən ibarət olan Azərbaycan SSR Cəza Məcəlləsində və Azərbaycan SSR 8 dekabr 1960-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilərək 1961-ci il martın 1-dən qüvvəyə minmiş, 264 maddədən ibarət olan Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsində icraçı tərəfindən razılaşdırılmış ümumi niyyətdən kənara çıxmaqla, yəni cinayətin digər iştirakçılarının qəsdilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsi ilə bağlı xüsusi norma nəzərdə tutulmamışdır.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində icraçının fəaliyyətinin digər iştirakçıların ümumi kriminal niyyətindən hansı istiqamətdə kənara çıxmasından asılı olaraq kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinə görə ekstsessin növləri fərqləndirilir.

Kəmiyyət ekstsessi - icraçının digər iştirakçılarla razılaşdırılan əməli deyil, onunla eyni növdən olan əməl törətməsi ilə yaranır. Məsələn, oğurluq və soyğunçuluq eyni növdən olan cinayətlərdir. Əgər icraçı digər iştirakçılarla olan razılıq əsasında oğurluq etməli olduğu halda, soyğunçuluq cinayəti törədirsə, belə halda icraçının kəmiyyət ekstsessi yaranır. Qeyd edilən halda təşkilatçının, təhrikçinin və köməkçinin gizli oğurluq üstündə, icraçının isə faktiki törətdiyi soyğunçuluğa görə məsuliyyəti yaranır.

Digər misal. Cinayətin icraçısı ümumi razılığa əsasən M. evinə yaxın yerdə, otlaqda

bağlı olan M.-in inəyini oğurlamalı idi. İcraçı həmin gecə inəyi otlaqda tapmamış və inəyin tövlədə olduğunu müəyyən etmişdir. Digər iştirakçılarla razılaşmadan həyətdəki tövlənin qapısını sındırır və inəyi tövlədən çıxarıb aparır. Burada cinayətin icraçısı kəmiyyət ekstsessinə yol vermişdir. O, məsuliyyəti ağırlaşdıran halda, yəni “daxil olmaqla” əmlakı oğurlamaq üstündə, digər iştirakçılar isə oğurluğun sadə növünə görə məsuliyyətə cəlb edilir.

Keyfiyyətə yol verilən ekstsess icraçı ilə digər iştirakçılar arasında olan razılıq əsasında törədilməsi qətd edilən cinayətlə eyni növdən olmayan cinayətin törədilməsi ilə yaranır. Keyfiyyətə fərqlənən ekstsessdə icraçı digər iştirakçıların qəddi ilə əhatə olunmayan, tamamilə başqa bir obyektə qədd edir. Məsələn, K. tanış D.-ni qonşuluqda yaşayan S.-ni zorlamağa təhrik etmişdir. Bir gün K. S.-nin valideynlərinin evdə olmadığını D.-ya demiş və yaranmış imkandan istifadə etməyin vaxtı çatdığını ona bildirmişdir. D. zorlamaq məqsədi ilə S.-nin yaşadığı mənzilə daxil olmuş, lakin S. mənzildə olmamışdır.

D. ev sahiblərinin mənzildə olmamasından istifadə edib, mənzildən qiymətli şeyləri oğurlamışdır.

Yuxarıda qeyd edilən halda K. S.-ni zorlama cinayətinə hazırlığa təhrikçiliyə görə, D. isə vətəndaşın şəxsi mülkiyyətində olan əmlakı oğurlamasına görə məsuliyyət daşıyır. Burada D. ümumi razılıqdan kənara çıxan, törədilməsi qətd edilən əməllə əlaqəsi olmayan, tamamilə yeni bir cinayət törətmişdir.

Başqa misal. Oğurluq törətmək razılığına gəlmiş şəxslər anbarın ərazisinə soxulur. Burada onları mühafizəçi görür və ifşa olunmaqdan qorxmış iştirakçılardan biri atəş açaraq onu ölümcül yaralayır. Bu halda dəstənin bütün iştirakçıları özgə əmlakını oğurlamağa cəhdə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməli, razılaşmadan kənara çıxan və mühafizəçini öldürən şəxs isə həm də adam öldürməyə görə məsuliyyət daşmalıdır.

İcraçının ekstsessi iştirakçılığın əsasən bütün formalarında mümkündür. Cinayətin icraçısının ekstsessi üzrə törədilən cinayətlərin tövsifində təqsirə görə məsuliyyət prinsipi

nəzərə alınır. Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 7-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddəyə əsasən “yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. Şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz”.

Bundan başqa, Konstitusiyanın “Təqsirsizlik prezumpsiyası” adlanan 63-cü maddəsinin I hissəsində qeyd edilir ki, “hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır” [1].

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipinə əməl olunmasının vacibliyi həmçinin, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun bir neçə qərarında əks olunmuşdur. Məsələn, Plenumun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 332.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 07 yanvar 2021-ci il tarixli qərarında bildirilir ki, “Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu dəfələrlə qeyd etmişdir ki, şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunarkən və ona cəza təyin edilərkən Cinayət Məcəlləsinin qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirə görə məsuliyyət, ədalət və humanizm prinsipləri mütləq nəzərə alınmalıdır [3]. Bu prinsiplərə görə əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər. Cinayət törətmiş şəxs haqqında tətbiq edilən cəza və ya digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər ədalətli olmalı, yəni cinayətin xarakterinə və ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, onun törədilməsi hallarına və cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsin şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır”. Cinayət Məcəlləsinin 30-cu maddəsinin göstərişinə görə cinayəti başa çatdırmaqdan könüllü imtina edən

şəxs yalnız o halda cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur ki, onun etdiyi hərəkətdə əslində başqa bir cinayətin tərkibi olsun.

Cinayətdən könüllü imtina etməyə dair Cinayət Məcəlləsinin 30-cu maddəsində öz əksini tapmış bu müddəə birgə kriminal fəaliyyətin iştirakçılarına da aiddir. Lakin icraçının cinayətdən könüllü imtina etməsindən fərqli olaraq, cinayətin təşkilatçısının, təhrikçisinin və köməkçisinin cinayətdən könüllü imtinası bəzi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İcraçının cinayətdən könüllü imtina etməsi, onun məsuliyyətini aradan qaldırdığı halda, cinayətin digər iştirakçılarını məsuliyyətdən azad etmir.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində birgə kriminal fəaliyyətin iştirakçılarının cinayətdən könüllü imtina etməsinə dair göstəriş vardır.

Ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsini cinayətlə əlaqədarlıqdan fərqləndirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi cinayətlə əlaqədarlığın anlayışını vermir. Lakin Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində cinayətlə əlaqədarlığın növlərinə görə məsuliyyət müəyyən edən xüsusi normalar nəzərdə tutulur.

Cinayətlə əlaqədarlığa təxminən bu cür tərif vermək olar cinayətlə əlaqədarlıq başqa şəxs tərəfindən hazırlanan, yaxud da törədilən cinayətin qarşısının alınmasına, eləcə də açılmasına yönəldilən fəaliyyətdə iştirak etməməkdən ibarət qəsdən yol verilən cinayəti gizlətmədə, cinayəti xəbər verməmədə, cinayətə yol verməmədə ifadə olunan ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi fəaliyyətdir.

Cinayət-hüquq elmində icraçının ekstsessinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1) düşünülmüş cinayətin əvəzinə icraçı tərəfindən tamamilə başqa bir cinayətin törədilməsi;

2) düşünülmüş cinayətin əvəzinə icraçı tərəfindən eyni cinayətin ağırlaşdırıcı hallarda törədilməsi;

3) icraçı tərəfindən, düşünülmüş cinayətlə yanaşı, iştirakçıların qəsdilə əhatə olunmayan başqa bir cinayətin törədilməsi.

Ekstsessin birinci iki növündə iştirakçılar onların qəsdilə əhatə olunan başa çatmayan

cinayətə (hazırlıq, cəhd), ya da başa çatmış cinayətə görə məsuliyyət daşıyır. Üçüncü halda icraçı törətdiyi cinayətlərin məcmusuna görə, digər iştirakçılar isə yalnız öz qəsdilə ilə əhatə olunan birgə törətdikləri cinayətə görə məsuliyyət daşmalıdır.

İştirakçılığın formaları hər bir iştirakçının rolundan və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq cinayət məsuliyyətini fərdiləşdirməyə imkan verir. Cinayətin qrupda, mütəşəkkil dəstənin və ya cinayətkar birliyin tərkibində törədildiyi əksər hallarda cinayətkar qəsdin ictimai təhlükəliliyi artır, belə fəaliyyətin kriminal effekti sanki “güclənir”. Bu isə öz növbəsində məsuliyyətin daha da ciddiləşdirilməsini tələb edir.

Hər bir iştirakçının rolunun müəyyən edilməsi və təsbit edilməsi cinayətkar əməlləri düzgün təsvif etməyə və iştirakçıların məsuliyyətini fərdiləşdirməyə imkan yaradır. Ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi məsələsi həmçinin, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarında yer almışdır. Belə ki, Plenumun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32, 33 və 34-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 6 may 2022-ci il tarixli Qərarında göstərilmişdir ki, “Qanunverici iştirakçılığın aksessor nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla təşkilatçının, təhrikçinin və köməkçinin məsuliyyətinin törəmə xarakter daşdığını, icraçının törətdiyi cinayətdən asılı olduğunu müəyyən etmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 33.5-ci maddəsinə müvafiq olaraq, icraçı onun iradəsindən asılı olmayan səbəblərdən cinayəti başa çatdırıbilmədikdə, digər iştirakçılar cinayətə hazırlıqda və ya cinayət etməyə cəhddə iştirakçılığa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

Cinayət Məcəlləsinin ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsini (icraçının ekstsessi) tənzimləyən 35-ci maddəsində də iştirakçıların əməllərinin müstəqil deyil, icraçının törətməsi olduğu cinayətdən asılı olduğu göstərilmişdir. Bu maddənin mənasına görə, icraçı cinayətin digər iştirakçıların qəsdilə əhatə olunmayan, ümumi niyyətdən kənara çıxan hərəkətlər etdikdə, digər iştirakçılar onun həmin (ümumi

niyyətdən kənara çıxan) hərəkətinə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməzlər”.

Ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi) ilə bağlı Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin cinayət qanunvericiliyinə nəzər yetirək. Qeyd etmək istərdik ki, hər bir ölkədə milli-mənəvi dəyərləri, tarixi ənənələri və sosial-mədəni inkişaf səviyyəsini nəzərə alan hüquq sistemi mövcuddur. Müasir dünyada geniş vüsət alan qloballaşma prosesi ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələri intensivləşdirir. Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması vacib olduğu kimi, xarici ölkələrin mövcud qanunvericilik aktlarının öyrənilməsi, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi də xüsusi önəm kəsb edir.

Professor N.H.Cəfərli haqlı olaraq qeyd edir ki, “müqayisəli hüququn hüquq elmi üçün, xüsusilə milli hüquq üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Onun vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələrdə bu və ya digər hüquqi problemlərin necə həll olunduğu öyrənilir, hüquqi tədqiqatların miqyası genişlənir, müxtəlif ölkələrdəki hüquqi təcrübənin müsbət və mənfi cəhətləri qiymətləndirilir. Müasir dövrdə müqayisəli hüququn verdiyi məlumatlara istinad etmədən çıxarılan nəticələr universal xarakter daşıya bilməz. Digər tərəfdən hüquq elmində özünə yer etmiş bir sıra hüquqi anlayışlar xarici ölkələrin hüquq təcrübəsinə və dünyada qərarlaşmış hüquqi təfəkkürə istinad etməklə yenilənməyə ehtiyac duyur” [4; s.12].

Müasir yurisprudensiyada korporativizm adlandırılan müqayisəli hüquqşünaslıq ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin ümumi xassələrini və onların təzahürlərinin spesifik cəhətlərini müqayisə etməklə məşğul olur. Korporativizm keçmişdə və ya hal-hazırda mövcud olan hüquqi obyektlərin müqayisə edilməsini (üst-üstə qoyulmasını, tutuşdurulmasını) nəzərdə tutur. Ona görə də istənilən hüquq norması və ya hüquq institutu müqayisəli tədqiqat üçün obyekt qismində götürülə bilər.

Dövlətlərin hüquq sahəsində əməkdaşlığı, qanun yaradıcılığı və tətbiqi sahəsində bir-birinin təcrübəsini nəzərə alması zəruridir və qarşılıqlı surətdə zənginləşməyə xidmət

edir. Bu baxımdan, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin öyrənilməsi və müqayisəli təhlili zəruri və əhəmiyyətli bir işdir. Bununla bağlı fransız alimi M.Ansel qeyd etmişdir ki, “hüquqşünasın xarici ölkələrin hüquq təcrübəsini öyrənməsi onun öz ölkəsinin hüququnu daha yaxşı bilməsinə kömək edir və öz ölkəsinin hüququnu mükəmməl bilməklə belə əldə edə bilməyəcəyi ideya və dəlillərlə silahlandırır” [5; s.67]. Bu səbəbdən ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi) ilə bağlı Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki cəhətdən aktual məsələdir. Belə ki, ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi) ilə bağlı araşdırmalarda müqayisəli tədqiqatların aparılmasının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin cinayət qanunvericiliklərinin öyrənilməsinin, onların qiymətli cəhətlərinin və qüsurlarının aşkar edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələrin qanunvericiliyində ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi) ilə bağlı cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan hüquq normalarının öyrənilməsi tədqiq edilən məsələ ətrafında biliklərin daha da dərinləşdirilməsinə kömək edir;

2) Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə (icraçının ekstsessi) görə cinayət məsuliyyəti ilə bağlı normalarının təkmilləşdirilməsi üzrə ən yaxşı hüquqi qərarların qəbul edilməsi və milli qanunvericiliyin sonrakı yeniləşməsi üçün əsas yaradır.

SSRİ-nin dağılması ilə müstəqil dövlətlərə çevrilmiş keçmiş müttəfiq respublikaların hamısı bir-birinə oxşar cinayət məəcəllələri qəbul etdilər. Eyni dərəcədə bütün bunlar özünü ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi (icraçının ekstsessi) ilə bağlı normalara da aiddir.

X.İ.F.Hacıyev haqlı olaraq göstərir ki, “Azərbaycan Respublikasının hüquqşünasları müqayisəli hüquqi tədqiqatlar apararkən əsas diqqəti əvvəllər eyni dövlətin tərkibində olmuş, qanunvericiliyi bizə daha yaxın olan ölkələrin, ilk növbədə isə Rusiya Federasiyasının

qanunvericiliyinə yönəltməlidirlər” [6; s.33].

13 iyun 1996-cı il tarixli Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətin icraçısının ekstsessi” başlıqlı 36-cı maddəsində deyilir ki, “Cinayətin digər iştirakçılarının qəsdı ilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsi, icraçının ekstsessi hesab olunur. İcraçının ekstsessinə görə cinayətin digər iştirakçıları cinayət məsuliyyəti daşıyırlar” [13].

“Cinayətin icraçısının ekstsessi” maddəsi Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətdə iştirakçılıq” sərlövhəli 7-ci fəslində əks olunmuşdur. Analoji norma 18 aprel 2002-ci il tarixli Moldova Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “İcraçının ekstsessi” adlı 48-ci maddəsində [11], 03 iyul 2014-cü il tarixli Qazaxıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayət hüquq pozuntusu iştirakçısının ekstsessi” adlanan 30-cu maddəsində [10], 28 oktyabr 2021-ci il tarixli Qırğızıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətin icraçısının ekstsessi” sərlövhəli 45-ci maddəsində [8], 21 may 1998-ci il tarixli Tacikistan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətin icraçısının ekstsessi” başlıqlı 38-ci maddəsində [12] və 12 iyun 1997-ci il tarixli Türkmənistan Cinayət Məcəlləsinin “İcraçının ekstsessi” adlı 33-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

Bildirmək istərdik ki, Qırğızıstan Respublikasının qüvvədən düşmüş 22 dekabr 2016-cı il tarixli Cinayət Məcəlləsinin 47-ci maddəsində də “Cinayətin icraçısının ekstsessi” adlanan maddə mövcud idi [7]. Həmin norma Qırğızıstan Respublikasının keçmiş Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətdə iştirakçılıq” sərlövhəli 7-ci fəslində əks olunmuşdu. Hal-hazırda Moldova Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “İcraçının ekstsessi” adlı 48-ci maddəsi həmin Məcəllənin “İştirakçılıq” başlıqlı 4-cü fəslində, Qazaxıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayət hüquq pozuntusu iştirakçısının ekstsessi” adlanan 30-cu maddəsi adıçəkilən Məcəllənin “Cinayət hüquq pozuntuları” sərlövhəli 2-ci bölməsində, Qırğızıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətin icraçısının ekstsessi” başlıqlı 45-ci maddəsi həmin Məcəllənin “Cinayətdə iştirakçılıq” adlanan 7-ci fəslində, Türkmənistan Cinayət Məcəlləsinin “İcraçının

ekstsessi” adlı 33-cü maddəsi isə adıçəkilən Məcəllənin “Cinayətdə iştirakçılıq” başlıqlı 6-cı fəslində öz əksini tapmışdır.

5 aprel 2001-ci il tarixli Ukrayna Cinayət Məcəlləsində, 9 iyul 1999-cu il tarixli Belarus Respublikası Cinayət Məcəlləsində və 22 sentyabr 1994-cü il tarixli Özbəkistan Respublikası Cinayət Məcəlləsində ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə (icraçının ekstsessi) görə xüsusi norma yoxdur. Adıçəkilən dövlətlərin Cinayət Məcəllələrində ümumiyyətlə, “ekstsess” termini işlədilmir. Həmin dövlətlərdə ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsi məsələsi ilə bağlı müddəalar qeyd olunan dövlətlərin Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətdə iştirakçılıq” adlı maddəsində öz əksini tapmışdır. Məsələn, Belarus Respublikası Cinayət Məcəlləsinin “Cinayətdə iştirakçılıq” başlıqlı 26-cı maddəsinin 7-ci hissəsində göstərilir ki, “cinayətin digər iştirakçılarının qəsdı ilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsinə görə cinayətin icraçısı cinayət məsuliyyəti daşıyır, cinayətin digər iştirakçıları isə cinayət məsuliyyəti daşıyırlar” [9].

Göründüyü kimi, Belarus Respublikasının Cinayət Məcəlləsində “ekstsess” termini işlədilməyə də, ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə görə yalnız cinayətin icraçısının cinayət məsuliyyəti daşması qeyd olunmuşdur.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində icraçı tərəfindən razılaşdırılmış ümumi niyyətdən kənara çıxmaqla, yəni cinayətin digər iştirakçılarının qəsdı ilə əhatə olunmayan başqa cinayətin törədilməsi məsələsi bir qayda olaraq cinayətdə iştirakçılıq nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiq edilir. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvü olan ölkələr içərisində Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Moldova, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan kimi ölkələrin Cinayət Məcəlləsində ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə (icraçının ekstsessi) görə xüsusi norma müəyyən olunmuşdur. Amma Ukrayna, Belarus və Özbəkistan Respublikalarının Cinayət Məcəlləsində ümumi niyyətdən kənara çıxan cinayətin törədilməsinə görə xüsusi norma öz əksini tapmamışdır. Yekun olaraq, qeyd edək ki, islam hüquq sisteminin tətbiq edildiyi dövlətlərin Cinayət Məcəllələrində də cinayətin icraçısının ekstsessi termini işlədilmir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 32, 33 və 34-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 6 may 2022-ci il tarixli Qərarı
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 332.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair” 07 yanvar 2021-ci il tarixli qərarı
4. Cəfərli N.H. Müqayisəli hüquqşünaslıq: Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 332 s.
5. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права // Очерки сравнительного права / Отв. ред. В.А. Туманов. Москва: Прогресс, 1981, с. 36-86.
6. Гаджиев Х.И. Толкование норм конституции и закона конституционными судами. Баку: Озан, 2002, 168 с.
7. Уголовный кодекс Кыргызской Республики от 22 декабря 2016 года. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527>.
8. Уголовный Кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36675065&doc_id2=36675065#activate_doc=2&pos=57;-98&pos2=672;-75.
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984.
10. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03 июля 2014 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&pos=781;-56#pos=781;-56.
11. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30394923&pos=47;-46#pos=47;-46.
12. Уголовный кодекс Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 года.

THE COMMISSION OF A CRIME DEVIATING FROM THE GENERAL

NIGAR GALANDARLI

*General Prosecutor's Office of the Republic of
Azerbaijan Head of the Department of Evaluation of
the Activities of the Prosecutor's Office and Organization
of Professional Training of the Science-Education Center,
junior judicial counselor, Ph.D in law*

SUMMARY

The article highlights that in criminal law theory, different types of excess are distinguished based on the deviation of the perpetrator's activity from the general criminal intent of other participants in terms of quantity and quality indicators. Additionally, the principle of liability for negligence is considered in describing crimes committed by the perpetrator's excess. Then, the commission of a crime deviating from the general intent (perpetrator's excess) is examined in relation to the criminal legislation of countries that are members of the Independent States Union.

As a result, it is concluded that specific provisions have been established in the Criminal Codes of countries that are members of the Independent States Union, such as the Republic of Azerbaijan, the Russian Federation, the Republic of Moldova, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan, and Turkmenistan, regarding the commission of crimes deviating from the general intent (perpetrator's excess). Meanwhile, Ukraine, the Republic of Belarus, and the Republic of Uzbekistan have not found corresponding provisions in their Criminal Codes regarding the commission of crimes deviating from the general intent.

GENEL AMAÇDAN SAPAN BİR SUÇUN İŞLENMESİ

NİGAR GALANDARLI

*Azərbaycan Cumhuriyyəti Başsavcılığı Savcılığın
Faaliyyətlərinin Dəyərləndirilməsi və Bilim-Eğitim Mərkəzi
Məsleki Eğitim Organizasyonu Dairesi Başkanı,
adli müşavir, hukuk doktorası*

ÖZET

Makalede belirtiliyor ki, cezanın hukuk teorisinde, failin faaliyetinin diğer katılımcıların genel suç kastından hangi yönde sapmasıyla ilgili olarak, aşırılığın türleri nicelik ve nitelik göstergelerine göre ayrıştırılır. Aynı zamanda, suçun işleyicisinin aşırılığına dayalı işlenen suçların tanımlanmasında ihmal sorumluluk ilkesi dikkate alınır. Sonrasında, genel kasttan saparak işlenen suçun (failin aşırılığı) işlenmesi, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi ülkelerin ceza hukuku düzenlemelerine bakılarak incelenir.

Bu sonuçlara göre, Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olan ülkeler arasında Rusya Federasyonu, Azerbaycan, Moldova, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan gibi ülkelerin Ceza Kanunlarında genel kasttan sapma nedeniyle işlenen suçlar için özel hükümler belirlenmiştir. Aynı zamanda, Ukrayna, Belarus ve Özbekistan Cumhuriyetlerinin Ceza Kanunlarında genel kasttan sapma nedeniyle işlenen suçlar için özel hükümler bulunmamaktadır.

PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXS HÜQUQUN MÜSTƏQİL SAHƏSİ KİMİ

Açar sözlər: publik hüquqi şəxs, xüsusi müəssisələr, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar

Keywords: public legal entity, private enterprises, state bodies, public organizations

Anahtar kelimələr: kamu tüzel kişiliği, özel teşebbüsler, devlet kurumları, kamu kuruluşları.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində publik hüquqi şəxslər haqqında ilk qeyd 29 dekabr 2015-ci il tarixli Qanunla müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində publik hüquqi şəxslərin mülki- hüquqi münasibətlərdə iştirakının prinsiplərini müəyyən edən normalar mövcuddur. Həmin Məcəllənin 43.7-ci maddəsinə əsasən, publik hüquqi şəxslərin fəaliyyəti bu Məcəllə və “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Bu o deməkdir ki, dövlət orqanları və publik hüquqi şəxsləri ilə digər şəxslər arasında olan xüsusi hüquq münasibətləri də mülki qanunlarla tənzimlənir, bir şərtlə ki, əgər bu münasibətlər dövlət və ictimai maraqlara əsaslanaraq “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənməsi nəzərdə tutulmamışdır.

Bundan başqa publik hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 43.3-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edir. Bu hallarda Azərbaycan Respublikasının səlahiyyətlərini onun hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər. Bu o deməkdir ki, dövlətin yaratdığı publik hüquqi şəxslər də xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri kimi mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirak edirlər.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi publik hüquqi şəxslərin xüsusi hüququn

hüquqi şəxsləri ilə bərabər mövcudluğunu tanıyır və digər tərəfdən, onlara xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri ilə bərabər şəkildə mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirak etmək imkanı verir.

Publik hüququn hüquqi şəxslərinin hüquqi tənzimlənməsində mülki hüququn oynadığı rol kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Publik hüququn hüquqi şəxslərinə dair mülki hüququn əsas məqsədi onların mülki hüquq subyektləri qismində qəbul edilməsi və onlara xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin istifadə etdiyi belə səlahiyyətlərin verilməsidir.

Mülki hüquqda hüquqi şəxslərin təşkilati-hüquqi formalarının ətraflı siyahısı vardır. Hansı ki, onların xüsusi (özəl) şəxslər tərəfindən yaradılmasına icazə verilmişdir. Mülki hüquq əsaslı olaraq bu şəxslərin yaradılması və fəaliyyət qaydasını tənzim etməlidir. Mülki Məcəllədə dövlət müəssisə və təşkilatları kimi abstrakt təşkilati-hüquqi formaların mövcudluğu bunun əyani sübutudur. Bu halda Mülki Məcəllənin rolu, yalnız mümkün hüquqi normaları göstərməklə tükənir. Baxmayaraq ki, çoxsaylı dövlət müəssisələrin konkret məzmunu, strukturu və qaydası dövlətin ayrı qanunları və ya digər normativ aktları ilə tənzim edilməli və mülki hüquq bu müəssisələrin hüquqi tənzimlənməsinə birbaşa təsir göstərməməlidir.

Bunu nəzərə alaraq, mülki hüquq dövlət müəssisəsinin, o cümlədən publik hüququn hüquqi şəxslərinin yaradılması və fəaliyyətini tənzim etməməlidir. Çünki, bu sadəcə olaraq

mülki tənzimləmənin çərçivəsindən kənara çıxır. Mülki hüquq bu şəxslərin forma və xüsusiyyətlərini öncədən görmək iqtidarında deyildir. Mülki hüquq dövlət müəssisələrinin yaradılması öhdəliyini əvvəlcədən müəyyən edə bilməz. Bu mülki hüququnun xüsusi hüquq kimi vəzifəsi deyildir.

Mülki hüququn publik hüququn hüquqi şəxslərinin hüquqi vəziyyətini tənzim etməklə bağlı istənilən cəhdi xüsusi hüquq normalarını pozur. Belə olan təqdirdə mülki hüquq universal hüquqa çevrilir və bununla özünün hüquqi tənzimləmə predmetini itirir. Həmçinin Mülki Məcəllədə dövlətin yaratdığı hüquqi şəxslər haqqında normalar qətiyyən yetərli deyildir. Bu səbəbdən mülki hüquq, müxtəlif normativ hüquqi aktlarda hüquqi şəxs adlandırılan bir çox təşkilati hüquqi formada olan qurumlara münasibətdə öz təsirini itirir.

Mülki qanunun dəyərsizləşməsi təhlükəsinin qarşısını almaq üçün onu publik hüququn hüquqi şəxslərinə aid hissədə lazımsız qaydalar və standartlardan azad etmək lazımdır. Bunlara misal kimi xüsusi hüququn təşkilati-hüquqi formalarından kənar yaranmış dövlətin hüquqi şəxslərini aid etmək olar. Mülki hüquq yalnız xüsusi şəxslər və dövlət tərəfindən yaradılan xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin tənzimləməsi ilə məhdudlaşmalıdır.

Publik hüququn hüquqi şəxsləri ilə xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin fərqi:

Publik hüququn hüquq şəxsləri anlayışını qəbul edib etməməyimizdən asılı olmayaraq, bu hüquqi şəxslər həqiqətən də mövcuddur. Buna misal olaraq Mülki Məcəllələr tərəfindən müəyyən edilmiş təşkilati-hüquqi formalara uyğun olmayan dövlət tərəfindən yaradılmış çox saylı hüquqi şəxsləri göstərmək olar. Rusiya hüquq ədəbiyyatında əyani olaraq göstərilir ki, dövlət və inzibati hüquqda çox sayda hüquqi şəxslər vardır. Hansılar ki, bunlar mülki hüquq elminin predmetinə aid edilmişlərdən fərqli olaraq “tamamilə digər hüquqi şəxslərdir” (məsələn mərkəzlər, birliklər, istehsalat müəssisəsi, bürolar) [1; s. 25]. Hüquq elmi bu reallıqla hesablaşmalıdır. Reallıq isə, publik hüququn hüquqi şəxslərinin xüsusi hüququn hüquqi

şəxslərindən fərqləndiyini fərz etməyə əsas verir.

Birincisi, xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri təsisçilərin özəl muxtariyyəti əsasında yaranır. Xüsusi hüququn məqsədi tərəflərin özəl muxtariyyətini hüquq normalarına salmaq və onlara təşkilati-hüquqi çərçivələr təqdim etməkdən ibarətdir. Bu yolla şəxslərin mülki dövrüyyədə nizamsız və xaotik iştirakının qarşısı alınır. Bu səbəbdən, mülki hüquqda “Numerus Clausus” adlandırılan xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin təşkilati-hüquqi formalarının müfəssəl prinsipi tətbiq edilir. Bundan fərqli olaraq, publik hüququn hüquqi şəxsləri bir qayda olaraq dövlət orqanının hüquqi aktına (qanuna, fərmana, qərara və s.) əsasən yaradılırlar.

Dövlət əlbəttə ki, xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin təşkilati-hüquqi formalarını (MMC və ya SC yaratmaq) tətbiq edə bilər. Amma o, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan, lakin Mülki Məcəllə ilə nəzərdə tutulmamış digər təşkilati-hüquqi formalar yaratmaq səlahiyyətlərinə malikdir. Buna görə mülki hüquqda baş verənlərdən fərqli olaraq, publik hüququn hüquqi şəxsləri üçün hüquqi şəxslərin təşkilati-hüquqi formalarının belə müfəssəl siyahısından istifadə etmək mümkün deyildir. Mülki hüquq ümumi hüququnun təbiətinə sığmayan təşkilati-hüquqi formaları seçmək imkanının dövlətə məcburən verməyə çalışmamalıdır. Belə yanaşma mülki hüququn özünə səmərəsiz ola bilər.

İkincisi, xüsusi hüququn hüquqi şəxslərinin hüquq qabiliyyəti, bir qayda olaraq, ümumidir. Publik hüququn hüquq şəxslərinin isə hər zaman xüsusiyyəti. Belə ki, dövlətin təsis aktı hər zaman hüquqi şəxsin təsis olunması məqsədini daşımalıdır və ona bu məqsədlərə uyğun hüquqi səlahiyyətlər verməlidir. “Bu hüquq qabiliyyətinin mahiyyəti həmin hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilən məsələlərin xarakteri ilə, hüquq qabiliyyətinin həcmi isə, hüquqi şəxsin təsis olunması üçün verilən dövlət aktında müəyyən edilir” [2; s. 3]. Əksər hallarda publik hüququn hüquqi şəxslərinin hüquq qabiliyyəti belə şəxslər haqqında qanunlar (məsələn, mərkəzi banklar haqqında qanunlar) ilə müəyyən edilir.

Üçüncüsü, xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri bir

qayda olaraq, konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş əsas hüquq və azadlıqlar subyektidir. Publik hüququn hüquqi şəxslər üçün isə belə imkan nəzərdə tutulmayıb. Bu, ilk öncə, özəl şəxsləri dövlətin müdaxiləsindən qorumağa nəzərdə tutulmuş əsas hüquqların mahiyyəti və təyinatı ilə izah olunur. Publik hüququn hüquq şəxsləri isə dövlət tərəfindən yaradıldığından, dövlət tərəfindən bu formada müdafiəyə ehtiyacı yoxdur.

Dördüncüsü, xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri üçün müəyyən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi hüquqdursa, ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsi publik hüququn hüquqi şəxsləri üçün bu bir vəzifə ola bilər. Məsələn qismində mərkəzi bankın maliyyə- kredit siyasətinin həyata keçirilməsini çəkmək olar. Belə yanaşma, ilk öncə, onunla izah olunur ki, publik hüququn hüquqi şəxsləri müəyyən dövlət funksiyalarının və məsələlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən yaradılır.

Beşincisi, publik hüququn hüquqi şəxslərinə bəzi hallarda normativ aktlar qəbul etmək

hüquqları verilir ki, bu da xüsusi hüququn hüquqi şəxsləri üçün istisna xarakter daşıyır.

Altıncısı, publik hüququn hüquqi şəxslərinin xüsusiyyətlərindən biri hüquqi şəxsə verilmiş əmlakın xüsusi hüquqi rejiminin mövcudluğudur ki, bu əmlak bir qayda olaraq dövlətin mülkiyyətindədir, qanunla və ya təsis aktı ilə nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hüquqi şəxsə istifadə üçün verilir. Məsələn olaraq dövlətin elmi institutlarını və ya təhsil müəssisələrini göstərmək olar.

Bütün bu xüsusiyyətlər, mülki hüquqda göstəriləndən fərqli olaraq tamamilə fərqli hüquqi şəxslər barəsində bəhs etdiyimizi birmənalı şəkildə sübut edir. Qeyd olunanlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Mülki Məcəllə bu şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən edə bilmir, lakin onların mülki hüququnun digər iştirakçıları ilə yanaşı mülki-hüquqi münasibətlərdə iştirakına zəmanət verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Publik hüquqi şəxslər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Чиркин В. Е. Необходимо ли понятие юридического лица публичного права // Гос. и право. 2006. №5;
3. Верховный Суд Грузии Решение о правоспособности юридических лиц публичного права (решение от 22 февраля 2001 г.).
4. Sərvər Süleymanlı “Azərbaycan Mülki Prosessual Hüququnda Qəti Dəlil Növü Olaraq Etiraf” Mülki Hüquq üzrə beynəlxalq simpozium materialları, Bakı 2005.

PUBLIC LAW AS AN INDEPENDENT AREA OF PERSONAL LAW

TOGRUL HUSEYNOV

Head of the Strategic Planning and Monitoring

Department of the Ministry of Justice

SUMMARY

In the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, there are norms defining the principles of participation of public legal entities in civil-legal relations. According to Article 43.3 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, public legal entities participate in the civil law relations of the Republic of Azerbaijan just like other legal entities. In these cases, the powers of the Republic of Azerbaijan are exercised by its non-legal entities. This means that public legal entities created by the state also participate in civil-legal relations as legal entities of private law. The article explains the differences between legal entities of public law and legal entities of private law.

PUBLİK HUKUKUNUN BAĞIMSIZ BİR ALANI OLARAK KAMU HUKUKU

TOĞRUL HÜSEYNOV

Adalet Bakanlığı Stratejik Planlama

ve İzleme Dairesi başkanı

ÖZET

Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanunu'nda kamu tüzel kişilerinin medeni hukuk ilişkilerine katılım ilkelerini belirleyen normlar bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanunu'nun 43.3 maddesine göre kamu tüzel kişileri de diğer tüzel kişiler gibi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin medeni hukuk ilişkilerine katılır. Bu durumlarda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkileri tüzel olmayan kişiler tarafından kullanılır. Bu, devlet tarafından oluşturulan kamu tüzel kişilerinin de özel hukuk tüzel kişileri olarak medeni hukuk ilişkilerine katılması anlamına gelir. Makalede kamu hukuku tüzel kişilikleri ile özel hukuk tüzel kişilikleri arasındaki farklar açıklanmaktadır.

İBTİDAİ ARAŞDIRMA ZAMANI HİPNOZ TƏTBİQ ETMƏNİN PROSESSUAL VƏ TAKTİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: hipnoz, hipnoloq, qeyri-ənənəvi üsullar, parakriminalistika, ibtidai araşdırma, taktika, metodlar, dindirmə, cinayətkarlıq.

Keywords: : hypnosis, hypnologist, non-traditional methods, paracriminalistics, preliminary investigation, tactics, methods, interrogation, crime.

Anahtar kelimələr: hipnoz, hipnolog, geleneksel olmayan yöntemler, parakriminalistik, ön soruşturma, taktikler, yöntemler, sorgulama, suç.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin VII hissəsində göstərilir ki, məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir [1; s. 45].

Son illər Respublikamızda aparılan genişmiqyaslı islahatların ən mühümlərindən biri də Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Məhkəməhüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi” haqqında Fərmanı olmuşdur. Həmin Fərmana uyğun olaraq, müasir dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək məqsədilə məhkəməyə müraciət imkanları daha da genişləndirilmiş, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflıq artırılmış, məhkəmə icraatının effektivliyi yüksəldilmiş, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icra olunması, eləcə də süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün davamlı tədbirlər həyata keçirilir [2].

Elmi-tədqiqat işinin məqsədi xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaqla cinayətlərin istintaqı zamanı qeyri-ənənəvi üsul olan hipnozdan dindirmə zamanı istifadə olunmasını əsaslandırmaq və cinayət prosesual qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsi barədə təklif verməkdir.

Müasir dünyanın sivil ölkələrində cinayət işlərinin açılmasında qeyriənənəvi üsullardan geniş istifadə olunur. Lakin Azərbaycan

Respublikasında qanun bunu qəti qadağan edir. Belə ki, AR CPM-in 15.2.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, işgəncələr vermək, fiziki və psixi zorakılıqdan, o cümlədən tibbi preparatlardan istifadə etmək, aclığa, hipnoza məruz qoymaq, tibbi yardımdan məhrum etmək, digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalar tətbiq etmək qadağandır [3; s. 49]. Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən RF, ABŞ, Fransa, İsrail, Böyük Britaniya, Ukrayna, Belarus və s. ölkələrdə cinayətlərin açılmasında qeyri-ənənəvi üsul və metodlardan səmərəli istifadə olunur. Maraqlı cəhət odur ki, RF-in qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasa da təcrübədə əsasən açılmayan ölüm işlərində müstəntiq ekstrasensin köməyindən istifadə edir və bunu köməkçi vasitə kimi qiymətləndirir.

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində parakriminalistikanın imkanlarından dindirmə istintaq hərəkətində geniş tətbiqinə, o cümlədən qeyri-ənənəvi üsul olan hipnozdan istifadəyə icazə verilir.

İ.S.Abbasova yazır ki, ibtidai araşdırmada uzun illər tətbiq edilən və özünü doğrultmuş taktiki üsul və metodlar müasir dövrdə cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərin, elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə bəzən cavab verə bilmir, bəzən isə səmərəli nəticə vermir. Ona görə də kriminalistika digər elm sahələrinin nailiyyətlərindən öz məqsədləri üçün istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyaraq, bu istiqamətdə

tədqiqatlar aparmaqdadır. Belə yeni tədqiqat istiqamətlərindən olan parakriminalistikadan məqsədyönlü istifadə edilməsi təcrübənin tələblərindən irəli gəlməklə yanaşı, gələcəkdə hüquq-mühafizə orqanlarında çalışacaq gənc kadrların hazırlanmasında da mühüm rol oynayacaqdır [5; s.5].

A.M.Yurinin təbirincə desək, parakriminalistikanın terminlərindən biri də hipnozdur. Yunan termini olan “hipnoz” sözünün mənası “yuxuda olmaq” deməkdir. Bəzi hüquq ədəbiyyatlarında hipnoz yunan tanrısı Hipnosun adından götürüldüyü qeyd olunur [5; s.49].

Hipnoz qədim tarixə malikdir. Qədim dövrlərdə Hindistan, Misir, Yunanıstan və digər ölkələrdə hipnozdan yuxu gətirmək üçün müalicə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Hipnoz bir elm sahəsi kimi XVIII əsrin ortalarında Avropada tədqiq olunmağa başlamışdır. Hipnoz elm baxımından tədqiq olunmasında avstriyalı həkim Frans Anton Mesmerin, Markiz Pyuseqyurun, portuqaliyalı Joze Kustodiode Farianin xidmətləri böyükdür. İngiltərədə Ceyms Breyd hipnoz elmi cəhətdən əsaslandırılması və hipnoz nəzəriyyəsinin yaradılmasında çox işlər görmüşdür. XIX əsrin sonlarında Fransada hipnoz yaranmasını müxtəlif cür izah edən iki elmi məktəb - Paris və Nansi məktəbləri yaradılmışdır [5; s.52].

O dövrdə Xarkov Universitetinin professoru V.Y. Danilevski heyvanlar və insanlar üzərində apardığı tədqiqatlara görə belə bir qənaətə gəlmişdir ki, insan və heyvanlara hipnoz eyni cür təsir edir. O, hipnozla bağlı əsaslandırılmış müddəalarını 1889-cu ilin avqustunda Parisdə keçirilən beynəlxalq konqresdə çıxış edərək tədbir iştirakçılarının nəzərinə çatdırmışdır. O, uzun illər apardığı tədqiqatların nəticəsini “Hipnotizm” adlı elmi əsərində çap etdirmişdir [6; s.43-44].

İllər ötdükcə hipnozun tətbiq sahələri daha da genişlənməyə başladı. Artıq ondan tək xəstəliklərin müalicəsi kimi deyil, həm də cinayətlərin üstünün açılmasında istifadə olunur. Hipnozun öyrənilməsində amerikalı M.Q.Eriksonun mühüm rolu olmuşdur. M.Q. Erikson (1901-1990) hipnoza klassik formadan fərqlənən yeni yanaşma işləyib hazırlayaraq onun

daha səmərəli və məqsədyönlü istiqamətlərini göstərmişdir. Məhz bu səbəbdən Erikson müasir hipnoz atası hesab olunur [5; s.56].

Azərbaycan Respublikasında hipnozla bağlı araşdırma aparan tədqiqatçılara prof. Nadir İsmayılovu, hipnoloq Şəmsəddin Əliyevi, ekstrasens Tofiq Dadaşovu və başqalarını göstərə bilərik.

Müasir dövrdə kriminalistik ədəbiyyatda hipnoz üç əsas – səthi hipnoz, zəif (orta) hipnoz və dərin hipnoz mərhələləri fərqləndirilir. Hipnoz, həm də üç əsas tipi – “letargiya” (hərəkətsizlik), “katalepsiya” (tutub saxlama) və “somniaambulizm” (yuxuda hərəkət etmək) kimi tipləri fərqləndirilir.

Tibbi və kriminalistik ədəbiyyatlarda müasir dövrdə hipnoz tətbiqinə dair 20-yə yaxın metod göstərilir. R. Breq “Hipnoz” əsərində hipnoz tətbiqində on səkkiz əsas metod göstərmişdir. Bu metodlara güzgüdən istifadə etməklə hipnoz, Luis güzgüsü və Breyngeym metodlarını, musiqi və fırlanan güzgü vasitəsilə hipnoz etmə metodlarını, mərhələli hipnozu və s. göstərmək olar [8; s.73].

İ.S. Abbasova qeyd edir ki, ümumiyyətlə, mütəxəssis ən azı 3-4 hipnoz tətbiq etmə metodu bilməlidir ki, hipnoz olunan bir metoda tabe olmadıqda, hipnoloq ona hiss etdirmədən başqa metoda keçə bilsin. Lakin bütün metodların əsas məqsədi hipnoz olunanın gözlərini maksimum dərəcədə yormaqdır [5; s.73].

Müasir dünyanın bir sıra ölkələrinin, o cümlədən, Fransa, İtaliya, ABŞ, RF-in hüquq-mühafizə orqanları lazım gəldikdə dindirməni hipnoloqun köməyi ilə hipnoz tətbiq etməklə aparırlar.

Prosessual vəziyyətindən asılı olaraq hipnoz kimlərə tətbiq edilməsi barədə kriminalistik ədəbiyyatda vahid bir fikir yoxdur. Belə ki, kriminalistlərdən V.A. O obrazstov və A.A. Toroknov qeyd edirlər ki, dindirmə zamanı hipnoz istintaqa kömək məqsədilə əsasən zərərçəkmiş şəxslərə və şahidlərə onların könüllü razılığı əsasında tətbiq edilə bilər. Bir qayda olaraq, hipnoz şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərə tətbiq olunmur. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar hipnoz tətbiqi ilə dindirilə bilməz [9; s.142].

1977-ci ildə FTB tərəfindən uğurla aparılan işlərdən sonra hipnoz ABŞ-da məşhurlaşmağa başladı. Bir sıra polis departamentləri proqramlar hazırladılar və öz əməkdaşlarını hipnozun tətbiqi texnikası ilə ciddi məşğul olmağa cəlb etdilər. Hipnoz yalnız cinayətkarların aşkar olunmasında deyil, artıq qeyd edildiyi kimi, cinayətlərin törədilməsində də geniş tətbiq olunmağa başladı [5; s.79].

Kriminalistik ədəbiyyatlarda göstərilir ki, hipnozun köməyi ilə bir şəxsə bir neçə rol proqramlaşdırmaq olar. Belə ki, hipnoz vasitəsilə polis işçisinə iki rol icra etmək, yəni həm polis vəzifəsini yerinə yetirmək, həm də onu cinayətkar dəstələrə daxil etmək mümkündür.

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10-cu maddəsinin 16-cı bəndində qeyd olunur ki, polis işçilərinin əməliyyat-axtarış tədbirləri çərçivəsində cinayətkar qruplara və kriminogen obyektlərə daxil edilməsi mümkündür. Hipnoz vəziyyətində şəxsi belə kriminogen qruplara daxil etmək olar. Belə hallarda həmin şəxs proqramda nəzərdə tutulduğu kimi bir halda polis işçisi, başqa halda cinayətkar birliyin üzvü kimi həmin dəstədə çalışacaqdır [9; s.4].

ABŞ-da ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin istintaqında digər metodlar səmərəsiz olduqda əsasən fərziyyələrin qurulmasında hipnozdan geniş istifadə olunur.

Baxmayaraq ki, XX əsrin 70-ci illərindən RF-da cinayətlərin istintaqında hipnozdan istifadə edilir, lakin hazırkı vaxtadək hipnozun tətbiqi qanunvericiliyə daxil edilməyib.

Y.Q. Qrimak cinayətkarlıqla mübarizədə hipnozdan istifadə etməyi məsləhət görərək aşağıdakı hallarda hipnozun tətbiqini qeyd edir:

a) axtarılan informasiyanın potensial daşıyıcısı olan subyektlərdə emosional və posttravmatik amneziyaların aradan qaldırılmasında;

b) əməliyyat-axtarış işçilərinə qeyri-ənənəvi metodlarla informasiya toplamaq üsullarını öyrətmək məqsədilə;

c) parapsixoloji qabiliyyəti olan bəsirət və biolokasiya effekti imkanlarını stimullaşdırmaq məqsədilə və s. [7; s.82].

Müasir dövrdə hüquq ədəbiyyatında hipnozun

tətbiqinin tərəfdarları və əleyinə olanlar öz fikirlərini gətirdikləri arqumentlərə əsaslanaraq bildirirlər. Məsələn, A.M. Yurin, Y.P. Qrimaq və V.S. Xabalyov hipnoz vəziyyətində dindirmənin yalnız əməliyyat informasiyası verdiyini qeyd edirlər və buna görə də ondan yalnız əməliyyat məqsədləri üçün istifadə olunmasını tövsiyə edirlər [10; s.132].

ABŞ-da da dindirmə zamanı hipnozdan istifadə edilərkən müəyyən şərtlərə əməl olunmalıdır:

- Hipnozun tətbiqi ilə dindiriləcək şəxsin yazılı razılığının alınması - bu zaman həmin şəxsə hipnozun tətbiqinin məqsədi izah edilməli, səhhəti üçün hipnozun tətbiqinin zərərsizliyi başa salınmalı, dindirmə zamanı alınmış məlumatların konfidensiallığı təmin edilməli və bu məlumatlardan yalnız təyinatı üzrə istifadə olunacağına zəmanət verilməlidir.

- Hipnoz yalnız ABŞ-da FTB-in Baş İdarəsinin yazılı icazəsi olduqda tətbiq oluna bilər.

- Baş Prokurorluğun yazılı icazəsi (Baş Prokuror olmadıqda onun cinayət işləri üzrə köməkçisi tərəfindən imzalanmış icazə) alındıqdan sonra hipnozla dindirmə aparıla bilər [11; s.159].

Hipnozun tətbiqi zamanı şərtlərdən biri də az adamı dindirməyə cəlb etməkdir. Həmçinin, tələb olunan şərtlərdən biri də hipnoloqun tibbi lisenziyasının olmasıdır. İ.Abbasova göstərir ki, bu şəxslər mütləq tibb, psixiatriya və ya psixologiya sahəsində xüsusi biliyə malik olan şəxslər içərisindən seçilməlidir [5; s.85].

ABŞ qanunvericiliyinə əsasən, müstəntiq hipnoz tətbiq edilərkən iştirak edə bilməz. ABŞ-da hipnoz vasitəsilə dindirmə aparan şəxsə müşahidəçi - agent deyirlər. Müşahidəçi - agent yalnız müstəntiqin onu istiqamətləndirdiyi qaydada dindirmə apara bilər.

Hipnoz vasitəsi ilə dindirilən zaman audio və video yazılardan əl istifadə olunmalıdır ki, dindirilən şəxs bunu hiss etməsin. Sonra isə bu barədə protokol tərtib olunur. Hipnozun tətbiqi zamanı alınan ifadələr digər sübutlarla üst-üstə düşərsə, məhkəmə tərəfindən sübut növü kimi tanınır. Dindirmə protokolunda dindirmənin məqsədi, hansı müddətdə aparılması, tarixi, dindirilən şəxslərin razılığı və başqa məlumatlar yazılır.

Hipnotik təsir metodunun digər əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ifadə verən şəxs bəzən obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən ona məlum olan məlumatlarla bağlı gerçək ifadə verə bilmir. Bu zaman onun şüur altında əks olunmuş informasiya hipnoz vasitəsilə oyadılır ki, bu da yaddaşın aktivləşdirilməsi, “silinmiş” izlərin bərpa olunması ilə müşayiət olunur. Bu metodla alınmış məlumatlar yalnız təqsirkar şəxslərin aşkar edilməsi və məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün deyil, həm də təqsirsiz şəxslərdən şübhələrin götürülməsi və onların reabilitasiyası üçün əhəmiyyətlidir [5; s. 88-89].

Respublikamızda hüquq sahəsində parakriminalistika metodlarından istifadə edərək, hipnozun tətbiqinə münasibət bir mənalı deyildir. Elm aləmində bu mövqeyin tərəfdarları və əleyhdarları var. Belə ki, əleyhdarlar əsasən hipnoz tətbiq edilərkən insan hüquqlarının pozulmasını əsas gətirirlər və qeyd edirlər ki, dindirmədə hipnozun tətbiqi qeyri-etik bir üsuldur.

Lakin bir sıra prosessualistlər dindirmə zamanı hipnozun tətbiqini məqbul hesab edirlər. Təcrübədən məlumdur ki, kriminalistikada əvvəllər qadağan edilmiş bəzi taktiki üsullar müəyyən illər cinayətkarlıqla mübarizədə özünü

doğrultduğu üçün sonralar qanunvericiliyə daxil edilmişdir. Təklif edirəm ki, bu sahədə xarici dövlətlərin uğurlu nəticələrini nəzərə alaraq hipnozun tətbiqini qadağan edən AR CPM-in 15.2.1. maddəsindən “aclığa” sözündən sonra “hipnoza” sözü çıxarılsın və cinayət prosesində cinayətlərin tezliklə açılması üçün parakriminalistikanın üsullarından biri olan hipnoz tətbiq etməklə dindirmə qanunvericiliyə daxil edilsin. Bu, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi və cinayətlərin tezliklə açılmasına səbəb ola bilər.

Göstərilən metodla bağlı problemlərin həll olunması üçün birinci növbədə ibtidai istintaqda hipnozun tətbiqinin hüquqi əsası yaradılmalı, həmçinin, dindirmədə hipnozun tətbiqi metodunun elmi əsasları işlənib hazırlanmalıdır.

Beləliklə, inanırıq ki, tezliklə hipnozla dindirmənin elmi əsasları işlənib hazırlanacaq və parakriminalistikanın bu metodu təcrübədə geniş tətbiq olunacaq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. “Məhkəmə hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərman
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi
4. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanun
5. Abbasova İ.S., Rzayevə G.A. “Dindirmə zamanı parakriminalistikanın imkanlarından istifadənin prosesual və taktiki xüsusiyyətləri”. Bakı, “Təknur” 2016.
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Hipnoz>.
7. Гримак Л.Р. Гипноз и преступность. М., Республика, 1977.
8. Брег Р. “Гипноз” Самоучитель. /Перевод на русский язык. Макаренко В.В., Таганрог, 1991.
9. Под ред. В.А. Образцова Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов. М. “Юристъ”, 2001.
10. Ларин А.М. Криминалистика и паракриминалистика. М., Б Е К, 1996.
11. Протасевич А.А., Образцов В.А., Боголомова С.Н. и др. “Монологи Криминалистика о своей науке, призванной адекватно противостоять современной преступности”. Иркутск И ГЭА, 1999.

PROCEDURAL AND TACTICAL FEATURES OF APPLYING HYPNOSIS DURING PRELIMINARY INVESTIGATION

SHOHLET KARİMOV

*Ph.D in law, Docent of the Department of
Law of NAA*

SUMMARY

The article is devoted to the problems of applying hypnosis, one of the methods of paracriminalistics, during interrogation in the criminal process.

Hypnosis an unconventional method of interrogation, is used in the preliminary investigation of crimes in several countries of the world. In addition to other prohibitions, exposure to hypnosis is also prohibited in Article 15.2.1 of the CPC of the Republic of Azerbaijan. This loophole in the legislation prevents the opening of some criminal cases in our Republic.

The article suggests that the use of hypnosis during interrogation should be included in the legislation of the Republic of Azerbaijan, as in the USA, France, Italy, Great Britain, Israel and other countries of the world.

ARAŞTIRMA SIRASINDA HİPNOZ KULLANMANIN PROSEDÜR VE TAKTİK

ŞOHLAT KERİMOV

*Ulusal Havacılıq Akademisinin Hukuk
bölümünün doçenti, hukuk doktorası*

ÖZET

Makalede, parakriminoloji yöntemlerinden biri olan hipnozun cezai süreçte sorgulama sırasında uygulanmasındaki sorunlara ayrılmıştır.

Dünyanın birçok ülkesinde, suçların soruşturulması sırasında ön soruşturmada alışılmadık bir sorgulama ve soruşturma yöntemi olan hipnoz kullanılmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti CPM'nin 15.2.1 maddesi, diğer yasaklarla birlikte hipnoza maruz kalmayı da yasaklamaktadır. Mevzuattaki bu hüküm bazı ceza davalarının erken açılmasını engellemektedir.

Makale, sorgulama sırasında hipnoz kullanımının ABD, Fransa, İtalya, İngiltere, İsrail ve diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan Cumhuriyeti mevzuatında da yer alması gerektiğini öne sürüyor.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ОБРАБОТКИ ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ВДАВЛЕННЫХ ТЕКСТОВ

Ключевые слова: применение цифровой обработки, изображений, экспертная практика, фильтрации

Key words: application of digital processing, images, expert practice, filtration

Anahtar kelimeler: dijital işleme uygulaması, görüntüler, uzman uygulaması, filtreleme

Успешное решение дел при уголовном, гражданском и административном производстве во многом зависит от возможности использования доказательственной информации, полученной при проведении судебных экспертиз. Как показывает статистика, все большее количество совершаемых правонарушений, так или иначе, связано с технической подделкой документов, вследствие чего последние достаточно часто несут в себе значимую информацию о расследуемом событии.

Анализ экспертной практики показывает, что решение как идентификационных так и диагностических задач связанных с исследованием вдавленных записей и слабовидимых изображений вызывают значительные трудности при производстве экспертиз. При этом круг поставленных задач и исследуемых объектов бывает достаточно широким: это выявление содержания угасших, экранированных (залитых, заштрихованных и др.), исполненных обедненной красящей композицией текстов, восстановление их первоначального содержания, а также определение последовательности выполнения реквизитов, идентификация как с экспериментальными, так и свободными образцами и т. д.

До недавнего времени использование «традиционных» методов решения задач, связанных с выявлением содержания

вдавленных текстов, сводилось к съемкам в направленном и рассеянном (видимом, инфракрасном) отраженном свете, а также с применением электростатического воздействия.

Вместе с тем, как показывает практика, возможности исследования вдавленных текстов указанными методами ограничена. Это связано в первую очередь с особенностями аппарата зрения человека, а также низкой разрешающей способностью традиционных методов исследования.

Отмеченные проблемы, в ряде случаев могут быть успешно преодолены с помощью специальных электроннооптических устройств и графического программного обеспечения. Таким образом, использование цифровых технологий при решении данных задач по своим возможностям существенно дополняет традиционные методы исследования.

Следует отметить что, в судебной экспертизе электронно-оптические устройства нашли свое применение в конце 50-х годов XX столетия [1].

Можно сказать что, вдавленные тексты представляют собой монохромное слабовидимое изображение, яркостный элемент которого частично или полностью визуальное не воспринимается человеческим зрением и не позволяет достоверно анализировать содержащуюся в ней информацию.

В последнее время рядом авторов

проводиться исследования связанные с изменением яркостного контраста слабовидимых изображений с целью повышения их информативности. Например, в работах [2-3] делается упор на разложение первоначально изображения на частотные, яркостные составляющие и осуществление фильтрации шумовых сигналов и обработка в цветовой модели LAB. В других работах приводятся методы скользящих взвешенных ранговых преобразований изображений, и их применение для усиления резкости малоконтрастных фрагментов оттисков печати [4], линейного яркостноконтрастного преобразования изображений [5].

В указанных работах предлагается ввод изображения с помощью планшетного сканера. Однако при этом невозможно исследовать документ при различных освещенностях с применением фильтров, особенно для исследования вдавленных текстов.

Исследование вдавленных текстов представляет собой многоступенчатый процесс, состоящий из определенных этапов, связанных как с подготовкой объекта к исследованию, так и непосредственно с самим процессом получения и обработки изображения.

Было проведено исследование вдавленного текста с помощью видеоспектрального комплекса, в частности компаратора VSC 6000 производства компании

«Foster+Freeman». На первом этапе исследуемый объект (рис. 1) рассматривается под действием косонаправленного света с использованием светофильтров с пропускной способностью 550-850 нм. Светофильтры использовались для усиления контраста между фоном документа и вдавленным текстом.

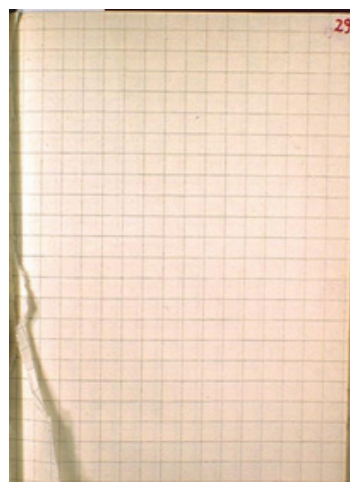


Рисунок 1. Изображение в обычном свете листка бумаги на котором находится вдавленный текст

Как видно полученное изображение (рис.2) помимо полезного сигнала, содержит, как правило, и шумовой (паразитный) фон, определяющийся наличием любых элементов изображения, мешающих целостному восприятию информативной составляющей.

В таких случаях, исходными факторами для эксперта являются визуально анализируемые случайные характеристики отдельных деталей полезного сигнала и фона, позволяющие судить о качественных и количественных характеристиках исследуемого изображения.

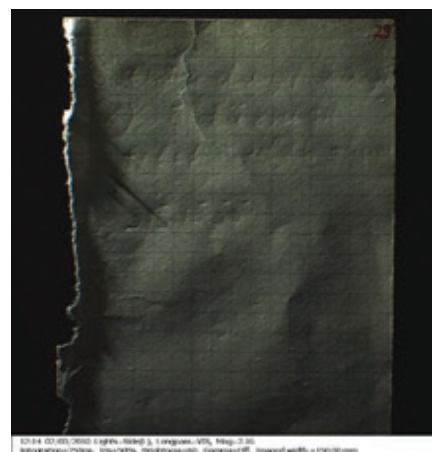


Рисунок 2. Изображение вдавленного текста в косонаправленном свете (фильтр 850 нм)

Для выявления полезной информации конкретных деталей изображения и уменьшения шума, применялись адаптивные методы обработки, что позволило существенно повысить эффективность решения различного рода задач при техническом исследовании документов.

Выбор оптимальной цветовой модели при исследовании вдавленных текстов определяется разными принципами организации ими цветковых пространств в изображениях и поставленными задачами исследования. При этом, проведенные экспериментальные исследования показали: использование, как базовых, цветковых моделей Lab, HSB, HSL и др. в силу заложенных в них принципов организации цветкового пространства позволяет значительно расширить возможности эксперта при анализе и преобразовании яркостных и цветностных характеристик исследуемых объектов.

Таким образом, совокупность различных методов преобразования указанных объектов может включать в себя алгоритмы гаммакоррекции, разложения первоначального массива изобразительной информации на ряд промежуточных, сформированных по яркостным и цветностным составляющим, фильтрации, усреднения промежуточных изображений по выделяемым характеристикам и т. д.

Следующий этап заключается в цифровой обработке изображения с помощью графических программных продуктов, таких как, Helicon Filter, Adobe Photoshop, Pro Image Plus. Первые два из них общеиспользуемые, а последний является специализированным, адаптированным для решения судебно-экспертных задач. Указанные программы применяются для увеличения отношения полезных элементов изображения к шумовым с использованием различных вариантов фильтрации, в результате чего может быть визуализирована искомая полезная информация. Одним из способов можно считать получение изображения фона с шумовыми элементами (изображение-фильтр),

которое затем вычитается из первоначального изображения, таким образом, приближая эксперта к решению задачи исследования (рис 3).

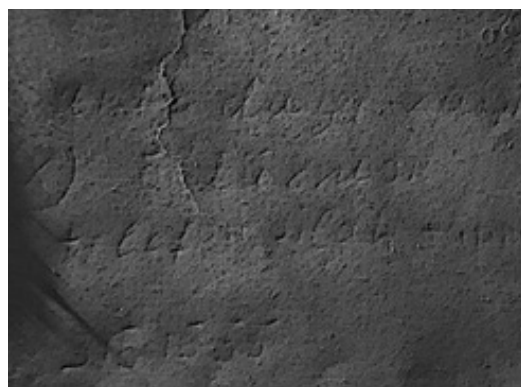


Рисунок 3. Изображение вдавленного текста после цифровой обработки

Возможность разделения исследуемых изображений с использованием соответствующего программного обеспечения на ряд промежуточных, которые могут быть сформированы по яркостным и цветностным составляющим, позволяет производить фильтрацию информативных каналов с использованием «шумовых». При этом указанный метод свободен от вышеописанных недостатков по ряду оснований, в первую очередь из-за отсутствия необходимости соблюдения условий точной фиксации исследуемого и промежуточного изображений.

Второй вариант фильтрации заключается в выборе необходимого типового автоматизированного алгоритма обработки изображения с соответствующим определением необходимых параметров. В частности, фильтрация изображений в большинстве случаев может производиться с использованием отдельных инструментов-фильтров, работа с которыми производится через специальный интерфейс.

К таким алгоритмам обработки изображений можно отнести, например, метод быстрого преобразования Фурье, позволяющий производить пространственно-частотный анализ и селективную фильтрацию

изображений, имеющих фон с регулярной структурой (шумовой сигнал).

Кроме фильтрации проводятся операции распознавания на изображениях определенных объектов, которые, как правило, предваряются обработкой изображений для создания условий, повышающих эффективность и качество выделения и распознавания искоемых или изучаемых объектов.

Методы предварительной обработки зависят от задач исследований, довольно разнообразны и могут включать, например, коррекцию яркости и контрастности изображений, гистограммы яркости, выравнивание освещенности изображений и улучшение пространственного разрешения. При работе с изображением также используется алгоритм интерактивной сегментации (рис.4).

При помощи него можно указывать точки объекта, а алгоритм выделяет окрестные пиксели с похожим цветом и (по решению эксперта) добавляет выделенную область к объекту. Для оценки “похожести” экспертом задается матрица порогов чувствительности расстояния между цветами. Чем он больше, тем больше пикселей выделится на одном шаге. При этом в область “похожих” цветов выделяются только связанные пиксели (рис.5).



Рисунок 4

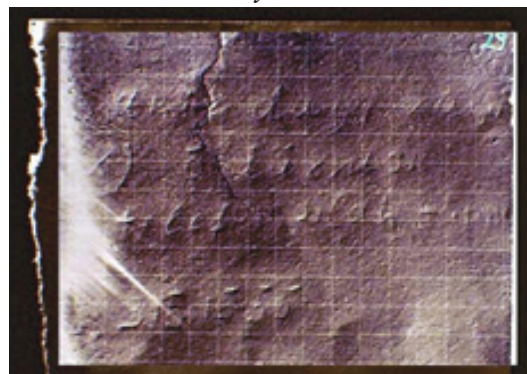


Рисунок 4 и 5. Изображение вдавленного текста после цифровой обработки

Еще большие возможности для повышения контрастности изображений предоставляют методы редактирования изображений с использованием вейвлетпреобразования изображения с переменным разрешением для отдельных деталей и последующего восстановления видимой части изображения по его двумерному вейвлетразложению [6].

Как видно, каждый из этапов представляет собой последовательную, относительно самостоятельную, законченную процедуру исследования, от корректности проведения которой зависит эффективность решения задачи регистрации в целом, что позволит избежать потери полезной информации в изображениях, и как следствие, оградит от экспертной ошибки при решении данного рода задач.

Использованная литература:

1. Эйсман, А.А., Николайчик, В.М. Физические методы выявления невидимых текстов / А.И.Винберг. — М.: Госюриздат, 1961, с.209-223.
2. Четверкин П.А. Методы цифровой обработки слабовидимых изображений при технико-криминалистическом исследовании документов. М.: Юрлитинформ, 2009, 197 с.
3. Федорович, В.Ю., Четверкин, П.А. Выявление слабовидимых изображений оттисков печатей и штампов с помощью компьютерных технологий (<http://www.sudexp.ru>) /2007, №2.
4. Дышин О.А., Меликов А.С., Гаджиев Ф.Г. Применение методов повышения контрастности цветных изображений при исследовании слабовидимых объектов ТЭД: мат. науч.- практ. конф. «Совместная научная работа по проблемам внедрения новых методик в практику судебной экспертизы как один из путей повышения квалификации специалистов», 18-19 июн.2001, Баку: АзНИИПСЭКК МЮАзР. с.78-82.
5. Рвачева О.В., Стрюкова А.О., Чмутин А.М. Яркостное преобразование и цветовой сдвиг: проблемы Microsoft, Corel, Adobe, ets. Режим доступа: (<http://www.publikacia.net>) /2010, №10.
6. Стояниц Э., Де Роуз Т., Салезин Д. Вейвлеты в компьютерной графике. Теория и приложения: / Москва-Ижевск, 2002.

BASILİ METİNLERİN İÇERİĞİNİN KEŞFEDİLMESİ İÇİN DİJİTAL İŞLEME UYGULAMASI

NATİK PANAHOV

*Adalet Bakanlığı Adli Muayene Merkezi Dokümanların
Teknik İnceleme dairesi başkanı, fizik felsefe doktoru*

ÖZET

Eğik ışık altında preslenmiş bir vuruşun görüntüsünün çeşitli filtreleme modlarıyla bir optik kamera aracılığıyla bir bilgisayara girilmesi ve görüntünün çeşitli grafik editörleri kullanılarak daha fazla dijital olarak işlenmesi konuları ele alınmaktadır. Uzman pratikte uygulanabilecek çeşitli dijital görüntü işleme yöntemleri gösterilmektedir.

APPLICATION OF DIGITAL PROCESSING FOR DISCOVERING THE CONTENT OF PRINTED TEXTSŞOHLAT KERİMOV

NATIG PANAHOV

*Head of the Department of Technical Examination of
Documents of the Forensic Center of the Ministry of Justice, Ph.D in Physics*

SUMMARY

The issues of entering the image of a pressed stroke under oblique light with various filtering modes by means of an optical camera into a computer and further digital processing of the image using various graphic editors are considered. Several methods of digital image processing are shown, which can be applied in expert practice.

SOYUQ SİLAHLARIN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: soyuq silahlar, məhkəmə ekspertizası, standartlar, nümunələr, təsərrüfat-məişət təyinatlı predmetlər

Key words: cold weapons, forensic expertise, standards, samples, household items

Anahtar kelimələr: atəşsiz silahlar, adli tıp uzmanlığı, standartlar, numuneler, əşyalar

Silah canlı qüvvənin və digər obyektlərin, o cümlədən texnikanın və tikililərin məhv edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş qurğu və ya vasitədir.

Silahlar aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Atəşli (odlu) - barıt və ya digər partlayıcı maddələrdən istifadə etməklə atəş və ya partlayış (yanma aktı kimi) ehtiva edən silahlar;

2. Atəşsiz (soyuq) - barıt və ya digər partlayıcı maddələrdən istifadə etməklə atəş və ya partlayış (yanma aktı kimi) ehtiva etməyən silahlar;

3. Bioloji silahlar;

4. Kimyəvi silahlar;

5. Nüvə silahları.

Məhkəmə-ballistik ekspertizası daxilində odlu və soyuq silahlara dair məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qoyulmuş suallar üzrə tədqiqatlar aparılır.

30 dekabr 1997-ci il tarixli “Xidməti və mülki silah haqqında” Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən, soyuq silah - konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan, xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvermə obyektinə ilə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan silahdır. “Silahın, onun komplekt hissələrinin, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların qanunsuz hazırlanmasına, dövriyyəsinə və talanmasına dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Ali Məhkəmənin 27.05.2005-ci il tarixli 02 nömrəli Qərarına görə soyuq silah dedikdə, konstruksiyasına,

ölçülərinə və materiallarına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan xüsusi olaraq insanın əzələ qüvvəsindən istifadə etməklə zərərvermə obyektinə ilə bilavasitə təmas zamanı xəsarət yetirmək təyinatına malik olan (milli geyim ləvazimatı hesab olunan hallar istina edilməklə xəncər, beybut, ov bıçağı, qılnc, süngü bıçaqları və s.) sair kəsici-deşici və qarışıq təyinatlı silahlar, habelə insan əzələsinin və ya mexaniki qurğunun enerjisi hesabına istiqamətlənmiş hərəkət edərək müəyyən məsafədən hədəfi zədələmək təyinatına malik olan nizə, döyüş baltası, və s. eləcə də zərbə-dağıdıcı təsirli əşyalar-beşbarmaq, nunsakalar, gürzlər, toppuz və s. aid edilir.

Soyuq silah-insan əzələ qüvvəsinin köməyi ilə və yaxud mexaniki qurğudan istifadə edilməklə istiqamətlənmiş hərəkətli mərmə ilə obyektə bilavasitə kontakt zamanı və ya məsafədən həyat üçün təhlükəli bədən xəsarəti yetirmək məqsədilə xüsusi olaraq hazırlanmış, birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət təyinatı olmayan, hücum və yaxud aktiv müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş, öz konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə bu məqsədlərə uyğun gələn, təsiretmə prinsipinə görə deşici, kəsici, çapıcı vurucu-əzici və ya kombinə edilmiş alətdir.

Soyuq silah ekspertizasının təyin olunmasında hüquq-mühafizə orqanlarının əsas məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin əməlinin tövsiyə edilməsi;

2. Cinayətin alət və ya vasitəsinə hüquqi

qiymətin verilməsi;

3. Ölkəyə idxal olunan məhsulun dövrriyyəsinin qadağan olub-olmamasının müəyyənəşdirilməsi.

Cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin əməlinin tövsif edilməsi – Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 228.4 (Qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gəzdirmə) və 229.4-cü (Qanunsuz olaraq silah hazırlama) maddələrinin obyektlərindən biri soyuq silahdır.

CM-nin 228.4-cü maddəsində geyim ləvazimatları hesab olunan ərazilərdə və ya ovçuluq peşəsi ilə bağlı olaraq soyuq silahı gəzdirmə halları istisna olmaqla, qanunsuz olaraq qaz silahını, soyuq silahı, o cümlədən tullayıcı silahı əldə etmə, satma və ya gəzdirməyə görə, CM-in 229.4-cü maddəsində isə qanunsuz olaraq qaz silahını, soyuq silahı, o cümlədən tullayıcı silahı hazırlamaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur.

Cinayətin alət və ya vasitəsinə hüquqi qiymətin verilməsi - cinayət əməlinin törədilməsində istifadə olunan alət və vasitə məhkəmə ekspertizası zamanı soyuq silah hesab edilərsə, təqsirləndirilən şəxs cinayətlərin məcmusu üzrə məsuliyyətə cəlb edilir.

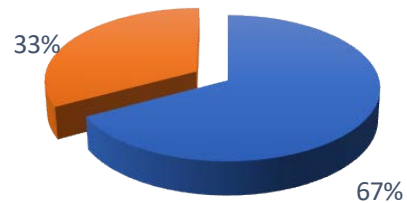
Ölkəyə idxal olunan məhsulun dövrriyyəsinin qadağan olub-olmamasının müəyyənəşdirilməsi – bu istiqamətdə məhkəmə-ballistik ekspertizaları gömrük orqanları tərəfindən təyin olunur. Əgər ölkəyə idxal olunan məhsulun “Mülki dövrriyyədə olmasına yol verilməyən əşyaların siyahısı”nda qeyd olunan qanunla dövrriyyəsi qadağan edilən silahlar və ya döyüş sursatlarına aid olması ehtimalı olduqda predmet üzrə məhkəmə-ballistik ekspertizası təyin edilir.

2022-2023-cü illər üzrə soyuq silahlarla bağlı təyin edilən məhkəmə ekspertizalarının ümumiləşdirilməsi.

2022-ci ilin statistikasına əsasən hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən Mərkəzə ümumilikdə 1.298 məhkəmə-ballistik ekspertizası təyin edilmişdir. Həmin ekspertizaların 324-ü (25%) soyuq silah ekspertizasına aiddir. 2023-

cü ildə 1.249 məhkəmə-ballistik ekspertizasının 430-u (34,4%) soyuq silah ekspertizasına aiddir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının məhkəmə



ekspertizasının təyin edilməsi barədə qərarları əsasında predmetin soyuq silah olub-olmamasının müəyyənəşdirilməsi üçün son iki ildə ekspertizaya 1.331 ədəd tədqiqat obyekti təqdim olunmuşdur.

Təhlil olunan dövrdə hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən təqdim edilmiş 1.331 ədəd predmetin tədqiqatı aparılmış, bunlardan 439 predmetin (33%) kriminalistik meyarlar baxımından soyuq silah, 892 predmetin (67%) isə soyuq silah olmadığı müəyyən edilmişdir. Təhlil olunan dövr üzrə Mərkəzə daxil olan işlərin təhlilinə əsasən soyuq silah ekspertizası daxili işlər və prokurorluq orqanları, gömrük və sərhəd xidmətləri, cəzaçəkmə müəssisələri, hərbi hissələr tərəfindən təyin edilmişdir.

Təyin olunma dinamikasına nəzər yetirdikdə bu ekspertizaların 81,7% Daxili işlər orqanları, 11,1% prokurorluq, 3% Gömrük Xidmətinin qurumları tərəfindən təyin edilmişdir.

Hüquq-mühafizə orqanlarının qərarları təhlil edilərkən soyuq silah ekspertizasının əsasən aşağıdakı maddələr üzrə başlanmış cinayət işləri üzrə təyin edildiyi müşahidə edilir:

1. Cinayət Məcəlləsinin 120-ci maddəsi (Qəsdən adam öldürmə) üzrə – 45 iş (6%);
2. Cinayət Məcəlləsinin 126-cı maddəsi (Qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma) üzrə – 161 iş (21,4%);
3. Cinayət Məcəlləsinin 128-ci maddəsi (Qəsdən sağlamlığa yüngül zərər vurma) üzrə - 76 iş (10%);
4. Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsi

(Oğurluq) üzrə - 71 iş (9,4%);

5. Cinayət Məcəlləsinin 228-ci maddəsi (Qanunsuz olaraq silah, onun komplekt hissələrini, döyüş sursatı, partlayıcı maddələr və qurğular əldə etmə, başqasına vermə, satma, saxlama, daşıma və gəzdirmə) üzrə - 259 iş (34,4%);

6. Cinayət Məcəlləsinin 234-cü maddəsi (Qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma) üzrə - 142 iş (18,8%).

Predmetin soyuq silah olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi üçün istintaq orqanları tərəfindən ilk öncə dəyərləndirmə aparılmalıdır. Sözügedən dəyərləndirmənin alqoritmi aşağıdakı kimidir:

1. Hadisə yerində və ya şəxsin üzərində aşkar edilərək götürülmüş soyuq silahın kустar və ya sənaye üsulla hazırlanmasının müəyyən edilməsi;

2. Daha sonra həmin predmetin “soyuq silah”la bağlı qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tələblərlə üst-üstə düşüb-düşmədiyini tədqiq etməli, həmçinin bu zaman soyuq silah kolleksiyaları da nəzərdən keçirilməli;

3. Müstəntiq tərəfindən aparılan ilkin tədqiqat nəticə vermədikdə bu zaman xüsusi biliklərin tətbiq olunmasına ehtiyac duyularsa məhkəmə-ballistik ekspertizası təyin edilir.

Ekspertiza zamanı hər bir halda təqdim olunmuş predmetin ümumi forması, ölçüləri, tiyənin möhkəmliyi və itilənmə vəziyyəti, dəstəyinin forması, əldə rahat və möhkəm tutulma dərəcəsi, dəstəyi tiyədən ayıran məhdudlaşdırıcının olub-olmaması və üzərində zavod işarələrinin olub-olmaması araşdırılır. Yuxarıda qeyd olunan əlamətlər predmetin soyuq silah olub-olmamasına dəlalət edən kriminalistik meyarlardır. Bu cür əlamətləri ekspertlər xüsusi cədvəllərdə, belə silahların şekillərinin, çertyojlarının təsvirlərinin olduğu albomlarda, etalonlarda olan məlumatlarla tutuşduraraq müvafiq nəticəyə gəlirlər.

Hüquq-mühafizə orqanları arasında yayılmış mənfi təcrübəyə görə müstəntiqlər hadisə yerindən baxış və axtarış zamanı götürülmüş hər bir predmetin soyuq silah olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi üçün Mərkəzə göndərilir.

Bunu son iki il üzrə Mərkəzə daxil olan işlərin

təhlili də göstərir. Belə ki, müvafiq dövr ərzində hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən göndərilən predmetlərin 67% soyuq silah kateqoriyasına aid edilməmişdir.

Tədqiq olunan dövr üzrə Mərkəzə təqdim olunmuş soyuq silah olub-olmamasının aydınlaşdırılması üçün ən primitiv tədqiqat obyektlərinin təsvirləri təqdim olunur.

Cədvəldə verilən predmetlərin soyuq silah olması hər şeydən əvvəl qanunvericilik baxımından mümkün deyil.

Belə ki, həm “Xidməti və mülki silah haqqında” Qanuna, həm də Ali Məhkəmənin Plenum Qərarına görə soyuq silah kateqoriyasına konstruksiyasına, ölçülərinə və materialına görə birbaşa istehsalat və ya təsərrüfat-məişət məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan predmetlər aid edilir. Mətbəx bıçağı, məişət baltası, qayçı və ya kəlbətin və s. təsərrüfat-məişət təyinatları predmetlərdir.



deformasiya olunmuş şiş



deformasiya olunmuş mətbəx bıçağı



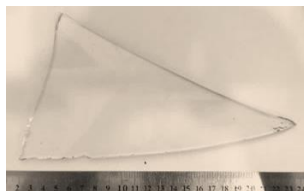
kəlbətin



suvenir bıçaqlar



Məişət baltası



şüşə parçası



oboykəsən



Tiyyəsi ayrılmış mətbəx bıçağı



bız



turist bıçağı



toxmaq



taxta ağac



kəmənd



kağız kəsən



qayçı

Qanunvericiliklə birbaşa müəyyən edilən hallarla bağlı məhkəmə ekspertizalarının təyin edilməsi aşağıdakı çətinliklərə səbəb olur:

- Hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən təsərrüfat məişət təyinatlı predmetlərlə bağlı soyuq silah ekspertizasının təyin edilməsi istintaqın müddətinə təsir edir;
- Ekspertlərin iş yükünü artırır hər bir ekspert rəyində tədqiqata göndərilən predmet təsvir edilərək onun parametrləri verilir. Bu hallar isə əsassız vaxt itkisinə səbəb olur.
- Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulmasına şərait yaradır.

Göstərilənlər nəzərə alınaraq soyuq silahların məhkəmə ekspertizasının aparılması zamanı yaranan problemlərin əsas həlli yolları kimi aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

1. Hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən soyuq silah ekspertizalarının təyin edilməsi zamanı soyuq silaha dair elmi-nəzəri anlayışın, eləcə də qanunvericilik baxımından “Xidməti və mülki silah haqqında” Qanunun və Ali Məhkəmə Plenumunun 27.05.2005-ci il tarixli Qərarının müddəalarının nəzərə alınması;

2. Xarici ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınaraq aidiyyəti qurumlarla birgə ölkə üzrə soyuq silahların standartının hazırlanması.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi
2. “Xidməti və mülki silah haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. “Silahın, onun komplekt hissələrinin, döyüş sursatının, partlayıcı maddələrin və qurğuların qanunsuz hazırlanmasına, dövriyyəsinə və talanmasına dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Ali Məhkəmənin Plenum Qərarı
4. Əhmədov C. “Soyuq silahın kriminalistik ekspertizası” Bakı, 2008.
5. Тихонов Е.Н. Уголовно-правовая и криминалистическая оценка холодного оружия. Томск, 1976.
6. Тихонов Е.Н. Криминалистическое исследование холодного оружия. Учебное пособие. Барнаул, 1983.
7. Подшибякин А.С. Холодное оружие. Москва, 1997, 2010.

FORENSIC WEAPONS: THEORY AND PRACTICE

AYSEL KISHIYEVA

Providing leadership in the Scientific-research and methodical work department of the Forensic Center, Ph.D in Law

SUMMARY

Due to the common negative experience among law enforcement agencies, investigators send every item taken from the crime scene during the inspection and search to the Center to determine whether it is a cold weapon or not.

This is also shown by the analysis of the cases received by the Center for the last two years. Thus, 67% of the objects sent by law enforcement agencies during the relevant period were not classified as cold weapons.

In the article, the criteria for selecting research objects to be sent to cold weapons expertise and the main methods of expertise research are given.

In order to eliminate existing problems in the field of determining and conducting forensic examination of cold weapons, it was proposed to prepare uniform standards for cold weapons for the country.

ATEŞSİZ ADLİ SİLAHLAR: TEORİ VE UYGULAMA

AYSEL KİŞİYEVA

Adli Bilirkişilik Merkezinin Bilimsel-araştırma ve metodik çalışma departmanında liderlik sağlayan

ÖZET

Kolluk kuvvetleri arasındaki ortak olumsuz deneyim nedeniyle, soruşturma ekipleri inceleme ve arama sırasında olay yerinden alınan her eşyayı, soğuk silah olup olmadığının tespiti için Merkez'e gönderiyor.

Son iki yılda Merkeze ulaşan vakaların analizi de bunu gösteriyor. Böylece ilgili dönemde kolluk kuvvetleri tarafından gönderilen nesnelerin yüzde 67'si soğuk silah olarak sınıflandırılmadı.

Makalede soğuk silah uzmanlığına gönderilecek araştırma nesnelerinin seçimine ilişkin kriterler ve uzmanlık araştırmasının ana yöntemleri verilmektedir.

Soğuk silahların belirlenmesi ve adli muayenesinin yapılması alanında mevcut sorunların giderilmesi amacıyla, ülkeye yönelik soğuk silahlara ilişkin yeknesak standartların hazırlanması önerildi.

EXPERT FORENSIC RESEARCH OF SMOKING AROMATIC MIXTURES

Key words: new psychoactive substances, forensic research of narcotic drugs and psychotropic substances, illegal drug trafficking, synthetic cannabinoids, problems that can be resolved by forensic examination of narcotic drugs and psychotropic substances.

Anahtar kelimeler: yeni psikoaktif maddeler, narkotik ilaçlar ve psikotrop maddelerin adli araştırması, yasa dışı uyuşturucu kaçakçılığı, sentetik kanabinoidler, narkotik ilaçlar ve psikotrop maddelerin adli muayenesi ile çözülebilecek sorunlar.

Drug trafficking and drug addiction is one of the most global problems in the world today. Combating these

problems requires the combined efforts of the entire world. The scale of the spread of illicit drug trafficking is becoming alarming and poses a serious threat to the national security of any state.

Currently, there is a worldwide trend of increasing distribution of new synthetic psychoactive substances, causing an increase in deaths.

“New psychoactive substances” (abbreviated NPS) is a group of narcotic and psychotropic substances being problematic due to the fact that not all of them belong to the list of prohibited substances and their legal status is not determined in all countries. These new psychoactive substances imitate the most common classic drugs. Based on their action, they can be divided into groups, the most important of which are:

- synthetic cannabinoids that act similarly to hemp products;
- synthetic amphetamines, which act similarly to amphetamine;
- synthetic hallucinogens that act like hallucinogens) [1].

In order to classify a new psychoactive substance as a psychotropic substance in the

process of expert research, it is necessary to establish a chemical structure similar to the structure of the psychotropic substance.

Currently, the production, use and transit of hallucinogenic and psychostimulant synthetic drugs of various natures, which are somewhat new for Azerbaijan, are widespread in European countries.

Synthetic cannabinoids began to be submitted for examination in 2013-2014 in the form of smoking aromatic mixtures in Azerbaijan. A solution of synthetic cannabinoids is absorbed into plants such as chamomile, yarrow and calendula.

Synthetic cannabinoids are white, grey, brown or yellow in color and has the form of small molecule crystals. Many of these compounds are highly soluble in low polar solutions (for example, isooctane), as well as in ethanol, acetonitrile, ethyl acetate, acetone and other organic solvents of medium polarity. Synthetic cannabinoids absorbed into the herbal mass are poorly soluble in water.

Synthetic cannabinoids are used both in pure form and in mixtures intended for smoking. They are added to vegetative matters such as crushed or sliced plant leaves, by soaking or spraying an organic solvent containing one or more synthetic cannabinoids evaporating

easily. Sometimes, powdery crystals collect in the packages as a result of mixing the herbal mass with the drug in powder form. [2].

The mixtures are packaged in 5x7.5 cm bags of 3 g. Spiced products are smoked like cannabis and have varying degrees of flammability depending on the mixture of synthetic cannabinoids they contain. The effects vary individually depending on the user. It typically produces relaxation, euphoria, creative thoughts, enhanced musical senses, increased alertness, muscle relaxation, pain relief, and appetite stimulating effects. Meanwhile, it exerts a negative effect on a person, creating a feeling of anxiety, rapid heartbeat, nausea, muscle spasms and cramps, hallucinogenic and psychostimulant effects.



The most common method of widespread distribution of new synthetic psychoactive substances among young people is their sale on the Internet. This product can be purchased without any age restrictions, which contributes to the growth of popularity. [3]

Synthetic cannabinoid compounds belonging to the group of aminoalkylindoles are most common in herbal smoking mixtures. Synthetic cannabinoids included in this group are easier to synthesize than synthetic cannabinoids included in other groups and they are obtained outside of laboratory conditions, using inexpensive chemicals and reagents. A series of synthetic cannabinoids belonging to the naphthoylindoles group are found in many mixtures.

Based on their chemical structure, synthetic cannabinoids are grouped as follows:

- Classic cannabinoids: THC, other compounds that are synthetic analogues of these compounds in their structure, included in cannabis, for example HU-210;

- non-classical cannabinoids: cannabicyclohexanol, CP-55,940, CP-47,497 (C6 homologues), CP-47,497 (C6 homologues);

- hybrid cannabinoids: compounds with classical and non-classical cannabinoid structures, such as AM-4030.

- aminoalkylindoles: they can be divided into the following groups:

- 1) naphthoylindoles (JWH-015, JWH-018, JWH-081, JWH-122, JWH-200, JWH-210, JWH-073, JWH-398);

- 2) phenylacetylindoles (JWH-250, JWH-251);

- 3) benzoylindole (AM-694, RSC-4 butyl homologue);

- 4) naphthyl-methylindoles (JWH-184)

- 5) cyclopropylindoles (UR-144, XLR-11))

- 6) adamantoylindoles (AV-001, AM-1248)

- 7) indole carboxamides (APICA, STS-135)

- eicosanoids: anandamide (AEA) and their synthetic endocannabinoid analogs such as methanandamide (AM-356).

- diaryl pyrazole (e.g., rimonabant), naphthoylpyrrole (JWH-307), naphthylmethylindene (JWH-176) and indazole carboxamide (Apinaca) [4].

Our country pays special attention to the fight against drug addiction. Thus, the “2019-2024 State Program on combating illegal trafficking of narcotics, psychotropic substances and their precursors and drug addiction” was approved and adopted by Decree dated July 22, 2019 of the President of the Republic of Azerbaijan. Monitoring the implementation of the State Program approved by this order and coordination with the relevant authorities of work during its implementation is entrusted to the State Commission on Combating Drug Abuse and Illicit Trafficking in Drugs.

This Program also provides for strengthening the material and technical base of judicial investigative bodies, including expert institutions

whose tasks are conducting research on physical evidence and providing opinions on specific criminal cases. Laboratories studying narcotic drugs and psychotropic substances at the Forensic Science Center of the Ministry of Justice are equipped with modern equipment allowing them to study a wide range of narcotic drugs and psychotropic substances and solution of various problems related to the investigation of cases of illegal trafficking of these drugs and substances.

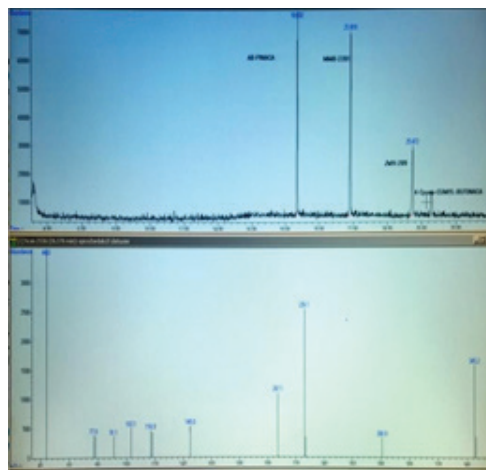
One of these modern highly sensitive instruments is a gas chromatograph-mass spectrometer. This device allows to use them for the analysis of complex mixtures of organic substances, including their microquantities. This combination of two methods allows to overcome the disadvantages of each of them, while maintaining all their advantages, including high separating ability, high sensitivity, and information content) [5].

In the case of gas chromatography-mass spectrometric research of narcotic drugs and psychotropic substances, the obtained information is chromatograms recorded by the total ion current of the mass spectrometric detector and a set of mass spectra recorded at any point of the chromatographic peaks.

Using the database available in the device, peak identification is carried out by retention time and mass spectra. The database (library) of this device is periodically updated; now the number of mass spectra has increased to

830.000. With the help of the library, it was

possible to detect new psychoactive substances that were submitted for examination. Recently, research has identified substances such as 5F-APINACA (5F-AKB-48), ADB-CHMINACA (MAB-CHMINACA), JWH-018, AB-PINACA, MDMB-4en-PINACA, 5CL-ADB-A.



non-volatile components of fillers of plastic smoking mixtures containing synthetic cannabinoids". Issues of biological, medical and pharmaceutical chemistry, 2019.

6. Kleis J., Germerott T., Halter S., Héroux V., Roehrich J., Schwarz C.S., Hess C. The synthetic cannabinoid 5F-MDMB-PICA: a case series

7. Uchiyama, N., Matsuda, S., Wakana, D., New cannabimimetic indazole derivatives, N-(1- amino-3-methyl-1-oxobutan-2-yl)-1-pentyl-1H-indazole-3-carboxamide (AB-PINACA) and N-(1- amino-3-methyl-1-oxobutan-2-yl)-1-(4-fluorobenzyl)-1H-indazole-3-carboxamide (AB-FUBI- NACA) identified as designer drugs in illegal products. Forensic Toxicol. 31(1), 2013.

8. Buchler I.P., Hayes, M.J., Hedge, S.G., et al. Indazole derivatives. 2009.

EXPERT FORENSIC RESEARCH OF SMOKING AROMATIC MIXTURES

SABINA GADIROVA

*Head of Biological Expertise Department
Forensic Center of Ministry of Justice*

MALAHAT ALİYAROVA

*Leading Expert of Biological Expertise Department
Forensic Center of Ministry of Justice*

SUMMARY

The article deals the illicit trafficking of new psychoactive substances, the chemical structure of synthetic cannabinoids, their legal status, and the use of special knowledge in the investigation of crimes related to the illicit trafficking of narcotic drugs and psychotropic substances.

SİĞARA AROMATİK KARIŞIMLARIN UZMAN ADLİ ARAŞTIRMA

SABINA GADIROVA

*Biyolojik Uzmanlık Daire Başkanı Adalet
Ba- kanlığı Adli Bilimler Merkezi*

MALAHAT ALİYAROVA

*Biyolojik Uzmanlık Bölümü Lider Uzmanı
Adalet Bakanlığı Adli Bilimler Merkezi*

ÖZET

Makalede yeni psikoaktif maddelerin yasa dışı ticareti, sentetik kanabinoidlerin kimyasal yapısı, yasal statüleri ve narkotik uyuşturucu ve psikotrop maddelerin yasa dışı ticaretine ilişkin suçların soruşturulmasında özel bilgilerin kullanımı ele alınmaktadır.

YANĞIN HADİSƏSİ YERİNDƏN GÖTÜRÜLMÜŞ MİS VƏ ALÜMİNİUM NAQILLƏR ÜZƏRİNDƏKİ ƏRİNTİLƏRİN MİKROSTRUKTURUNA

Açar sözlər: yanğın, elektrik naqilləri, qısaqapanma, ilkin qısaqapanma, törəmə qısaqapanma, metalloqrafik analiz, mikroşlif, ərintinin mikrostrukturunu, dendrit, evtektika.

Key words: fire, electrical wiring, short circuit, primary short circuit, secondary short circuit, metallographic analysis, microslift, alloy microstructure, dendrite, eutectic.

Anahtar kelimələr: yanğın, elektrik kabloları, kısa devre, birincil kısa devre, ikincil kısa devre, metalografik analiz, mikro kayma, alaşım mikro yapısı, dendrit, ötektik.

Müasir yüksək texnologiyalar əsrində inşaat materialları bazarında çox geniş çeşiddə yeni yanar materialların yaranması və binaların təmir-tikinti işlərində istifadə olunması, tikilən bina və qurğuların mərtəbə sayının (hündürlüyünün), ərazi üzrə tikililərin sıxlıq əmsalının sürətlə artması baş verən yanğınların söndürülməsini daha da çətinləşdirir. Buna görə də yanğın hadisələrinin baş vermə səbəblərinin dəqiq müəyyən edilməsi və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, hər dörd yanğın hadisəsindən biri (25%) elektrik qurğularının nasazlığı və ya istismar qaydalarının pozulması nəticəsində baş verir. Bu kateqoriyadan olan yanğınların təqribən 70%-i isə elektrik qurğularının elementlərində baş verən qısaqapanmalardan (QQ) törəyir. Yanğının elektrotexniki səbəbdən baş verməsini təsdiq və ya təkzib etmək üçün hadisə yerinə baxış keçirən istintaq orqanı tərəfindən yanğından sonrakı qalıqlar arasında maddi sübutlar (elektrik yuvaları, naqillər və ya elektrik cihazlarının ərimiş cərəyandaşıyıcı hissələrini) aşkar edildikdə, nümunələrin götürülmə yeri və mövcud şərait təsbit edilərək qablaşdırılır (bu işdə baxışda iştirak edən ekspert lazımi metodiki köməkliyi göstərir) və elektrik keçiricilərinin üzərindəki ərinti zonasının tədqiq olunması üçün ekspertizaya təqdim edilir.

Hadisə yerindən maddi sübut qismində

götürülmüş metal naqillərin (elektrik keçiricilərinin) üzərindəki ərinti zonasının tədqiqatı zamanı əsasən iki məsələ həll edilir:

1) Naqilin üzərindəki ərinti izlərinin qısaqapanma nəticəsində, yoxsa yanğının termiki təsirindən yaranmasının müəyyən edilməsi;

2) Əgər ərimə izləri qısaqapanma nəticəsində yaranmışdırsa, onun yaranma vaxtının (yəni yanğın hadisəsi başlamazdan öncə, ya sonra yaranmasının) müəyyən edilməsi.

Birinci sual üzrə aparılan tədqiqatlar zamanı, bir qayda olaraq, mübahisə doğuran məqamlar yaranmır. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar kifayət qədərdir və metodikalarında ərimə izlərinin xarakterini müəyyən edən əlamətlərin tam kompleksi verilmişdir.

Hadisə yerindən götürülmüş mis və alüminium naqillərin üzərində mövcud olan qısa qapanma izlərinin “ilkin”, yoxsa “törəmə” qısaqapanmaya aid olması məsələsində isə hələ də öz həllini tapmamış və əlavə yanaşmalar tələb edən məqamlar mövcuddur. Bir sıra hallarda yanğın-texniki tədqiqatın nəticələri ilə elektrotexniki tədqiqatların nəticələri bir-birini tamamlamır. Məsələn, elektrotexniki tədqiqatın nəticələrinə görə üzərindəki ərimə izlərinin “ilkin” qısaqapanmadan yaranması müəyyən edilmiş elektrik qurğusunun (naqilin) aşkar edildiyi sahə yanğının ekspert tərəfindən müəyyən edilmiş mənbə zonası ilə üst-üstə düşmür. Belə ziddiyyətli hallar yanğınların

səbəbi ilə bağlı ekspertin gəlidiyi nəticələrin mötəbərlik dərəcəsini azaldır.

Bu baxımdan elektrotexniki tədqiqatlar zamanı mis və alüminium naqillərin üzərində olan ərimə izlərinin metalloqrafik analizi daha dolğun və əsaslı nəticələr verir. Ərinti izlərini, “ilkin” (yanğından əvvəl) və ya “törəmə” (yanğın baş verdikdən sonra) qısaqapanmadan yaranmasından asılı olaraq, fərqləndirən əsas kriteriyalar metodikalarda verilmişdir.

Mis və alüminium naqillərin üzərində aşkar edilmiş ərintilərin mikrostruktur tədqiqatının nəticələri qısaqapanmanın yaranma vaxtını (yanğından əvvəl, yaxud sonra baş verməsini) dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Mis və alüminium naqillərin üzərində aşkar edilmiş ərinti izlərinin yaranma anına görə aşağıdakı əlamətlər müşahidə edilir:

Vizual müşahidə olunan əsas əlamətlər:

“İlkin” qısaqapanma - ərinti zonası naqilin oxu boyunca dartılmış, lokal xarakterlidir; ərinti damllarının səthi hamardır, qaz məsamələri və yuvalar (çökəkliklər) yoxdur; izolyasiya qatının iç səthi daha çox kömürləşmişdir.

“Törəmə” qısaqapanma - naqilin oxu boyunca şarabənzər axıntılar müşahidə edilə bilər, ərintinin səthində qaz məsamələri və yuvaları müşahidə edilir.

Ərimə yerinin metalloqrafik analizi:

“İlkin” qısaqapanma halında – tez kristallaşma strukturu, yəni sütunvari dendritlər müşahidə olunur.

Həmçinin, mis üçün:

a) dendrit sərhədləri üzrə Cu-Cu₂O evtektikası müşahidə olunur;

b) misin strukturu bütövlükdə Cu-Cu₂O evtektikasından ibarətdir;

c) misin strukturu bütövlükdə Cu₂O mis oksidinin ilkin kristalları da daxil olmaqla, Cu- Cu₂O evtektikasından ibarətdir.

“Törəmə” qısaqapanma - bərabəroxlu tökmə struktur müşahidə edilir. Mis naqillər üçün bərabəroxlu tökmə dənəciklər üzərində Cu- Cu₂O evtektikası müşahidə edilə bilər.

Mis və alüminium naqillərin üzərindəki ərinti izlərinin metalloqrafik tədqiqatının mahiyyəti onların ərimiş vəziyyətdə oksigeni həll etmək

və müəyyən temperatur şəraitində metalın strukturunda dənəciklərin xüsusi şəkildə qarşılıqlı yerləşməsini təşkil etmək xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qısaqapanma vaxtını (anını) xarakterizə edən fərqləndirici əlamətlərə mikrostrukturda oksigenin nisbi faiz tərkibi (strukturda mis oksid və mis bir oksid (CuO, Cu₂O) şəklində əmələ gələn, aşınma zamanı qara rəngə boyanan), həmçinin mis dənəciklərinin forması və qarşılıqlı yerləşmə vəziyyəti aiddir.

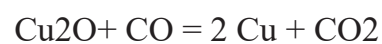
“İlkin” qısaqapanma zamanı naqilin oxu boyunca temperaturun dəyişməsini (aşağı düşməsini) əks etdirən vertikal vektor (qradiyent) yaranır. Mis naqilin ərimə nöqtəsində temperatur 1083 °C və yuxarı olur. Bu halda üz qabığının səthində



reaksiyası üzrə intensiv olaraq mis oksidi əmələ gəlir.

Ərimə nöqtəsindən uzaqlaşdıqca qısaqapanma qövsünün temperatur təsiri zəifləyir və səthdə mis oksidinin həcmi azalır. Ərimə nöqtəsindən 25-30 mm məsafədə üz qabığında mis oksidinin miqdarı ilkin naqildə olan səviyyəyə düşür. Bununla belə, ərintiyə bitişik sahənin üz səthində Cu₂O tərkibi yüksək olaraq qalır, baxmayaraq ki, bu sahə qısaqapanma qövsünün birbaşa təsirinə məruz qalmamışdır.

“Törəmə” qısaqapanma zamanı real yanğın şəraitində tüstü ilə dolu atmosferdə üzvi maddələrin tam yanmamış məhsulları olur. Bu halda qısaqapanma zamanı ərimə yerində mis oksidinin



reaksiyası üzrə bərpası baş verir.

Əgər qısaqapanmadan əvvəl cüzi tüstülənmə şəraitində naqilin intensiv qızması

baş vermişdirsə, onda naqilin səthində oksidləşmə təbəqəsi yaranır. İkinci qısaqapanma yalnız ərimə yerinin səthində və bitişik sahələrdə oksidləşmə fazalarının bərpasına gətirib çıxardığına görə, həmin hissələrdə səthi oksidləşmə fazalarının tərkibi, nisbətən uzaq hissələrlə müqayisədə zəif olacaq.

Metal keçiricilərin ərinti yerlərinin mikrostrukturunun tədqiq olunması üçün ilk

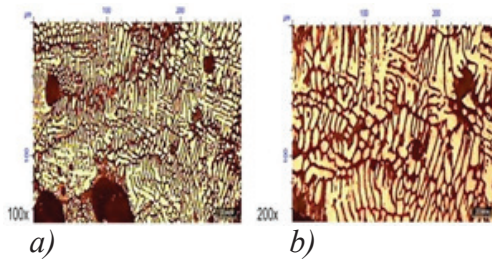
növbədə, mikroşlifin hazırlanması zəruridir.

Mikrostrukturun aşkar edilməsi üçün şlif xüsusi hazırlanmış aşındırıcı məhlulda kimyəvi aşınmaya məruz qalır (mis keçiricilərin səthinin aşınması üçün məhlul aşağıdakı tərkibə malikdir: xlorlu dəmir (FeCl_3) - 19 q., hidroxlor turşusu (HCl) - 6 ml, distillə edilmiş su (H_2O) - 100 ml). Hazırlanmış aşındırıcı məhlul pambıq çubuq və ya pambıq disk vasitəsilə şlifin səthinə çəkilir.

Sonra şlifin səthi spirtlə neytrallaşdırılır və səthi üzərində korroziya məhsullarının yaranmaması üçün quru pambıq və ya kağız salftlə silinir.

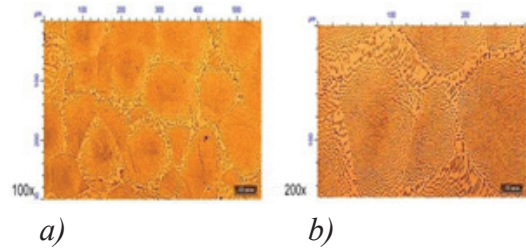
Şlifin mikrostrukturunu METAM PB 21-1, MİM-7, MMP-8, “Neophot”, “Carl-Zeiss” metalloqrafik mikroskopun köməyi ilə 100x-400x dəfə böyüdülməklə ağ və polyar işıqda öyrənilir.

Şlifin mikrostrukturunun fotosurəti rəqəmsal fotoaparattan istifadə etməklə götürülə və ya xüsusi proqram təminatı vasitəsilə kompüterin monitoruna ötürülə bilər. Misdə oksigenin miqdarının təyini mikrostruktur etalonlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Müxtəlif tip nümunəvi mikrostrukturların görünüşü şəkil 1, 2, 3-də verilmişdir. Yanğın yerindən götürülmüş mis naqilin ərintisinin mikrostrukturunu şəkil 5-də verilmişdir.



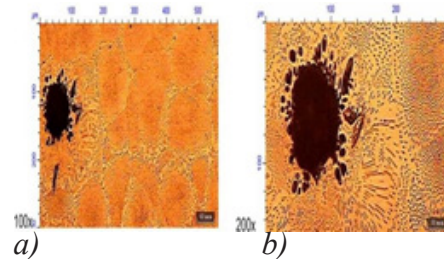
Şəkil 1. Mis keçirici naqilin ərintisinin mikrostrukturunu. Birinci tip (ərinti sahəsində oksigen 0,05%-dən 0,39%-ə qədər təşkil edir).

Bu tip üzrə ərinti zonasının tərkibində 0,05%-dən 0,39%-ə qədər oksigen vardır, ərintinin əsasını Cu-Cu₂O evtektik sahələri olan mis (Cu) təşkil edir. Şəkildə parlaq əsaslı sahələr – mis (Cu); nöqtələr şəklində olan tünd sahələr – mis və mis oksidin evtektik qarışığıdır.



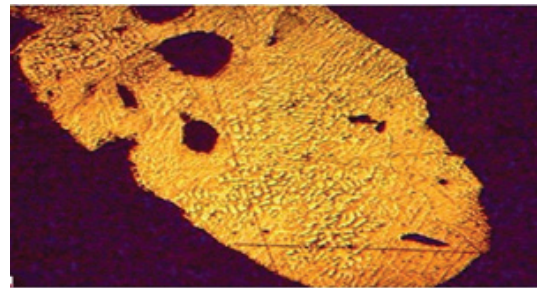
Şəkil 2. Mis keçirici naqilin ərintisinin mikrostrukturunu. İkinci tip.

Şəkil 2-dən aydın görünür ki, ərinti sahəsinin tərkibində 0,39% oksigen var. Bu halda ərinti bütünlükdə Cu-Cu₂O evtektikasından ibarətdir. Ərintinin əsasını bütün həcmi üzrə mis mis-oksidi evtektikası paylanmış (yayılmış) mis (Cu) təşkil edir.



Şəkil 3. Mis keçirici naqilin ərintisinin mikrostrukturunu. Üçüncü tip.

Şəkil 3-də görünür ki, ərinti sahəsində 0,39%-dən çox oksigen var -Cu-Cu₂O evtektikasından başqa, ərintidə mis oksidin (Cu₂O) kristalları əmələ gəlir. Ərintinin əsasını bütün həcmi üzrə mis - mis oksidi evtektikası paylanmış (yayılmış) mis (Cu) təşkil edir.



Şəkil 4. Mis keçirici naqilin ərintisinin mikrostrukturunu.

Şəkil 4-də mis keçirici naqilin qısaqapanmadan sonra yanğının termiki təsirinə məruz qalmış ərintisinin mikro strukturunu təsvir edilmişdir. Göründüyü kimi, ərintinin əsasını cüzi evtektika sahələri olan mis təşkil edir. Açıq əsaslı sahə mis; nöqtələr şəklində olan tünd sahələr mis və mis oksidin evtektik qarışığıdır. Oksigen miqdarı 0,08%-dir. Termiki təsirə məruz

qaldıqdan (qızdıqdan) sonra mis dənəcikləri dendrit quruluşunu saxlamışdır. Mis oksid hissəciklərinin yenidən paylanması mikrostrukturun görünüşünün dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələlər mövcuddur. Ərinti, dendrit quruluşlu mis dənəciklərin mövcud olduğu ərimə zonası və tökmə mis arasında aydın bir sərhədə malikdir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ilkin (yanğından əvvəl yaranmış) qısaqapanmadan sonra yüksək temperatur tavlanaşına (metalın müəyyən temperatūra qədər qız(dırıl)ması, müəyyən müddət ərzində həmin temperatur zonasında qalması və tədricən otaq temperaturuna qədər soyumasından ibarət termiki emal növü) məruz qalan ərintinin mikrostrukturunu üçün xarakterik əlamətlər mövcuddur.

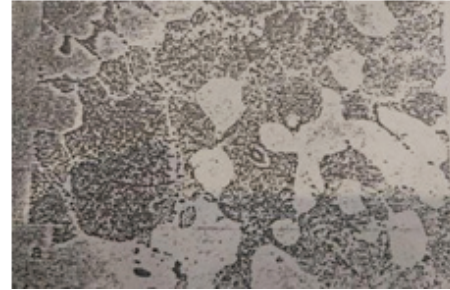
İlkin qısaqapanma halında ərinti zonasında ikifazlı struktur – evtektik ərinti $\text{Cu} + (\text{Cu-Cu}_2\text{O})$ müşahidə olunur. Qısaqapanma prosesinin davam etmə müddətindən asılı olaraq, üç xarakterik mikrostruktur müşahidə oluna bilər:

a) ərintinin tərkibində 0,05%-dən 0,39%-ə qədər oksigen O_2 vardır (şəkil 5).

Evtektikayaqədərki (0,39% O_2) ərintidə oksigenin kütlə payını “Oksigenin kütlə payının müəyyən edilməsi üsulları”. DÜST 13938.13-77-yə uyğun olaraq və ya

$$x = \frac{0,39 F}{100}$$
 düsturu əsasında hesablama yolu ilə müəyyən etmək olar.

Burada x - ərintidə oksigenin kütlə payı; F - mikroşlifin görüntü zonasının evtektika ilə tutulmuş sahəsi.



Şəkil 5. Mis ərintinin mikrostrukturunu 0.05% və 0.27% O_2

b) ərintinin tərkibində 0,39% O_2 vardır (şəkil 6). Bu halda struktur bütövlükdə $\text{Cu-Cu}_2\text{O}$ evtektikasından ibarətdir.

c) ərimiş misin tərkibinə 0.39%-dən çox O_2 qarışmışdır (şəkil 7).



Şəkil 6 və 7. Mis ərintinin mikrostrukturunu 0.39% O_2 . Mis ərintinin mikrostrukturunu O_2 - 0.39%-dən çox.

Dendrit struktur ilkin qısaqapanmanı xarakterizə edən əsas və dəyişməyən fərqləndirici əlamətdir. Bu əlamət sonrakı yüksək (1000 $^{\circ}\text{C}$ -yə qədər) temperatur tavlanaşında da saxlanılır. İlkin qısaqapanmanın baş verdiyi mühitdə (atmosfera) bərpəedici qazlar olmadığı hallarda ərintidə qaz yuva və boşluqları yaranmır

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Митричев Л.С., Колмаков А.И., Степанов Б.В. и др. «Исследование медных и алюминиевых проводников в зонах короткого замыкания и термического воздействия». Методические рекомендации. М.: ВНИИ МВД СССР, 1986. - 40 с.
2. Российская Е.Р. «Рентгеноструктурный анализ в криминалистике и судебной экспертизе». Киев УМОК ВО 1992.
3. Граненков Н.М., Зернов С.И., Колмаков А.И. и др. «Экспертное исследование металлических изделий (по делам о пожарах)». Учебное пособие. М.: ЭКЦ МВД РФ, 1994, 140 с.
4. Смелков Г.И., Александров А.А., Пехотиков В.А. «Методы определения причастности к пожарам аварийных режимов в электротехнических устройствах» М.: Стройиздат, 1980, 58 с.
5. Россинская Е.Р., Степанов Б.В., Сандлер В.С. и др «Влияние нагрева электрическим током и внешнего нагрева на структуру алюминиевого провода»// Металловедение и термическая обработка металлов. 1990, № 8, с. 61-63.
6. Чешко И.Д. «Экспертиза пожаров (объекты, методы, методики исследования)» СПб., СПб ИПБ МВД России, 1997, 560 с.
7. Чешко И.Д. «Технические основы расследования пожаров: Методическое пособие», М.: ВНИИПО, 2002.
8. Смелков Г.И. «Пожарная опасность электропроводок при аварийных режимах», М.: Энергоатомиздат, 1984, 184 с.
9. Мегорский Б.В. «Методика установления причин пожаров», М.: Стройиздат, 1966, 347 с.
10. Веревкин В.Н., Смелков Г.И. «Безопасность электрических контактных соединений»// Промышленная энергетика, 1988, № 4.
11. Лебедев К.Б., Чешко И.Д. «Следы больших переходных сопротивлений в электротехнических устройствах и их экспертное исследование»// Пожаровзрывобезопасность. 2003, №6, с. 32-38.
12. Чешко И.Д., Юн Н.В., Плотников В.Г. и др. «Осмотр места пожара» Методическое пособие / М.: ВНИИПО, 2004, 503 с.
14. Маковкин А.В., Кабанов В.Н. «Изучение состояния электрооборудования при осмотре места пожара». Учебное пособие. М.: ВНИИПО, 1988, 48 с.
15. Мокряк А.Ю., Варьянович З.И., Чешко И.Д., Соколова А.Н. «Металлографический и морфологический атлас микроструктур объектов, изымаемых с мест пожаров» М.: ВНИИПО, 2008, 184 с.

DETERMINATION OF THE CAUSAL RELATIONSHIP OF THE ELECTROTECH- NICAL ACCIDENT WITH THE FIRE EVENT MAINLY ON THE MICROSTRUCTURE OF THE ALLOYS ON THE COPPER AND ALUMINUM WIRES REMOVED FROM THE FIRE INCIDENT

ADIL AGALAROV

*Forensic Center Expert of the Department of
engineering and technical expertise,
Ph.D. in technical sciences*

SUMMARY

In cases where, during the inspection of the scene of the fire, it is determined that traces of alloy on the electrical wires, which were found in the source zone of the fire and taken as material evidence, are characteristic of a short circuit, it is necessary to have scientific grounds for confirmation or refutation of the causal relationship of the fire. The article provides the main criteria for distinguishing the microstructure of metal alloys, depending on whether they arise from a “primary” (before a fire) or “derivative” (after a fire) short circuit. Metallographic research based on the principle of determining the relative percentage of oxygen in the structure of the metal and the state (characteristics) of the mutual location of the grains in a special form makes it possible to detect distinctive signs characterizing the short-circuit time (moment) of the alloy zones of copper and aluminum wires.

ELEKTROTEKNİK KAZANIN YANGIN OLAYI İLE ESAS OLARAK YANGIN OLAYINDAN ÇIKARILAN BAKIR VE ALÜMİNYUM TELLERİN ÜZERİNDEKİ ALAŞIMLARIN MİKRO YAPISI ÜZERİNDE NEDENSEL İLİŞKİSİNİN BELİRLENMESİ

ADİL AGALAROV

*Adli Uzmanlık Merkezi Mühendislik ve
teknik uzmanlık bölümü uzmanı, teknik bilimlerde doktora*

ÖZET

Yangının kaynak bölgesinde tespit edilen elektrik telleri üzerinde alaşım izlerinin tespit edildiği durumlarda, yangın olayı ile elektrik kazası arasındaki nedensellik ilişkisinin doğrulanması veya reddedilmesi için bilimsel dayanakların bulunması gerekmektedir. Yangın mahallinde yapılan inceleme sırasında maddi delil olarak alınan ve kısa devre oluşumunun karakteristik özelliğidir.

Makale, “birincil” (yangından önce) veya “ikincil” (yangından sonra) kısa devre oluşumuna bağlı olarak metal alaşımlarının mikro yapısını ayırt eden ana kriterleri sunmaktadır.

Metalin yapısındaki oksijenin nispi yüzdesine ve tanelerin karşılıklı konumunun durumunu (özelliklerini) özel bir biçimde belirleme ilkesine dayanan metalografik araştırma, kısa devre süresini (an) karakterize eden ayırt edici özelliklerin ortaya çıkarılmasını sağlar. bakır ve alüminyum tellerin alaşım bölgeleri.

İNFORMASIYANIN GİZLİ QAYDADA ALINMASI ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN MÜƏYYƏN OLUNMASI

Açar sözlər: texniki vasitələr, gizli səsyazma, akustik və vizual informasiya, texniki ekspertiza

Key words: technical means, secret recording, acoustic and visual information, technical expertise.

Anahtar kelimələr: teknik imkanlar, gizli kayıt, akustik və görsel bilgi, teknik uzmanlık.

Gündəlik həyatda müxtəlif növ informasiyanın qeydə alınması və ötürülməsi məqsədilə bəzi qurğulardan aktiv istifadə olunur. Müasir dövrdə insanları internetsiz, kompütersiz, telefonsuz təsəvvür etmək çox çətindir. Hüquqi və fiziki şəxslərin qanunazidd olmadan istənilən informasiyanı əldə etmək imkanı vardır. Hər bir ölkənin qanunvericiliyində onun təhlükəsizliyi, müdafiə qabiliyyətinin, dövlət quruluşunun əsaslarının, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə əldə olunması məhdudlaşdırılan məlumatların siyahısına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan Respublikası da bu mənada istisna təşkil etmir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sərbəst dövriyyədə ancaq xüsusi xidmət orqanlarının istifadəsində olan müxtəlif növ texniki vasitələr görünməyə başladı. Bu da həmin qurğulardan qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadə təhlükəsi yaradırdı.

“Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların dövriyyəsinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” ölkə başçısının 12.09.2005-ci il tarixli 292 sayılı Fərmanı qeyd olunan halların qarşısının alınmasına böyük töhfə vermiş oldu.

Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların siyahısına gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr də daxildir. Gizli yolla akustik informasiyanın alınması və qeyd edilməsi, eləcə də gizli yolla müşahidə və sənədləşdirmədə istifadə olunan xüsusi texniki vasitələr gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş

texniki vasitələrə aiddir. Başqa məişət cihazları və əşyaları formasında maskalanmış, xüsusi qaydada hazırlanmış bu növ cihazlara elektron bloklara və xüsusi proqrama malik olan, çox aşağı işıqlanmada (0,1 lk) işləyə bilən, kabel, radio və optik vasitələrlə videoinformasiyanı qeyd edə və ötürə bilən videoyazma qurğuları, eləcə də akustik informasiyanı qeyd edə və (və ya) ötürə bilən xüsusi radioelektron qurğular daxildir.

Gömrük əməkdaşları tərəfindən və ya əməliyyat axtarış tədbirləri zamanı aşkar olunan elektron bloklara malik bəzi qurğuların təyinatını, funksional imkanlarını və gizli qaydada informasiya alınması üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələr olub-olmamasını müəyyən etmək məqsədilə istintaq orqanları tərəfindən təyin edilmiş ekspertizalarda ekspert qarşısında bir qayda olaraq aşağıdakı kimi suallar qoyulur:

- ekspertizaya təqdim olunmuş qurğu nədir, təqdim olunmuş obyektə gizli informasiya alınması üçün nəzərdə tutulan qurğu əlamətləri varmı?

- tədqiqata təqdim olunmuş qurğu audio-videoyazma imkanlarına malikdirmi?

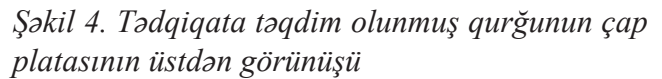
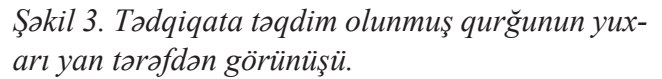
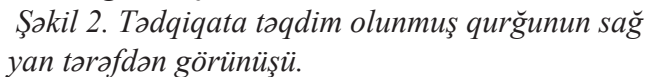
- ekspertizaya təqdim olunmuş qurğunun təyinatı nədən ibarətdir?

- ekspertizaya təqdim olunmuş qurğu hansı elementlərdən ibarətdir?

- ekspertizaya təqdim olunmuş qurğunun konstruksiyasında maskalanma elementləri varmı?

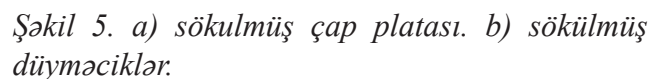
- ekspertizaya təqdim olunmuş qurğunun fotolarda təsvir edilmiş elementləri nədir və nə üçün nəzərdə tutulmuşdur?

- 1- ci misal: Ekspertizaya 50*32*11mm ölçüdə qeyri-şəffaf, qara rəngli polimer korpusa malik qurğu daxil olmuşdur (bax: şəkil 1). Vizual və mikroskop vasitəsi ilə baxış zamanı qurğunun üz qabığının sökülən olduğu müəyyən edilmişdir. Üz qabığı iki hissədən ibarətdir. Üz qabığının sol yuxarı hissəsində 2 ədəd, sağ aşağı hissəsində isə daha 2 ədəd düyməcik aşkar olunmuşdur. Üz qabığının həmin üzündə sağ yuxarı küncdə ~ 1mm diametrində texnoloji dəşik, üz qabığının sol hissəsində düzbucaqlı formasında üz qabığının hər iki tərəfindən keçən dəşik qeydə alınmışdır. Qurğunun yan tərəfində 3 ədəd texnoloji yarıq vardır (bax: şəkil 1, 2, 3.).

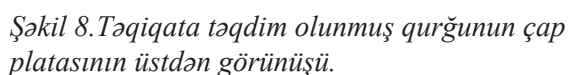
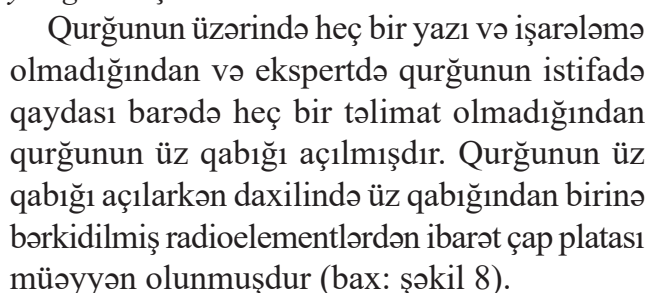


Qurğunun üzərində heç bir yazı və işarələnmə, həmçinin ekspertdə qurğunun istifadə qaydası barədə hər hansı təlimat olmadığından qurğunun üz qabığı açılmışdır. Qurğunun üz qabığı açılarkən daxilində üz qabığından birinə bərkidilmiş radioelementlərdən ibarət çap platası müəyyən edilmişdir (bax: şəkil 4).

Çap platasını üz qabığından ayırdıqdan sonra qurğunun üz qabığında olan düyməciklərdən ikisinin dekorativ funksiya yerinə yetirdiyi məlum olmuşdur (bax: şəkil 5)



2- ci misal: Ekspertizaya 60*38*37mm ölçüdə, qeyri-şəffaf qara rəngli polimer korpusa malik qurğu daxil olmuşdur (bax: şəkil 6). Vizual və mikroskop vasitəsi ilə baxış zamanı qurğunun üz qabığının sökülən olduğu müəyyən olunmuşdur.



Çap platasının üst tərəfinə “HMXG” firmasına məxsus tutumu 580 mA/saat olan akkumulyator birləşdirilmişdir. Firmanın saytıdan (<http://hbcn.by-trade-shows.com/MP3-battery-P1578.html>) alınmış məlumatdan məlum olur ki, bu növ akkumulyatorlar GSM tipli telefon aparatlarında və MP3 pleyerlərdə cərəyan qida mənbəyi kimi istifadə olunur.

Çap platasına yapışdırılmış kağız yapışqanın üzərində olan “02-1825-021111”, “TCL 3188”, “73C1T N5NYC85NA” yazısındakı “TCL 3188” onu göstərir ki, qurğuda GSM şəbəkədə işləmək üçün istifadə olunan və 3188 proqram təminatına malik telefon aparatını idarə edən qurğu qismində işləyən mikrokontroller var.

Yapışqanın üzərində qeyd olunan “TCL” (TCL – multimedia Technology Holdings Ltd) istehsalçı zavod haqqında məlumat verir və istehsalçı zavodun Çinin nəhəng elektronika firmasının olduğu məlum olur.

Yapışqanın üzərində qeyd olunan “IMEI: 350944894324081”, “LOT.N.: 20938AM2”, “MADE IN CHINA by TCL” (IMEI- International Mobile Equipment Identity – Beynəlxalq mobil qurğular identifikatoru) yazısından məlum olur ki, qurğu: GSM, WCDMA və IDEN telefon şəbəkələrində istifadə olunur.

Beləliklə, təqdim olunan qurğunun mobil telefon rabitəsində qəbuledici və ötürücü qurğu kimi istifadə olunduğunu ehtimal etmək olar. Adi mobil telefon səsin qəbulu üçün mikrofondan, səsi əlaqə kanalı vasitəsi ilə ötürmək üçün onu elektrik signalına çevirən və kodlaşdıran qurğudan, kodlaşmış elektrik signalını qəbul edən və onu akustik signala çevirən qurğudan (səsucaldıcıdan) ibarət olur. Lakin aparılmış tədqiqatlar tədqiqata təqdim olunmuş qurğuda ancaq kondensator mikrofonun olduğunu göstərmişdir. Bu isə qurğunun ancaq mobil əlaqə kanalı vasitəsi ilə səsin ötürülməsi qurğusu kimi istifadə olunduğunu deməyə əsas verir.

Qurğu vasitəsi ilə aparılmış eksperimentlər göstərmişdir ki, kompüterin əməliyyat sistemi qurğunu kompüterə qoşulmuş yeni qurğu kimi tanıyır. Deməli USB girişi qurğunun qida mənbəyini yükləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Aparılmış eksperiment qurğunun cərəyan

qida mənbəyi olan akkumulyatorun 4 saat müddətində tam yükləndiyini göstərmişdir. Qurğuda heç bir daxili yaddaş elementinin və akustik informasiyanın yazılması üçün funksional blokun olmaması qurğunun akustik informasiyanı yazmaq üçün nəzərdə tutulmadığını göstərmişdir.

Sonrakı eksperimentlər qurğunun GSM R600 audio müşahidə qurğusu olduğunu göstərmişdir. Qurğuya SIM kart yerləşdirilir və akustik informasiya yazılacaq yerdə qoymaqla qurğuda olan nömrəyə zəng çalınır (bu zaman qurğuda heç bir işıq yanmır, səs eşidilmir) və zəng çalınan telefonda qurğunun olduğu akustik informasiya aydın eşidilir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqat nəticəsində ekspertləri gəldikləri nəticə belə olmuşdur:

Tədqiqata təqdim olunmuş radioelektron qurğu akustik və vizual informasiyanı yazmaq imkanına malik olmayıb, akustik informasiyanı gizli yolla ötürmək imkanına malikdir. Təqdim olunmuş radioelektron qurğunun gizli informasiya alınması üçün istifadə olunan xüsusi texniki qurğulara aid olub-olmaması məsələsinin həlli ekspertin səlahiyyətlərinə aid deyildir.

3- cü misal: Tədqiqata diyrəkli avtoqələm formasında 147 mm uzunluğa radioelektron qurğu təqdim olunmuşdur. Avtoqələmin üz qabığı qızılı və qara rəngdədir (bax: şəkil 9).



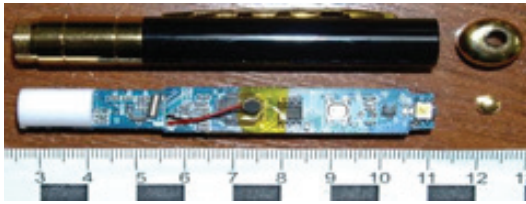
Şəkil 9. Tədqiqata təqdim olunmuş radioelektron qurğunun ümumi görünüşü.

Avtoqələmin üz qabığı 2 hissədən – içərisində diyrəkli avtoqələmin mili olan aşağı hissədən və içərisində radioelementlərdən ibarət çap platası olan yuxarı hissədən ibarətdir (bax: şəkil 10).

Qurğunun üzərində heç bir yazı və işarələmə olmadığından və ekspertdə qurğunun istifadə qaydası barədə heç bir təlimat olmadığından, qurğunun konstruksiya özəlliklərinin və funksional imkanlarının müəyyən olunması məqsədi ilə qurğunun üz qabığı açılmışdır.

Qurğunun yuxarı hissənin üz qabığı

çıxarıldıqdan sonra qurğunun daxilində radio-elementlərdən ibarət çap platasının olduğu müəyyən olunmuşdur. Çap platasının üzərində “DC015U48B”, “2013-12-13” marka işarələnməsi qeyd olunmuşdur.



Şəkil 10. Üzərində radioelementlər yerləşdirilmiş çap platasının xarici görünüşü.

Çap platasının üzərində aşağıdakı radio-elementlər müəyyən olunmuşdur:

- 1) mikrofon;
- 2) “sbros” düyməsi;
- 3) qırmızı və yaşıl işıq diodu;
- 4) idarəetmə düyməsi;
- 5) PIN-HOLE tip videokamera;
- 6) akkumlyator.

Qurğunun yuxarıda qeyd olunan radioelektron elementlər tərkibi ekspertə qurğunun avtonom videokamera olduğunu ehtimal etməyə imkan verdiyindən qurğu vasitəsi ilə eksperimental yazılış aparmağa cəhd olunmuşdur. Aparılmış tədqiqatlar qurğunun işlək vəziyyətdə olduğunu göstərmişdir. Aparılmış eksperimental yazılış nəticəsində aşağıdakı parametrlərə malik videofayl əldə olunmuşdur:

Tam adı: MOVI0000.avi Ümumi Format: AVI Format/İnformasiya Audio Video

Interleave

Faylın ölçüsü: 14,0 Mbayt

Davam müddəti: 39 san

Ümumi axın: 3004 kbit/san

Video Format: JPEG Kodek identifikatoru

MJPEG

Davam müddəti: 39 san Orqinalın davamı 38 san

Axın tezliyi (bitreyt): 5291 kbit/san Eni 720 piksel

Hündürlüyü: 480 piksel

Tərəflərin nisbəti: 3:2

Kadrlar tezliyi: 30,000 kadr/san

Standart yayım: NTSC

İşıq fəzası: YUV

Sıxılma metodu İtki ilə Audio Format:PCM

Davam müddəti: 38 san

Bitreytin növü: Sabit

Bitreyt: 128 kbit/san

Kanallar: 1 kanal

Tezlik: 8000 Hz

Bit dərinliyi: 16 bit

Размер потока: 608 Kbayt (4%)

Aralıq davam müddəti: 128 msan (3,83

videokadr) Beləliklə, tədqiqata təqdim olunmuş

elektron qurğunun NTSC televiziya formatında (rəngli təsvir), 750x480 piksel ayırdetmə ilə səsle müşayiət olunan videoyazma imkanına malik olduğu müəyyən olunmuşdur. Bundan başqa aparılmış tədqiqatlar qurğunun 1280x960 piksel ayırdetmə ilə “jpeg” formatda şəkilçəkmə imkanını olduğunu da göstərmişdir.

Tədqiqata təqdim olunmuş radioelektron qurğu akustik və vizual informasiyanı yazmaq imkanına malik olub, avtoqələm formasındadır. Yazılış zamanı yazma funksiyasının aktivliyini göstərən heç bir işıq (indikator) yanmır. Yəni, qurğu akustik və vizual informasiyanı gizli yolla əldə etmək əlamətlərinə malikdir.

Təqdim olunmuş radioelektron qurğunun gizli informasiya alınması üçün istifadə olunan xüsusi texniki qurğulara aid olub-olmaması məsələsinin həlli ekspertin səlahiyyətlərinə aid deyildir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Н.Ə. Musayev, L.P Əliyev, Н.Т. Vəliyev. Audio və videoyazıların məhkəmə kriminalistik ekspertizası. Bakı-2022.
2. Криминалистическая видеозапись. Учебное пособие (курс лекций)/Под общей ред. Р.Ю. Трубицына и О.А. Щеглова. – М.: Издательство «Щит-М», 2004.
3. Блохин А.С. Требования к материалам исходных видеозаписей, представляемым для проведения КЭВ, и к квалификации операторов, проводящих оперативные видеосъемки. Теория и практика судебной экспертизы. Научно-практический журнал. – М.: Издательство «Наука», 2007.
4. Василевский Ю.А. Техника аудио- и видеозаписи. Толковый словарь. – М.: Горячая линия – Телеком, 2006.
5. Каганов А.Ш. Криминалистическая экспертиза звукозаписей. М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2005.
6. Сборник научно-методических рекомендаций по выполнению криминалистических экспертиз звукозаписей речи. СПб: Центр речевых технологий, 2000.
7. Современные методы, технические и программные средства, используемые в криминалистической экспертизе звукозаписей / Под ред. А.Ш. Каганова. М.: РФЦ СЭ Минюста России, 2003.

DEFINITION OF TECHNICAL MEANS FOR SECRET OBTAINING INFORMATION

***LATIF ALIYEV
HUMMAT VALIYEV
SEVINJ GULIYEVA***

Forensic Center of the Ministry of Justice experts

SUMMARY

The article analyzes the moments of detection during inspection of technical means intended for secretly obtaining information through objects of limited civil circulation, the nature of the questions posed to the expert, as well as the technical characteristics of such devices.

The article describes special technical means used for secretly receiving and recording acoustic information, as well as covert observation and documentation. These tools refer to technical means designed to obtain information in a confidential manner. Disguised as other household appliances and objects, specially designed devices of this type have electronic components and special programming, can operate in very low light (0.1 lux), can record and transmit video information via cable, radio and optical means, as well as includes special radio-electronic devices capable of recording and (or) transmitting acoustic information. As a result of the analysis of the design features and functionality of the devices mentioned as an example in the article, it was established that these devices have the characteristics of special technical devices used to obtain classified information. The design and functionality of the device presented in the study make it possible to secretly obtain acoustic and visual information.

GİZLİ BİLGİ ALINMASINA YÖNELİK TEKNİK ARAÇLARIN BELİRLENMESİ

LATİF ALİYEV
HUMMAT VALİYEV
SEVİNJ GULİYEV

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi uzmanlar

ÖZET

Makalede, sivil dolaşımı kısıtlı nesneler aracılığıyla gizlice bilgi elde etmeye yönelik teknik araçların incelenmesi sırasında tespit edilen noktalar, bilirkşiye sorulan soruların niteliği ve bu tür cihazların teknik özellikleri analiz ediliyor.

Mekale, akustik bilgilerin gizlice alınması ve kaydedilmesinin yanı sıra gizlice gözlemlenmesi ve belgelenmesinde kullanılan özel teknik araçlardan bahsediyor. Bu araçlar, bilgilerin gizli bir şekilde elde edilmesi için tasarlanmış teknik araçları ifade eder. Diğer ev aletleri ve eşyaları görünümüne bürünen bu tip özel tasarlanmış cihazlar, elektronik bloklara ve özel programlara sahip olup, çok düşük ıskta (0,1lk) çalışabilmekte video bilgilerini kablo, radyo ve optik yollarla kaydedip iletebilmektir, hemde akustik bilgileri kaydedebilen veya iletebilen özel radyo-elektronik cihazları içerir. Mekalede örnek olarak bahsedilen cihazların yapım özellikleri ve işlevsel kabiliyetlerinin incelenmesi sonucunda, bu cihazların gizli bilgilerin elde edilmesinde kullanılan özel teknik cihazların özelliklerini taşıdığı tespit edilmiştir.

Çalışmayan sunulan cihazın yapısı ve işlevsel yetenekleri, akustik ve görsel bilgilerin gizli bir şekilde edinilmesine olanak tanıyor.

SƏNƏDLƏRİN REKVİZİTLƏRİNİN İCRA OLUNMASININ XRONOLOJİ ARDICILLIĞININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN BƏZİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: : sənədlərin texniki ekspertizası, rekvizitlər, xronoloji ardıcılıq, kəsişən cizgilər, metodlar, metodikalar, metodologiya, texniki vasitələr

Key words: technical examination of documents, requisites, chronological order, intersecting lines, methods, methodologies, methodology, technical tools

Anahtar kelimələr: belgelerin teknik incelenmesi, gereklilikler, kronolojik sıra, kesişen çizgiler, yöntemler, metodolojiler, metodoloji, teknik araçlar.

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi son illərdə cinayət işlərinin istintaqında, mülki, inzibati və kommersiya xarakterli mübahisələrin məhkəmə həllində sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizaların təyini və aparılması hallarının sabit artma meylləri ilə xarakterizə olunduğunu, bir sıra cinayətlərin (qanunsuz və yalançı sahibkarlıq, saxta müflisləşmə, saxta kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama, saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmək hüququ verən reseptləri saxtalaşdırma, sübutları saxtalaşdırma, vəzi-fə saxtakarlığı və s.) açılması və istintaqında, mülki mübahisələrə məhkəmə baxışında bu növ ekspert tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanan və sübut növü olan ekspert rəylərinin rolu və əhəmiyyətinin artdığını göstərir.

Məlum olduğu kimi, kriminalistik ekspertizalar sinfinin ənənəvi cinsinə aid edilən və iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halların, faktiki məlumatların müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sənədin hansı üsulla hazırlan-masının, məzmununun dəyişdirilməsi üsulunun, sənədin ilkin vəziyyətinin, hazırlanma vaxtının, hazırlanmasında istifadə edilən alətlərin, vasitələrin, ləvazimatların və materialların müəyyən edilməsi və sair kimi məsələlərin həlli məqsədilə aparılır [1; s.307].

Tədqiqat obyektlərindən asılı olaraq sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının sənədlərin blanklarının; möhür, şamp, ştempellərin; sənədlərin əvvəlki məzmunlarının dəyişdirilməsi faktının; sənədlərin görünməyən mətnlərinin; sənədlərin hissələrinin xronoloji ardıcılığının və onların hazırlanma vaxtının; kompüterlərin çap məhsullarının; zədələnmiş (kəsilmiş, yanmış və s.) sənədlərin; imzaların texniki tədqiqi; pul və qiymətli kağızların tədqiqi; təkrar yapışdırmanın; sənədin materiallarının (kağız, rəng, yapışqan və s.); yazı alətinin tədqiqi; sənəddə olan fotosəkillərin tədqiqi və sair kimi növləri fərqləndirilir [4; s.92]. İ.S.Abbasova, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının həll etdiyi əsas məsələləri daha yığcam şəkildə formulə edərək bu məsələlər kompleksinə sənədlərin hazırlanması üsulunun və vaxtının; sənədlərin tam və ya qismən saxtalaşdırılmasının, həmçinin onun ayrı-ayrı rekvizitlərinin - imza, möhür və şampaların (surətinin) saxtalaşdırılmasının; saxtalaşdırılmış və ya zədələnmiş sənədlərin məzmununun və xarici görünüşünün bərpa edilməsi, eləcə də görünməyən yazıların; sənədin materiallarının və ya onun icra edildiyi texniki vasitənin qrup mənsubiyyətinin müəyyən olunması və eyniləşdirilməsini aid edir [1; s.313].

Sənədlərin hazırlanması vaxtının, sənəd rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən olunması sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının ən mürəkkəb,

bəzən isə həlli mümkün olmayan məsələlərinə aiddir [29; s.186-188]. F.Q.Aminev də sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində mövcud olan ən aktual problemlərdən birinin sənədlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğunu, bu problemin həlli zəruriliyi sənəddə göstərilən tarixlə digər rekvizitlər, həmçinin istifadə olunan yazı alətləri və materialları arasında uyğunsuzluğun aşkar edilməsi zamanı yarandığını göstərir.

Xüsusi ədəbiyyatda bu problem müxtəlif illərdə L.N.Viktorova, T.İ.Safronenko, E.V.Trosman, Q.S.Becanişvili, V.B. Daniloviç, A.A.Onişenko, M.V.Toropova, O.A.Barinova və bir çox digər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, problemin ayrı-ayrı aspektlərinə məqalələr, metodiki vəsaitlər həsr olunmuş, metodiki yanaşmalar işlənilib hazırlanmış, dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur [7; s.180-184].

Sənədlərin hazırlanmasının nisbi və mütləq vaxtının müəyyən edilməsi diaqnostik tədqiqatdır [19; s.41]. M.H.Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, məhkəmə ekspertizasında, o cümlədən sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində aparılan diaqnostik tədqiqata “obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinin müəyyən olunması; baş vermiş hadisənin hallarının aydınlaşdırılması; məlum faktlar arasındakı səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi daxildir” [1; s.168]. Qeyd edək ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının, yəni sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi mürəkkəb əks diaqnostik məsələlərə - nəticədən səbəbə doğru hərəkətlə xarakterizə olunan məsələlər kateqoriyasına aiddir [27, s.19].

Ə.Məlikov və N.Pənahov qeyd edirlər ki, “sənədlərin rekvizitlərinin bir-birinə nisbətə icra olunması zamanına, yəni onların icra olunmasının ardıcılığına nisbi vaxt deyilir. Sənədin rekvizitlərinin icra olunmasının ardıcılığının müəyyən edilməsi məsələsi cizgilərin qarşılıqlı yerləşməsi əsasında təyin olunur, yəni kəşişən sahədə onlardan hansı birinci, hansı isə sonradan icra olunub (məsələn, möhür əksi ilə imzanın kəşişdiyi yerdə ilkin imza icra olunub üzərindən möhür əksi vurulub). Tədqiqatın aktuallığı onunla bağlıdır ki, bəzi hallarda

boş vərəqdə möhür və ya ştamplə əksi vurulur, sonradan isə həqiqətə uyğun olmayan mətn əlavə olunur. Bu halda məhkəmə və hüquq- mühafizə orqanlarına sənədlərin saxta olub- olmamasını aşkarlamaq üçün mətnin və möhür əksinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinə dair ekspertizanı təyin etmək zərurəti yaranır” [2; s.79].

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi sənədin hissələrinin, yəni onun ayrı-ayrı rekvizitlərin hazırlanmasının xronoloji ardıcılığının, sənədlərin hazırlanma vaxtının tədqiqinə istiqamətlənən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası icraatı qarşısında aşağıdakı sualların qoyulduğunu göstərir: sənədin rekvizitləri (imza, möhür əksi, mətn) eyni vaxtda, yoxsa müxtəlif vaxtlarda icra olunmuşdur; sənədin üzərindəki mətn (imza, möhür əksi) həmin sənəd qatlandıqdan sonra və ya əvvəl icra olunmuşdur; sənəddə olan bütün yazılar eyni vaxtda, yoxsa müxtəlif vaxtlarda icra olunmuşdur; sənədin icra olunmasının nisbi müddətini müəyyən etmək mümkündürmü, mütləq müddət müəyyən oluna bilərmi; sənədin icra olunduğu vaxt, onun kağızının, blankının, yazı materiallarının istehsal olunduğu vaxta uyğun gəlirmi və s. [3, s.27-28].

V.L.Popov qeyd edir ki, cinayətlərin istintaqında, mülki mübahisələrə məhkəmə baxışında qarşıya çıxan aktual problemlərdən biri də müxtəlif obyektlərin, o cümlədən maddi sübutlar qismində çıxış edən sənədlərin hazırlanma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq istintaqı və məhkəməni sənədin hansı zaman kəsiyində hazırlandığı, onda öz əksini tapan qeydlərin məhz sənəddə göstərilən tarixdə icra edilib- edilməməsi, sənədin rekvizitlərinin hansı ardıcılıqla icra olunduğu maraqlandırır [22; s.167-168].

Sənədlərdə rekvizitlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi məsələsinin mühümlüyü və aktallığını təkcə postsovet deyil, həm də qərb ölkələrində bu məsələnin həlli metodikalarının, metodoloji yanaşmaların işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilməsi də göstərir [26; s.51-99].

M.V.Toropova qeyd edir ki, sənədlərin rekvizitlərinin kriminalistik tədqiqinə

istiqamətlənən sənədlərin texniki ekspertizasının imkanları tədqiq olunan rekvizitlərin xassələrindən asılıdır – rəng, morfologiya, işıq şüalarını udmaq və əks etdirmək qabiliyyəti, lüminessensiya, həlledicilik, komponent tərkibi və s. [30; s.85-86].

N.Pənahov və Ə.Məlikov qeyd edirlər ki, “Bu tədqiqatın aparılması üçün tədqiq olunan rekvizitlərdəki cizgilərin xassələrindən (rəng, morfologiya, işıq şüalanmasını udmaq və ya əks etdirmək qabiliyyəti, lüminessensiya, komponent tərkibi), həmçinin kağızın keyfiyyətindən (yapışma dərəcəsi, sıxlıq, səthin hamarlığı), yazı alətlərin keyfiyyətindən və çap qurğularının keyfiyyətindən asılı olaraq müxtəlif metodlar tətbiq oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, kəşifən cizgilərin xassələrində nə qədər böyük fərqlər olarsa, onların icra ardıcılığı bir o qədər uğurla aşkarlana bilər” [2; s.79].

Hər bir konkret ekspertiza icraatında tədqiq edilən rekvizitlərin xassələrindən asılı olaraq müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Bundan başqa, dövrüyyədə olan yazı vasitələrinin, həmçinin yazı materiallarının dəyişməsi nəzərə alınmaqla bu ekspertiza icraatı qarşısında duran məsələlərin həllinin mövcud metodlarının daima təkmilləşdirilməsi və yeni tədqiqat metodlarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi də yarana bilər. Bu məsələlərin effektiv həlli həmçinin avadanlıq bazasının təkmilləşdirilməsi, müasir texniki təminat sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsindən də asılıdır [30; s.85-87].

Hazırda diyircəkli qələm pastası, mürəkkəb, ştempel boyası, rəqmsal çap qurğuları və s. kimi müxtəlif alət və ləvazimatlarla icra olunan rekvizitlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsinin bir sıra metodikaları mövcuddur. Hər bir konkret ekspert tədqiqatında bu və ya digər metodikalardan, metodlar kompleksindən istifadə imkanları yoxlanılan sənədin hazırlanması dövründən, müqayisəli tədqiqat nümunələrinin olmasından, yazı materiallarının xüsusiyyətlərindən, sənədlərin saxlanma şəraitlərindən və digər amillərdən asılıdır [7; s.83- 84].

Bir sıra xarici ölkələrin aparıcı ekspertiza idarələrinin təcrübəsi göstərir ki, sənədlərin

rekvizitlərinin icra olunmasının nisbi vaxtının, bu rekvizitlərin icra edilməsinin xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsi zamanı əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: mikroskopik metodlar; spektral analiz metodları; üzünü çıxarma metodları (məsələn, nəmli üzünü çıxarma); adsorbsiya-lüminesent metod; skanlaşdırıcı elektron mikroskopiya metodu; profilləşdirmə metodu və s. S.E.Kozakova və M.P.- Koşmanov qeyd edirlər ki, kəşifən cizgilərin tədqiqi probleminə həsr olunmuş kriminalistik ədəbiyyatda cizgilərin icra olunma ardıcılığı haqqında faktiki məlumatları əldə etməyə imkan verən çoxsaylı metodlar təsvir edilmişdir. Ekspert təcrübəsinin analizi göstərir ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verən ən effektiv metodlar qismində çox zaman aşağıdakılar qeyd olunur: mikroskopiya; spektral analiz; üzünü çıxarma; adsorbsiya- lüminesent metodu və s. Müəlliflərin fikrincə, metodların sayca çoxluğu onunla şərtlənmişdir ki, ayrıca götürülmüş heç bir metod tam şəkildə etibarlı nəticələr əldə etməyə imkan vermədiyindən kompleks metodlardan istifadə zərurəti yaranır [28; s.235].

Qeyd olunan bu metodların əsas xüsusiyyətlərini, mahiyyət və məzmununu nəzərdən keçirək.

Mikroskopik metodlar sənədlərdə rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini üzrə məsələlərin həlli zamanı son vaxtlara qədər əsasən ilkin tədqiqat metodu kimi tətbiq edilirdi. Hesab olunurdu ki, mikroskopik metodlarla yalnız az sayda cizgilər qrupunun icra olunma ardıcılığını müəyyən etmək mümkündür. Bu metodun çatışmayan cəhəti kimi onun yalnız bəzi yazı materiallarına münasibətdə tətbiq oluna bilməsi göstərilir. Xüsusi ədəbiyyatda da mikroskopik metodun obyektlərin ilkin tədqiqində, kəşifən cizgilərdən biri elektrofotoqrafik üsulla icra olunduqda tətbiqinin mümkünlüyü, digər hallarda isə istifadəsinin mümkünsüzlüyü qeyd olunur [2; s.80].

M.V.Toropova optik mikroskopiya metodunun aşağıdakı zəruri şərtlər daxilində tətbiqinin mümkünlüyünü qeyd edir:

1) rekvizitlərin biri (cizgi, cizginin fraqmenti, ayrıca mikrohissəcik) qara rəngdə olmalı və görünən diapozonda işığı bərabər udmalıdır;

2) bir cizginin (cizgi fraqmentinin, mikrohissəciyin) digərinin üzərinə düşdüyü halda cizgilərin hetoregenliyi saxlanılmalıdır [30; s.93].

Son 10-15 ildə optik mikroskopiya-nın imkanları əhəmiyyətli şəkildə genişlənmişdir ki, buna da daha güclü işıq mənbələrinə – lazerlərə keçid, həmçinin mikroskop altında müşahidə olunan təsvirin vizuallaşdırılması və rəqəmsal qeydiyyatı sistemlərinin yaradılaraq təcrübədə tətbiqi kömək etmişdir. Bu üsul işıq şüalanmasının təsiri altında cizginin səthində optik dalğa effektlərinin (ışığın interferensiyası və difraksiyası) müşahidə olunmasına əsaslanır. Metodun müsbət cəhətlərinə tətbiqin sadəliyi, habelə onun qeyri-dağıdıcı metodlara aid olduğu göstərilə bilər [28; s.235].

Adosorbsiya-lüminesent metodunun işlənilib hazırlanmasına artıq XX əsrin 70-ci illərindən böyük diqqət yetirilməyə başlanmışdır [11; s.15-29]. 80-90-cı illərdə V.İ.Fruletov tərəfindən bu növ ekspertiza icraatında tətbiq edilmək üçün xüsusi adsorbsiya-lüminesensiya metoduna əsaslanan ekspert tədqiqatının elmi-nəzəri əsasları işlənilib hazırlanmışdır [37].

Lüminesent analiz metodu qeyri-bircins yazı materiallarının cizgilərinin lüminesent xassələrindəki fərqlərin tədqiqi və qeydə alınmasına əsaslanmışdır. Görünən lüminesensiyanın müşahidə edilməsi üçün sənədin hissəsi filtrasiyadan keçmiş ultrabənövşəyi şüalarla işıqlandırılır. Spektrin qırmızı və yaxın infraqırmızı zonalarında lüminesensiya mənzərəsinin öyrənilməsi üçün kəsişmə sahəsi göy-yaşıl şüalarla işıqlandırılır, alınmış mənzərə rəqəmsal video-daxil etmə qurğularının köməyi ilə və ya xüsusi fotomateriala işıq filtrindən foto çəkiliş vasitəsilə vizuallaşdırılır [22; s.174].

Xüsusi ədəbiyyatda adsorbsiya-lüminesent metodun adsorbsiya vəziyyətində olan rəngləyici maddələrin intensiv şəkildə lüminesensiya etmək qabiliyyətinə əsaslandığı göstərilərək qeyd olunur ki, “eyni rəngdə və köçürmə xüsusiyyətlərində olan, lakin tərkibinə görə

bir-birindən fərqli rekvizit materiallarını fərqləndirməyə imkan yaradır. Metod sənədi zədələmək xüsusiyyətinə malikdir” [2; s.81-82]. Ədəbiyyatda həmçinin, “zaman keçdikcə yazı materiallarının lüminesensiyasının əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi müşahidə olunan mənzərənin qiymətləndirilməsini çətinləşdirdiyi” [30; s.96] də göstərilir.

Nəmli üzünü çıxarma metodu XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq uzun müddət sənədlərdə müxtəlif rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini üzrə ekspert məsələlərinin həllində əsas metod kimi çıxış etmişdir. RF-da V.B.Daniloviç və A.A.Onişenko tərəfindən üzün çıxarma metodunun tətbiqinin ümumi metodiki sxemi işlənilib hazırlanmışdır [14; s.18-28]). N.Pənahov və Ə.Məlikov metodun mahiyyətini açıaraq yazırlar ki, “Nəmli üzünü köçürmə – müxtəlif rəngləyici maddələrin onların tərkib hissələrinin həll edilmə xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə köçürmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu metodun mahiyyəti rəngləyici maddənin qəbuledici səthə mexaniki və ya fiziki-kimyəvi köçürməsindən ibarətdir. Mexaniki köçürmədə adsorbent kimi yapışqan lentdən, plastilin, polimer pasta, daktiloplyonka və sair istifadə edilə bilər. İki kəsişən cizgi arasında yuxarı cizgi arasıkəsilməz iz buraxır, aşağı cizgi isə kəsilir” [2; s.81]. Metodun sənədi zədələmək xüsusiyyətinə malik olması da qeyd olunmalıdır.

Qeyd edək ki, üzünü çıxarma metodu ilə tədqiqatların ən mürəkkəb mərhələsi tədqiqatın hansı şərtlər altında aparılmasının, adsorbentin, həlledicinin, təmasın davam etmə vaxtının, təmas zamanı basma dərəcəsinin və s. seçilməsidir. Bundan başqa, üzünü çıxartma metodu qismən dağıdıcı metoddur və onun tətbiqi tədqiq olunan kəsişmə sahələrinin ilkin xassələrinin dəyişməsinə gətirir [30; s.98].

Cizgilərin icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsi üçün skanedici elektron mikroskopiya metodunun tətbiqi üzrə tədqiqatlar Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin 70-ci illərinin sonundan aparılmağa başlanmışdır. 80-ci illərin əvvəllərində skanedici elektron mikroskopiya metodunu tətbiq etməklə kəsişmə sahələrində cizgilərin tədqiqi əsasında rekvizitlərin icra olunma

ardıcılığının müəyyən edilməsi metodlarının işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmiş elmi tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq uyğun tədqiqatlar RF FMEM-də də aparılmağa başlanmışdır. E.R.Komarkova kəşimənin hetoregen sahələrinə cizgilərin (yazı makinalarında, matrisa tipli printerdə və ya üzçixarma kağızı vasitəsilə icra olunmuş, müxtəlif yazı ləvazimatları-diyircəkli qələm pastaları, qələmlər, mürəkkəblər ilə yerinə yetirilmiş mətnlərdə) icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsi zamanı bu metodun tətbiqinin yaxşı nəticələr verdiyini göstərir. Eyni zamanda, müəllif, kəşimənin homogen sahələrində cizgilərin icra olunma ardıcılığının müəyyən olunması üçün skanedici elektron mikroskopiya metodunun birmənalı nəticələr vermədiyini də vurğulayır [18]. RF-nın ekspertiza laboratoriyalarında bu metod ilk növbədə elektron mikroskopların bahalıq səbəbindən geniş tətbiqini tapmamışdır. N.Pənahov və Ə.Məlikovun qeyd etdikləri kimi, “Skanedici elektron mikroskopu – heterogen kəşimə sahə olduqda (məsələn, bir cizgi printerdə çap olunmuş mətn olduqda, digər qələmlə icra olunduqda) tətbiq olunur. Kəşimə cizgilərin tərkibi oxşar olduqda tətbiq olunmur, həmçinin cihaz çox bahalıdır”(2, s.79-80).

Lakin Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusən də Almaniya, Niderland, İsveçrə, Fransa və Böyük Britaniyada skanedici elektron mikroskopiya metodu geniş tətbiq olunur, bu metodun yeni variantları yaradılır, mövcud olan metodiki yanaşmalar təkmilləşdirilir. Mütəxəssislər bu metodu kifayət qədər obyektiv hesab edərək onun əsas çatışmazlığının analizini keçirilməsi üçün sənədin kəşimə cizgilərin əks olunduğu hissəsinin kəsilməsi zəruriliyindən ibarət olduğunu qeyd edirlər(12; 18).

Profilometriya metodu aydın ifadə olunmuş relyefə malik olan kəşimə cizgilərin icra ardıcılığının müəyyən olunması məqsədilə XX əsrin 70-ci illərinin sonunda işlənilib hazırlanmışdır [8; s.106-109]. “Lazer profilometriyası – yazı cihazının kağız üzərində relyefli qabarıq iz buraxma xassələrinə əsaslanır. İzdə yazı alətinin kağıza təsiri nəticəsində formalaşmış şırımların

xarakteri, forması, eni və dərinliyi öyrənilir. Kəşimə cizgilərdə basma izləri olduqda tətbiq olunur” [2; s.79].

Təcrübənin göstərdiyi kimi, cizgilərin icrası zamanı basma zəifdirsə və ya qeyri-bircinsdirsə, alınmış profiloqramlar üzrə cizgilərin icra olunma ardıcılığını müəyyən etmək çətindir [28; s.242-243].

3D-texnologiyalara əsaslanan lazer profilometrlərin meydana gəlməsi ilə profilometriya metodu kağızın əks tərəfində basma izlərinə görə kəşimə əlyazma cizgilərin yerinə yetirilmə ardıcılığının təyini üzrə məsələlərin həllində yeni imkanlar yaratmışdır. 3D-təsvirlərin alınması imkanları müşahidə olunan mənzərənin qiymətləndirilməsini sadələşdirsə də, bu metodun tətbiqində mövcud olan məhdudiyyətlər əvvəlki kimi dəyişməmişdir [12; s.101].

İnfraqırmızı-Furye spektroskopiya metodları kəşimə cizgilərin rəng maddələrinin spektral xarakteristikalarının (şüaları əks etdirmə və ya udma qabiliyyəti) müqayisəsinə əsaslanır(28, s.244). “Spektral analizi – yazı materiallarının spektral xarakteristikasının fərqli olmasına əsaslanır. Bu metoddan istifadə etdikdə, tədqiq olunan obyektin əsas xarakteristikası əksətdirmənin intensivliyinin dalğanın uzunluğundan asılılığını göstərən spektral əyridir. Kəşimə sahəsi və araşdırılan cizgilərin spektral xarakteristikasının müqayisəsi bəzi hallarda onların icrasının ardıcılığı ilə bağlı məsələnin həllinə imkan yaradır” [2; s.81].

Qərbi Avropa ölkələrində sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində bu metoddan geniş istifadə olunur. Məsələn, Macarıstanın Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda kəşimə cizgilərin icra ardıcılığının təyini üçün İnfraqırmızı-Furye-spektroskopiya metodundan istifadə edilir [10; s.164-166]. Bruker HÜPERION 2000 mikroskopu ilə təchiz olunmuş Vertex 70 (Bruker) İnfraqırmızı-Furye-spektrometri vasitəsilə nəzərdən keçirilən məsələnin həlli üçün cizgilərin vurulması üçün istifadə olunmuş rəng maddələrinin ayrı-ayrı spektrləri vizual rejimdə qeydə alınır. Sonra isə onların kəşimə nöqtəsində spektri çıxarılır. Bu spektr əvvəl alınmış rəng maddələrinin spektrləri ilə müqayisə

olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, İnfraqırmızı-Furye-mikroskopıya metodu istər çap, istərsə də əlyazma mətnlərinin kəşşən cizgilərinin icra ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. Bu metodun üstünlükləri sırasında tətbiqinin sadəliyi və alınmış nəticələrin obyektivliyi qeyd olunmalıdır [7; s.91]. Bundan başqa bu metodun dağıdıcı olmaması da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır.

Bu metodoloji yanaşmanın bir sıra variantları və yeni üsulları da mövcuddur. Onlardan biri 2008-ci ildə Sidney Universitetinin alim-tədqiqatçıları və ölkənin məhkəmə ekspertləri tərəfindən FTS7000 spektrometrinin və UMA600 mikroskopunun daxil olduğu “Digilab Stingraü qurğusunda diyircəkli qələm pastaları ilə yerinə yetirilmiş sənədlərdə rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini məsələlərinin həlli üçün təklif olunmuşdur [30; s.102]. V.B.Daniloviç yazır ki, metod tətbiq edilərkən yaxşı nəticələr yalnız toner cizgiləri və diyircəkli qələm pastaları ilə icra olunmuş cizgilərin kəşşmə sahələrinin tədqiqi zamanı əldə edilmişdir [12].

Kriminalistik ədəbiyyatda rekvizitlərin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının, yəni sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən olunması üçün kəşşən cizgilərin tədqiqinin qeyd olunan metodları ilə yanaşı, həmçinin diffuz-üzçixarma metodunun, stereomikrofotoçəkiliş metodlarının, radioaktiv indikatorlardan istifadəyə əsaslanan metodların və digərlərinin də mahiyyət və məzmunu, istifadə imkanları, müsbət və mənfi tərəfləri nəzərdən keçirilərək araşdırılmışdır [9; s.18-20].

Texnologiyaların inkişafı, şüalanma mənbəyi qismində lazer şüası çıxış edən atom mikroskoplarının meydana gəlməsi bu sahədə yeni metodiki yanaşmaların da işlənilib hazırlanmasına təkan vermişdir [18].

Xarici ölkələrin bu sahədə ekspert təcrübəsini təhlil etsək görürük ki, məhkəmə ekspertiza icraatında yeni texniki vasitələrin, elmi-texniki tərəqqinin ən müasir nailiyyətlərinə əsaslanan cihaz və avadanlıqların tətbiqi sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının müəyyən olmasında da yeni imkanlar yaradır. Qeyd edək Azərbaycanda da analoji meyillər müşahidə

olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsində mikroskop, spektrometr, habelə 532 mm və 785 mm dalğa uzunluqlu iki ədəd lazerdən ibarət “Alpha 300 Access” Mikroskoplu konfokal raman spektrometri sənədlərin texniki ekspertiza icraatı sahəsində yaranan bir sıra məsələlərin, o cümlədən sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər. Qurğu, xüsusi proqram təminatı vasitəsilə idarə olunur. Tədqiqatlar və alının nəticələrin analizi bu proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilir. Proqram təminatına nəticələrin (spektrlərin) müqayisəli analizini aparmaq üçün Yaponiyanın “ST Capan” şirkətinin “Raman Forensic” spektrlər kitabxanası (1993 spektrlərdən ibarətdir) daxildir. Spektrometrin müsbət cəhətləri sırasında maddi sübutlara, yəni sənədlərə zərər vermədən tədqiqatları aparmağa imkan verdiyi də qeyd oluna bilər. Cihaz sənədlərinin mətninin icra olunduğu müxtəlif növ qələm mürəkkəblərinin, ştempel boyaların, printerlərin toner və mürəkkəblərin diaqnostik və eyniləşdirmə tədqiqatını aparmağa imkan verir. Eyni zamanda bu kompleks vasitəsilə sənədlərin kəşşədiyi rekvizitlərin (məsələn, çap mətni və imza) icra ardıcılığını müəyyən etmək mümkündür. N.Pənahov və Ə.Məlikov qeyd olunan ekspertiza məsələlərinin həllində xüsusi kompüter qrafik təminatından istifadə etmənin mühümlüyünü də göstərir və yazırlar ki, “Kompüter qrafik proqram təminatı vasitəsilə kəşşən cizgilərin tədqiqatı müasir texnologiyanın tətbiqi nəticəsində istifadə olunur. Proqram rekvizitlərin kəşşən sahələrində ilkin və sonradan icra olunmuş cizgiləri xüsusi riyazi çevrilməsi əsasında müəyyən etməyə imkan yaradır. Kəşşən hissələr skaner vasitəsilə rəqəmsal şəkildə kompüterə ötürülür, bundan sonra “Project” proqram təminatını istifadə etməklə kəşşən hissələr emal olunur və müvafiq əməliyyatlar aparılaraq nəticəyə gəlinir” [2; s.83].

RF-nın dövlət ekspertiza idarələrində sənədlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsi bir sıra metodikalar əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Rusiya Ədliyyə Nazirliyinin

FMEM-nin mütəxəssisləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış və qurumun elmi-metodiki şurası tərəfindən ekspert tədqiqatları metodikalarının reyestrinə daxil edilmək üçün tövsiyə olunmuş metodikalar qismində aşağıdakılar göstərilə bilər:

1) Kəşifən cizgilərdə uçucu həlledicilərin nisbi tərkibinə görə sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının müəyyən edilməsi metodikası. Metodika yoxlanılan zaman intervallarında cizgilərin təbii köhnəlmə (sənədin işığın daxil olmadığı və otaq temperaturuna yaxın olan şəraitlərdə saxlanma şərtlərində) prosesinin öyrənilməsinə əsaslanmışdır [24; s.129].

2) Əlyazma mətnlərinin cizgilərinin icra olunma vaxtının təyini üzrə metodiki tövsiyələr (metodiki tövsiyələr V.N.Aqinski tərəfindən hazırlanmışdır) [17; s.52-53]. Qeyd edək ki, E.A.Trosmanın rəhbərliyi altında SSRİ ƏN Ümumittifaq elmi-tədqiqat məhkəmə ekspertizası institutunun (hazırda RF ƏN-nin Federal MEM) ekspertlər kollektivi tərəfindən XX əsrin 80-90-cı illərində diyircəkli qələm pastaları ilə icra olunmuş qeydlərin yerinə yetirilmə vaxtının müəyyən edilməsi metodikası işlənilib hazırlanmışdır. Bu metodika digər modifikasiyada elə həmin illərdə SSRİ DİN-nin Ekspert Kriminalistik Mərkəzinin eksperti olan V.N.Aqinski tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Sonrakı illərdə metodika daima inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilmişdir. Hazırda bu metodika təkcə diyircəkli qələm pastalarının deyil, həm də gel mürəkkəblərinin, ştampel boyalarının, şırnaqlı printer cizgilərinin tədqiqi üçün istifadə olunur [5; s.80- 86].

Eyni zamanda RF-da sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün istifadəsi mümkün olmaqla, aprobasiyadan keçən və ekspert təcrübəsində istifadəsi tövsiyə olunan metodların az olduğu da qeyd olunmalıdır.

RF-da spektrofotometriya metodundan istifadə etməklə sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının təyini üzrə bir sıra metodikalar patentləşdirilmişdir (məsələn, patent RU 2424502 J1 və RÜ 2533315 J1 nömrəli patentlər). Məhz bu metodikalara əsaslanaraq RF-da qeyri-dövlət ekspertiza müəssisələrinin ekspertləri bu növ

ekspertizalar aparır və rəylər verirlər [16; s.92].

Qeyd edək ki, Rusiyada məhkəmə ekspertizası və kriminalistika sahəsində bir sıra nüfuzlu alimlər bu metodikaların elmi cəhətdən əsaslı olmadığını sübut etməyə yönəlmiş arqumentlər gətirmiş, bu məsələlərlə bağlı məqalələr də yazmışlar [20; s.21]. Həmçinin, ölkənin dövlət məhkəmə ekspertiza idarələrinin ekspertləri də metodikaların elmi cəhətdən əsaslı olmaması, əldə olunmuş nəticələrin isə mötəbərlik tələbinə uyğun gəlməməsi ilə bağlı mənfi rəylər vermişlər [16; s.92].

Bu tip metodikaların əsasında duran prinsipial səhvlərdən biri onun müəlliflərinin qısa bir zaman kəsiyində (1-2 həftə) xüsusi cihazlardan (spektrofotometrdən) istifadə etməklə sənədlərin saxlanma şəraitindən asılı olmayaraq praktiki olaraq istənilən cizgilərin rəng xarakteristikalarının (rəng koordinatlarının) dəyişməsinə aşkar etməyin mümkünlüyünə əmilikləri ilə bağlıdır. Müxtəlif rəngləyici maddələrin xassələrini bilən mütəxəssislər üçün belə müddəanın əsassızlığı aydındır. Məlum olduğu kimi, yalnız bəzi rəngləyicilər işığın və ya digər xarici amillərin təsiri altında tez sola bilirlər [25; s.63-69]. Lakin metodikanın məzmunundan göründüyü kimi, onda nə rəng maddələrinin tərkibinin, nə də xarici mühitin təsiri xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Metodikanın müəllifləri hesab edirlər ki, “cizgilərin rənginin solmasının dinamikası” loqarifmik funksiya ilə təsvir olunur. Belə bir nəticə isə ən azı mübahisəli olmaqla eksperimental tədqiqatlar əsasında təsdiqini tələb edir. Prinsipial səhvlərdən biri də model cizgilərin seçiminin metodologiyası ilə bağlıdır. Həmçinin, daha bir metodiki səhv universal həlledici qismində metanolun götürülməsidir. Halbuki hazırda kriminalistika və məhkəmə ekspertizası sahəsində aparıcı elmi mərkəzlərin əksəriyyətində yazı materiallarında istifadə olunan rəngləyicilərin tədqiqi zamanı universal həlledicisi kimi dimetilformamiddən istifadə olunur [16; s.93].

E.R.Rossinskayanın qeyd etdiyi kimi, bu tip metodikalarda ekspert metodikasına xas olan əsas cəhətlər – elmilik, dəqiqlik və metodikanın tətbiqi zamanı alınmış nəticələrin mötəbərliyi

kimi xüsusiyyətləri axtarmaq əbəsdır [23; s.119-121].

Son illərdə kəşifən cizgilərin tədqiqi əsasında sənəd rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqatlara diqqət xeyli artmışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasının inkişafının müasir mərhələsində bu məsələnin həlli öz aktuallığını itirməməklə yanaşı, həm də ekspertiza nəzəriyyə və təcrübəsi qarşısında duran mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Avropanın aparıcı ekspertiza idarələrinin mütəxəssisləri tərəfindən belə metodikaların işlənilib hazırlanması və məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinə tətbiqi üzrə elmi tədqiqatlar aparılır, problemin ayrı-ayrı aspektlərinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktiki konfranslar keçirilir, dəyirmi masalar və seminarlar təşkil edilir. Məsələn, 2006-cı ilin sentyabrında Niderlandın Haaqa şəhərində keçirilən və 34 ölkədən olan ekspertlərin iştirak etdiyi “Müasir texnologiyalar; sənədlərin ekspertizası” IV beynəlxalq konfransda qeyd olunmuşdur ki, hazırda sənədlərin hazırlanma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı təklif olunan metodikalar sırasında yalnız termodesorbsiya və qaz xromatoqrafiyası və ya xromatoqrafiya-kütlə-spektrometriyası vasitəsilə yazı materiallarının tərkibinin müəyyən edilməsinə əsaslanan metodika mübahisə doğurmayan və mötəbər metodika hesab oluna bilər. Buna görə də, fikrimizcə, Qərbi Avropanın

aparıcı ekspertiza idarələrinin bu sahədə təcrübəsinin monitorinqi və müsbət nəticələrin implementasiyası zəruri hesab edilməlidir [17].

Beləliklə, təhlil göstərir ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün hazırda müəyyən metodlar işlənilib hazırlanmış, metodoloji baza formalaşmağa başlanmışdır. Lakin tövsiyə olunan metodların yalnız müəyyən şərtlər daxilində effektiv olduğu da qeyd olunmalıdır. Bundan başqa, tədqiqat nəticələrinə bir sıra obyektiv amillərin də mənfi təsir göstərdiyi nəzərə alınmalıdır. Ona görə də bu məsələ, yəni sənədlərin rekvizitlərinin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi məsələsi indiyə qədər öz aktuallığını itirməmişdir. Avropa ölkələrində bu istiqamətdə aparılan elmi-tədqiqat işləri əsasən aktual ekspert məsələlərinin həlli üçün ən yeni və qabaqcıl texnologiyaların, müasir texniki vasitələrin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsinə yönəldiyi də diqqətdən qaçırılmamalı, bu sahədə müsbət təcrübə, effektiv metodoloji yanaşmaların tətbiqi imkanları öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavadov F.M., Səlimov K.N., Abbasova İ.S., Mustafayev M.H. və b. Məhkəmə ekspertizası. Dərslik. Bakı, 2018.
2. Məlikov Ə., Pənahov N. "Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini və aparılması". Metodik vəsait. Bakı, 2018.
3. Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı, 2005.
4. Məhkəmə ekspertizası. Sxəmlər albomu. Bakı, 2007.
5. Агинский В.Н. Установление давности выполнения штрихов рукописных текстов. Методические рекомендации. М.: ЭКЦ МВД России. 1997.
6. Аминев Ф.Г. Проблемы установления давности выполнения реквизитов документов//Материалы всероссийской межведомственной научно-практической конференции (г.Саратов, 29-30 октября 2008г.)/Под ред. П.В.Бондаренко, Н.В.Тюриной, Н.А.Соклаковой. Саратов, 2008.
7. Барина О.А. Криминалистические исследования реквизитов документов, нанесенных современными материалами письма: теоретические и прикладные аспекты. Дисс...к.ю.н. Волгоград, 2015.
8. Василевский А.Н., Сахарова Е.А., Фефилятьев А.В. Некоторые возможности профилографического исследования пересекающихся штрихов//Труды ВНИИСЭ. М., 1971. Вып.3.
9. Викторова Л.Н., Сафроненко Т.И., Юркова И.С. Исследование пересекающихся штрихов. М., 1978.
10. Галл Т., Кароли А., Сандор Ю. Определение последовательности выполнения пересекающихся штрихов методом Фурье ИК-НПВО микроскопии//Теория и практика судебной экспертизы. 2006. №2.
11. Гусев А.А. Саванов Л.П. О возможности определения последовательности нанесения пересекающихся штрихов//Экспертная техника. М., 1979. №23.
12. Данилович В.Б. Анализ причин мешающих решению задачи по установлению хронологической последовательности нанесения пересекающихся штрихов реквизитов документов//<http://www.epcr.ru/upload/iblock/6c9>.
13. Данилович В.Б. К вопросу об исследовании пересекающихся штрихов, один из которых выполнен электрофотографическим способом//Экспертная практика. 2004. №56.
14. Данилович В.Б., Онищенко А.А. Исследования пересекающихся штрихов. Ч.1: Общая схема, методы и частные методики исследования. М., 2003.
15. Данилович В.Б., Онищенко А.А. Современные возможности установления хронологической последовательности выполнения пересекающихся штрихов//Криминалистика. XXI век.: материалы науч.-практ. конф. М., 2001. Ч.1.
16. Ещенко А.В. О недостоверности некоторых заключений экспертов по вопросам о давности (времени) выполнения реквизитов документов//Теория и практика судебной экспертизы. 2017. Том. 12, №1.
17. Жижина М.В., Данилович В.Б. Методическое обеспечение проведения экспертного исследования в целях установления давности выполнения реквизитов документов: проблемы экспертной и судебной практики//Теория и практика судебной экспертизы. Томи.16. 2021. №4.
18. Комаркова Э.Р. Установления относительной давности выполнения реквизитов в документах//<http://www.sudex.pro/articles/1830/>.
19. Корухов Ю.Г. Соотношение криминалистической экспертной диагностики и рас-

позавания//Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях//Материалы международной научно-практической конференции. М., 2007.

20. Лютов В.П., Лютова Л.В. Критический анализ методики установления абсолютной давности выполнения реквизитов документов по выцветанию их реквизитов//Энциклопедия судебной экспертизы. 2015. №1(5).

21. Майер А.Ф. О научной недостоверности методики установления давности документов по динамике выцветания штрихов//Энциклопедия судебной экспертизы. 2014, №2(4).

22. Попов В.Л. Курс лекций по дисциплине «Технико-криминалистическая экспертиза документов». М., 2015.

23. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И., Зинин А.М. Теория судебной экспертизы (Судебная экспертология). М., 2016.

24. Скоромникова О.А., Юрова Р.А., Степаненко Е.А. Актуальные проблемы применения методики «Определение давности выполнения реквизитов в документах по относительному содержанию в штрихах летучих растворителей»//Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Том 13, №3.

25. Состав и свойства материалов письма. Справочное пособие для экспертов. М., 1989.

26. Судбено-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Вып.3. РФЦСЭ. М., 1993.

27. Теория и практика судебной экспертизы в гражданском и арбитражном процессе: научно-практическое пособие/Под ред. Д.ю.н., проф. Е.Р.Россинской. М., 2006.

28. Технико-криминалистическая экспертиза документов: Учебник/Под ред. В.Е.Ляпичева, Н.Н.Шведовой. Волгоград, 2005.

29. Тихонова В.И., Захарова Т.А. Проблемные вопросы установления относительной давности выполнения реквизитов документа, нанесенных при помощи современных средств и материалов письма//Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. Минск, 2011. №2(30).

30. Торопова М.В. Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов. Дисс. к.ю.н. М., 2014

SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF DETERMINING THE CHRONOLOGICAL SEQUENCE OF EXECUTION OF DOCUMENT REQUIREMENTS

ULVIYA MEHDIYEVA

Senior consultant (scientific secretary) of the Department
of Scientific Research and Methodological Work of the
Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

In the article, some relevant scientific-methodical, methodological issues of determining the chronological sequence of the document preparation time and the execution of document requisites have been reviewed and analyzed. It has been shown that the determination of the time of preparation of documents and the chronological sequence of the execution of document requirements is one of the most complex and sometimes impossible issues of the technical and forensic research of documents. In the course of the technical examination of the documents aimed at determining the relative time of the preparation of the documents and the chronological sequence of the implementation of its requirements, it was shown that methods such as microscopic, adsorption-luminescent, wet surface removal, scanning electron microscopy, profilometry, infrared-Fourier spectroscopy and skin are used, the nature and contents of methodical and methodological approaches were disclosed, their advantages and disadvantages were noted. It was considered necessary to monitor the experience of the leading expertise offices of Western Europe in this field and to implement the positive results.

BELGE GEREKSİNİMİNİN YÜRÜTÜLMESİNİN KRONOLOJİK SIRASININ BELİRLENMESİNE İLİŞKİN BAZI METODOLOJİK KONULAR

ULVIYA MEHDIYEVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Bilimsel Araştırma ve Metodolojik Çalışma
Dairesi Kıdemli Danışmanı (bilimsel sekreter)

ÖZET

Makalede, belge hazırlama süresinin kronolojik sırasını belirleme ve belge gerekliliklerinin yerine getirilmesine ilişkin bazı ilgili bilimsel-metodolojik, metodolojik konular gözden geçirilmiş ve analiz edilmiştir. Belgelerin hazırlanma zamanının ve belge gerekliliklerinin yerine getirilmesinin kronolojik sırasının belirlenmesinin, belgelerin teknik ve adli araştırmalarının en karmaşık ve bazen imkansız sorunlarından biri olduğu gösterilmiştir. Belgelerin hazırlanmasının göreceli süresini ve gerekliliklerin uygulanmasının kronolojik sırasını belirlemeyi amaçlayan belgelerin teknik incelemesi sırasında, mikroskopik, adsorpsiyon-lüminesans, ıslak yüzey giderme gibi yöntemlerin, taramalı elektron mikroskobu, profilometri, kızılötesi-Fourier spektroskopisi ve skin kullanılır. Metodolojik ve metodolojik yaklaşımların mahiyeti ve içeriği açıklanmış, avantaj ve dezavantajları not edilmiştir. Batı Avrupa'nın önde gelen uzmanlık ofislerinin bu alandaki deneyimlerinin takip edilerek olumlu sonuçların hayata geçirilmesi gerekli görüldü.

EKSPERT TƏDQIQATINDA ELEKTRİK QƏZA HALLARININ BAŞ VERMİŞ YANGIN HADİSƏLƏRİ İLƏ SƏBƏB NƏTİCƏ ƏLAQƏSİNİ MÜƏYYƏN EDƏN XARAKTERİK ƏLAMƏTLƏR

Açar sözlər: yangın, qısaqapanma, elektrik naqilləri, böyük keçid müqaviməti, yangın- texniki ekspertizası.

Key words: fire, short circuit, electrical wiring, high resistance, fire-technical expertise.

Anahtar kelimeler: yangın, kısa devre, elektrik tesisatı, yüksek dayanıklılık, yangın teknik uzmanlığı.

Yangın hadisələrinin baş verməsinin ildən-ilə artması ictimai xarakterindən asılı olaraq onunla mübarizəni daha da aktuallaşdırır. Yangınların ictimai təhlükəsi insanların ölümü və ya xəsarət almaları, dövlət, ictimai və şəxsi mülkiyyətin, meşə və digər təbii sərvətlərin məhv olması ilə əlaqədardır. “Yangın təhlükəsizliyi haqqında”

Azərbaycan Respublikasının Qanununda yangın – “maddi ziyan vuran, insanların həyatına və sağlamlığına, habelə təbiətə zərər yetirən nəzarətsiz yanma” kimi xarakterizə edilir.

Yangının əsası maddələrin oksigenlə sürətlə birləşməsi zamanı istilik və işıq ayrılması ilə müşayiət olunan kimyəvi reaksiya ilə bağlıdır. İlk enerji impulsu bütövlükdə yanar kütləni və ya onun hər hansı nöqtəsini alışdırmaqla, yanma prosesinin başlanğıcını təşkil edir. Enerji impulsları üç qrupa bölünür:

1. Xarici istilik mənbələri (istilik və ya fiziki impulslar).

2. Müxtəlif maddə və birləşmələrin bir-biri ilə kimyəvi reaksiyaya girməsi (kimyəvi impuls).

3. Mikroorqanizmlərin canlanması (mikrobioloji).

Yanma prosesinin başlaması üçün əsas şərt yanar materialın (və ya yangın təhlükəli mühitin), oksidləşdiricinin (oksigenin) və alışdırıcı mənbənin eyni zamanda və bir mühitdə olmasıdır. Yangının ilkin başladığı yer yangının mənbəyi adlanır. Yangının mənbəyinin müəyyən edilməsi

yangının səbəbi və yangının törənməsində günahkar şəxslərin tapılması məsələsində mühüm mərhələ təşkil etdiyi üçün vacib kriminalistik əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən yangının mənbəyi vizual, əksər hallarda isə ekspert tədqiqatı yolu ilə müəyyən olunur. Buna görə də yangın, partlayış hadisələri, eləcə də yangın təhlükəsizliyi tələblərinin pozulması ilə əlaqədar işlər üzrə xüsusi biliklərin tətbiqinə zərurət yarandığı hallarda prosesual qanunverisiliyə uyğun olaraq təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmələr tərəfindən məhkəmə yangın- texniki ekspertizası təyin edilir.

Ekspert təcrübəsinin təhlilindən görünür ki, yangın hadisələri əsasən aşağıdakı səbəblərdən baş verir:

- istehsal avadanlığı və elektrik cihazlarının istismarı qaydalarına əməl edilməməsi;
- odla ehtiyatsız davranmaq;
- maddə və materialların özü-özünə alışması (yanması);
- ildırım boşalmaları;
- qaz cihazlarından düzgün istifadə edilməməsi;
- müxtəlif optik sistemlərdən keçərək yüksək termiki təsir göstərən günəş şüaları;
- qəsdən yandırma və s.

Praktikadan məlumdur ki, yuxarıda göstərilən səbəblərdən ən geniş yayılmış yangınlar elektrik qurğularının istismarı zamanı yaranmış nasazlıqlardan baş vermiş yangınlardır. Bu, ilk növbədə elektrik enerjisindən istehsalat

müəssisələrində, kənd təsərrüfatında, məişətdə və s. geniş istifadə olunması, elektrik qurğularının sıradan çıxması mümkünlüyü, eləcə də elektrik təsərrüfatına texniki xidmətin keyfiyyətinin aşağı olması ilə bağlıdır. Elektrotexniki qurğularda yaranmış nasazlıq nəticəsində baş vermiş yanğınlara aşağıda göstərilənlər aiddir:

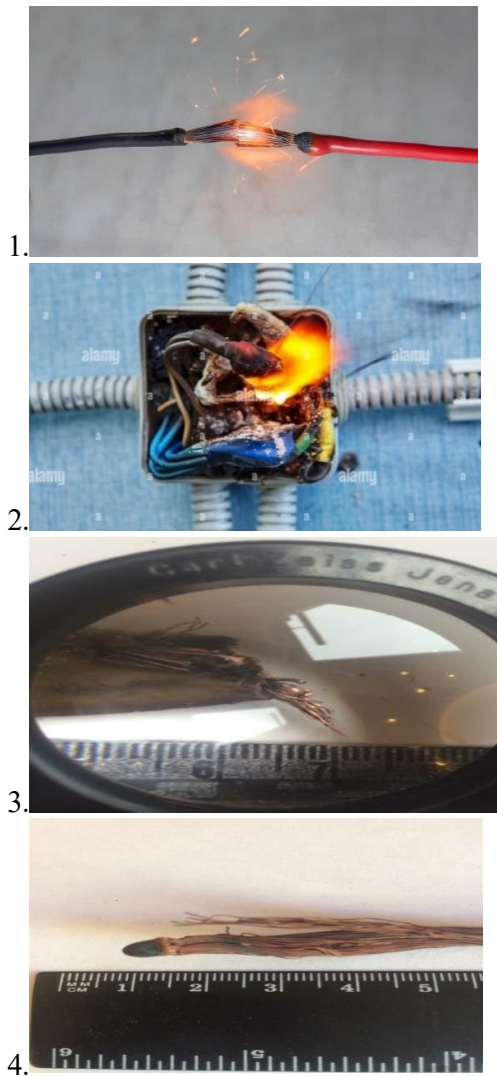
- elektrik qövsü;
- qısa qapanma;
- elektrik dövrələrində artıq yüklənmələr;
- böyük keçid müqaviməti;
- qılgıcım;
- elektrik şəbəkəsində gərginlik artımı;
- elektrik cərəyanının binanın və tikintinin metallik toparlayıcı konstruksiyasına keçməsi;
- elektrik cərəyanının zəifaxınlı elektrik dövrələrinə keçməsi (radio, telefon və s.);
- elektrik qızdırıcı cihazların istilik təsiri;
- elektrik közərmə lampalarının istilik təsiri, onların qəza rejimi və kolbanın əriməsi;

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan səbəblərdən bəzilərinin yaranması və ya mövcudluğu elektrik qurğularının normal iş rejimində baş verir. Məsələn, elektrik qövsü elektrik qaynaq işləri görülərkən yaranır; qılgıcım kollektorlu elektrik mühərriklərində maqnit işə buraxıcılarda baş verir; qızmış və ya közərmə hissələr elektrik qızdırıcı cihazlarda olur və s. Elektrik şəbəkəsində gərginlik artımı, böyük keçid müqaviməti, dövrənin artıq yüklənməsi qısa qapanmaya elektrik qövsünə səbəb ola bilər və əksinə, qısa qapanma elektrik şəbəkəsində gərginlik artımına, qılgıcım, elektrik qövsünün yaranmasına, elektrik cərəyanının metallik toparlayıcı konstruksiyaya keçməsinə səbəb ola bilər.

Göründüyü kimi bir qəza rejimi, yanğının baş verməsi baxımından daha təhlükəli digər rejimə keçə bilər. Qeyd olunan qəza hallarından biri də elektrik qövsüdür. Elektrik qövsü çox yüksək temperatura malikdir (1500 – 40000C), praktiki olaraq bütün yanan materiallara bilavasitə toxunduqda, eləcə də şüalanma istiliyi ilə onları alışdırır. Elektrik qövsü elektrik qurğularının

potensialı müxtəlif olan iki metallik elementləri arasında dayanıqlı elektrik boşalmaları nəticəsində yaranır. Elektrik qövsündə qaz aralığında intensiv ionlaşması, metalın əriməsi və yanması baş verir. Dayanıqlı elektrik qövsü ən çox qaz borularında və ya zirehli kabellərdə qısa qapanmalar zamanı yaranı bilər. Elektrik naqillərində az müşahidə olunur. Bu halda elektrik kabelinin cərəyan keçirən damarı, zireh, boru və ya digər qoruyucu örtük əridikcə və yandıqca, qövs onların səthi ilə qida mənbəyinə doğru yerdəyişmə edərək, uzunluq boyunca ərimiş nöqtələr yaradır. Elektrik qövsü zamanı dövrədən qısa qapanma cərəyanı axır. Buna görə də qəza rejimində, elektrik qövsü yarandıqda elektrik dövrəsində qısa qapanmaya xarakterik ikinci (əlavə) hadisələr meydana çıxır. Bu zaman əksər hallarda, alışma mənbələri təkcə qövs yaranan yerlərdə yox, elektrik dövrəsinin digər yerlərində də meydana çıxır, bütün hallarda istiqamət qida mənbəyinə doğru olur. Elektrik qurğularının normal rejimdə istismarında nəzərdə tutulmayan hallarda, elektrik qövsü ən çox qısa qapanmalar zamanı yaranır.

Elektrik qurğularının nasazlığı və ya istismar qaydalarının pozulması nəticəsində baş vermiş yanğınlardan təqribən 70 %-i isə elektrik qurğularının elementlərində baş verən qısa qapanmalardan törəyir. Ekspert təcrübəsindən məlumdur ki, qısa qapanma nəticəsinə baş vermiş yanğınlardan nöqtəvi sahədən başlayaraq yüksələn xətt üzrə inkişaf edirlər. Qısa qapanma – elektrik dövrəsinin potensialları müxtəlif olan nöqtələrinin bir-biri ilə və ya kiçik qiymətli müqavimət vasitəsilə digər dövrələrlə birləşməsidir. Qısa qapanma nəticəsində elektrik dövrəsində cərəyan kəskin artır, uyğun olaraq cərəyan daşıyan hissənin temperaturu xeyli yüksəlir, elektrik naqillərinin izolyasiyası alışı, eləcə də əksər hallarda, naqilin metal damarı əriyir. Elektrik naqillərində qısa qapanmaların yanğın təhlükəsi, əsasən qapanma zonasında qövsün temperaturunun çox yüksək (2000- 40000C) olması ilə əlaqəlidir. Belə ki, həmin temperatur nəticəsində elektrik xətlərinin bilavasitə yaxınlığında olan yanar materiallar asanlıqla alışı və nəticədə yanğın hadisələri baş verir.



Fotoşəkil 1-4. Elektrik xətlərində yaranmış qısa qapanmaların görünüşü

Elektrik naqilinin qısa qapanma baş verdiyi hissədə ərinti zonası naqilin oxu boyunca dartılmış, lokal xarakterli olur, ərinti damlalarının səthi hamar, qaz yuvaları və metal məsamələri olmur. Naqilin izolyasiya örtüyünün iç səthi daha çox kömürləşmiş olur. Elektrik dövrlərində artıq yüklənmələr zamanı isə naqillərin uzunluğu boyunca izolyasiya örtüyü iç tərəfdən kömürləşmiş vəziyyətə gəlir. Bəzən də naqillər bir-birlərinə qaydalara uyğun şəkildə birləşdirilmədiyinə görə həmin hissələrdə böyük keçid müqaviməti yaranır. Böyük keçid müqaviməti – elektrik dövrəsinin bir hissəsinin ayrı-ayrı elementlərinin birləşən yerlərindəki müqavimətidir. Bu birləşmələr düz- gün olmadıqda, həmin hissənin müqaviməti özündən əvvəlki və sonrakı hissələrə nisbətə böyük olur. Həmin hissənin yüksək dərəcədə qızması nəticəsində naqilin izolyasiya örtüyü

əriyir və alışma temperaturuna çatır. Yuxarıda qeyd olunan elektrik təbiətli qəza hallarının hər birinin ayrı ayrılıqda tədqiqatı aparılaraq qəza halının növü konkret olaraq müəyyən edilir. Bu da məhkəmə yanğın-texniki ekspertizası zamanı yanğın təhlükəsizliyi qaydalarının pozulub-pozulmamasının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elektrik avadanlıqlarında və qurğularında elektrik təbiətli qəza hallarından baş verən yanğınlar insanların yanğın təhlükəsizlik qaydalarının tələblərinə cavab verməyən qurğu və cihazlardan düzgün istifadə etməməsi və ya həmin qaydaların tələblərinə uyğun quraşdırmaması qısa bir vaxt ərzində bədbəxt hadisələrin baş verməsinə gətirib çıxarır. Praktika göstərir ki, həmin tip yanğınlar daha çox gecə saatlarında baş verir ki, bu insanların həmin cihazları nəzarətsiz saxlamaları nəticəsində, yaxud cihazda baş verən nasazlıqları vaxtında aşkar etməməsi ilə yanğının qarşısının dərhal alınmasını mümkünəş edir. Elektrik təbiətli qəza hallarından baş verən yanğınlar əsasən mənzil, yaşayış evləri, qeyri-yasayış sahələri və avtomobillərin elektrik xətlərinin tələb olunan gücə uyğun seçilməməsi, xətlərin müvafiq norma və qaydaların tələblərinə uyğun çəkilməməsi, yəni elektrik xətlərinin birbaşa asan alışan materialların üzəri ilə çəkilməsi, elektrik xətlərinin birləşmələrini soyuqburma üsulu ilə birləşdirilməsi, həmçinin, elektrik xətlərinin texniki vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün mütəmadi texniki xidmətlərin göstərilməsinin təmin edilməməsi nəticəsində baş verir. Bu da maddi nemətlərin məhv olması ilə yanaşı idarə oluna bilməyən, insan həyatı üçün təhlükəli yanğın hadisəsinin baş verməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Yanğın təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 10 iyun 1997-ci il
2. A.Ağalarov “Məhkəmə yanğın-texniki ekspertizasının təyini və aparılması”. Bakı, 2014.
3. A.Ağalarov “Məhkəmə yanğın-texniki ekspertizasının metodoloji aspektləri”. Bakı, 2019
- 4.S.R.Rəsulov, B.Ş.Şahpələngova “Yanma və partlayış nəzəriyyəsi” Dərslik, Bakı, 2018
5. Федотов А.И., Ливчиков А.П., Ульянов Л.Н. “Пожарно-Техническая Экспертиза”. М.,
6. Мегорский Б.В. “Методика установления причин пожаров (общие положения методики и основы пожарно – технической экспертизы)”. М.,1966
7. Смелков Г.И., Александров Ф.Ф., Пехотиков В.А. «Метод определения причастности к пожаром аварийных режимов в электротехнических устройствах», М., 1980.

CHARACTERISTIC SIGNS DETERMINING THE CAUSE AND EFFECT RELATIONSHIP OF ELECTRICAL ACCIDENTS WITH FIRE EVENTS IN EXPERT RESEARCH

MOV LUD SHUKUROV

*Expert of the Department of Engineering and Technical
Expertise of the Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice*

SUMMARY

The year-by-year increase in the occurrence of fire incidents, depending on their social nature, makes the fight against them even more urgent. The common danger of fires is related to the death or injury of people, the destruction of state, public and private property, forest and other natural resources.

In the article, the definition of “fire” in the legislation was expressed, the essence of short circuit was explained, and the theoretical and conceptual issues of conducting forensic fire-technical expertise were studied.

UZMAN ARAŞTIRMALARINDA ELEKTRİK KAZALARININ YANGIN OLAYLARIYLA NEDEN-SONUÇ İLİŞKİSİNİ BELİRTEN KARAKTERİSTİK İŞARETLER

MOV LUD ŞUKUROV

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Mühendislik ve
Teknik Uzmanlık Dairesi Uzmanı*

ÖZET

Toplumsal niteliğine bağlı olarak yangın olaylarının her geçen yıl artması, bunlarla mücadeleyi daha da acil hale getiriyor. Yangınların ortak tehlikesi, insanların ölümü veya yaralanması, devlet, kamu ve özel mülkiyetin, ormanların ve diğer doğal kaynakların tahrip edilmesiyle ilgilidir.

Makalede mevzuattaki “yangın” tanımı ifade edilmiş, kısa devrenin mahiyeti anlatılmış, adli yangın-teknik bilirkişiliğin yürütülmesinin teorik ve kavramsal konuları irdelenmiştir.

MADDƏ VƏ MATERIALLARIN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZALARININ TƏDQIQINDA MÜASİR YANAŞMA: NƏZƏRİYYƏ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Açar sözlər: : maddə və materialların məhkəmə ekspertizası, müasir yanaşma, nəzəriyyə, beynəlxalq təcrübə, metodiki və texniki təminat.

Key words: forensic examination of substances and materials, modern approach, theory, international experience, methodical and technical support.

Anahtar kelimələr: madde ve malzemelerin adli muayenesi, modern yaklaşım, teori, uluslararası deneyim, metodik ve teknik destek.

Cinayətlərin daha təhlükəli forma və növlərinin yarandığı, cinayətkarlığın strukturunda ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin xüsusi çəkisinin artdığı, cinayətkarlar tərəfindən ən müasir texniki və texnoloji vasitələrdən istifadə edildiyi müasir şəraitdə cinayətlərin açılması və istintaqında, ədalət mühakimə icraatının obyektivlik və mötəbərlik səviyyəsinin yüksəldilməsində, cinayət işləri üzrə sübutetmədə məhkəmə ekspertizasının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Bu baxımdan məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili, ekspertiza icraatının müasir tələblərə cavab verən elmi-metodiki, informasiya texniki və texnoloji səviyyədə həyata keçirilməsi, sübut növlərindən biri olan ekspert rəylərinin ən müasir metodlar və texniki vasitələrdən, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə əldə edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. F.M.Abbasovanın qeyd etdiyi kimi, müasir şəraitdə məhkəmə ekspertizası qarşısında elm və texnikanın ən yeni nəəliyyətlərindən istifadə əsasında, müstəqil elmi tədqiqatlar keçirilməsi ilə ədalət mühakiməsi məsələlərinin praktiki həllində hüquq- mühafizə orqanlarına kömək göstərilməsi vəzifəsi durur. Bu isə öz növbəsində məhkəmə ekspertizası, o cümlədən məhkəmə fiziki- kimyəvi ekspertizalar sahəsində mövcud olan bir sıra elmi-nəzəri, təşkilati-metodiki, informasiya-texniki və texnoloji xarakterli problemlərin həll edilməsini tələb edir.

Tarixə nəzər salsaq, XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq keçmiş SSRİ-nin ekspertiza idarələri sistemində məhkəmə ekspertizasının yeni və müstəqil növü olan fiziki-kimyəvi ekspertizaların maddələrin və materialların kriminalistik ekspertizasının elmi-nəzəri və metodiki əsasları işlənib hazırlanmağa başlandı.

Müasir şəraitlərdə fiziki-kimyəvi ekspertizalar hüquq mühafizə orqanlarının bir çox cinayətlərin istintaqı gedişində təyin etdikləri, bu orqanların cinayətlərin açılması və istintaqı prosesində daha çox ehtiyac duyduqları əsas ekspertiza növlərindən birinə çevrilmişdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin maddə və materialların məhkəmə ekspertizası icraatının həyata keçirildiyi fiziki- kimyəvi ekspertizalar şöbəsində aşağıda qeyd olunan ixtisaslar üzrə tədqiqatlar həyata keçirilir və rəylər verilir (cədvəl əlavə olunur)

Maddə və materialların məhkəmə ekspertizası ixtisasları:

11.1. Lifli materialların tədqiqi	• Lifli materialların tədqiqat metodikası
11.2 Metal və daşların tədqiqi	• Metalların və metal mamulların tədqiqat metodikası. • Qiymətli daşlardan hazırlanmış mamulların tədqiqatı • Antikvar mamulların tədqiqatı
11.3 Şüşə, keramik və silikat materialların tədqiqi	• Şüşə, keramik və silikat materialların tədqiqat metodikası
11.4 Yanacaq və sürtgü materiallarının tədqiqi	• Yanacaq materiallarının tədqiqat metodikası • Sürtgü materiallarının tədqiqat metodikası • Neft əsəli yağların tədqiqat metodikası
11.5 Lak və boya materiallarının tədqiqi	• Lak və boya materiallarının tədqiqi
11.6 Polimer materialların tədqiqi	• Polimer materialların tədqiqat metodikası
11.7 Spirtərkibli maddələrin tədqiqi	• Spirtərkibli maddələrin tədqiqat metodikası
11.8 "Narkotik vasitələr, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının, güclü təsir edən və zərərli maddələrin, dərman preparatlarının tədqiqi	• Sintetik narkotik vasitələrinin tədqiqat metodikası • Psixotrop maddələrin tədqiqat metodikası • Dərman preparatlarının tədqiqat metodikası • Zərərli və güclü təsir edən maddələrin tədqiqat metodikası • Prekursorların tədqiqat metodikası

Maddə və materialların məhkəmə ekspertizasına aid olan ixtisaslar üzrə yeni dövrün, müasir şəraitin tələblərinə uyğun qurulmuş, iş üsulu və vasitələri köklü sürətdə yaxşılaşdırılmış, işin keyfiyyəti və səmərəliliyinin artırılması üçün zəruri tədbirlərin görülməsi ilə yanaşı maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi üzrə də təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, son illərdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin (bundan sonra Mərkəz) fiziki- kimyəvi ekspertizaların icraatının elmi- metodiki və texniki səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Hazırda məhkəmə fiziki- kimyəvi ekspertizaların icraatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, ən müasir texnologiyalarla, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri olan texniki vasitələrlə təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər görülür. Bu da, öz növbəsində aparılan ekspertizaların elmi səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına, ekspert araşdırmalarının operativ, tam və hərtərəfli aparılmasına, tədqiqat zamanı subyektiv amillərin aradan qaldırılmasına, rəylərin əsaslılığı və mötəbərliyinin təmin edilməsinə şərait yaratmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, "Materialların və maddələrin məhkəmə ekspertizası" xüsusi elmi biliklər əsasında ekspert tədqiqatına

Mərkəzin Fiziki-kimyəvi ekspertizalar şöbəsinin laboratoriyasında olan ABŞ-nın "Perkin Elmer" şirkətinin istehsalı olan "Series 200" maye xromatoqrafiyası sistemi üzvi maddələrin (məsələn, poliaromatik

karbohidrogenlərin, rəngləyici maddələrin, pestisidlərin, yağların və yağ turşularının, şəkərin və şəkər əvəzədicilərinin, aflotoksinlərin, alkaloidlərin və s.) müəyyənləşdirilməsi kimi ekspert məsələlərinin həllində istifadə olunur. ABŞ istehsalı olan "Agilent Technologies 5975 B" Qaz xromatoqrafi /6890 N" kütlə spektrometri narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, dərman preparatları və prekursorların, spirtərkibli mayələrin, neft məhsulları və yanacaq sürtgü materiallarının, naməlum tərkibli maddələrin (üzvi) fiziki-kimyəvi tədqiqatlarının aparılmasında geniş istifadə edilən kompüterləşdirilmiş texniki vasitələr və qurğular kompleksidir.

Fiziki-kimyəvi tədqiqatlardan metal və onlardan hazırlanmış ərintilərin, məmulatların, qida məhsullarının, su, torpaq və tikinti materiallarının, kosmetik və dərman preparatlarının aparılması üçün nəzərdə tutulmuş "Optima 2100 DV" optik emission spektrometri avtomatlaşdırılmış mükəmməl elektron sisteminin mövcud olması, avtomatik dozatorlar vasitəsilə 157 ədəd nümunənin eyni vaxtda analizinin aparılması, elementlərin keyfiyyət, həmçinin kəmiyyət tərkiblərinin müəyyən edilməsi və s. kimi üstün cəhətlərlə xarakterizə olunur. Bu şirkətin istehsal etdiyi "FT- İR" markalı spektrometr maddə molekullarını əmələ gətirən elementlərin nüvəsinin infraqırmızı spektrlərinin udma qabiliyyətlərinə görə maddənin tərkibini müəyyən edir. Spektrometrin tədqiqat obyektləri sırasında neft və yanacaq sürtgü materialları, lifli materiallar, plastmas, rezin, partlayıcı və yapışqan maddələr, lak-boya materialları, naməlum maddələr və s. göstərilə bilər.

Lifli materialların tədqiqində mikroskopik (liflərin növlərinin müəyyən edilməsi) və mikrokimyəvi analizləri (kimyəvi liflərin növünün təyini, liflərin rəngləyicilərin siniflərin təyini spesifik həlledicilərin köməyi ilə) NTX (nazik təbəqəli xromatoqrafiya) analizi, spektral analiz FT-İR markalı spektrometrdə, UBS (ultra bənövşəyi spektral "Lambda 35" markalı spektrometrdə) və s. bu kimi metodlarla tədqiqatlar aparılır.

Metal və qiymətli metalların keyfiyyət və kəmiyyət analizlərinin aparılması üçün Mərkəzdə

“Ecco” lazer spektrometri və Spestro X -Sort-2Jombi System markalı XRF cihazı (nümunələrin tərkibindəki elementlərin tərkibini və miqdarını müəyyən edir), eləcə də qiymətli daşların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün “Kruss” markalı gemmolooji mikroskop, “Presidium Duo Tester II”, “Presidium Multi Tester III”, “Presidium Dio Tester”, “Presidium Sunthetis Diamond Scrpeener II”, “Presidium Refractive Index Meter” və “Reyner qələmləri” (Moos şkalası ilə) kimi texniki vasitələr də mövcuddur. Qeyd olunan bu cihazlar uyğun olaraq qiymətli, əlvan və bəzək daş-qaşların istilik keçirmə qabiliyyətlərinə və fiziki parametrlərinə əsasən onların növünün və əks etdirmə qabiliyyətlərinin, diametr və karatlarının, bərkliyinin, tərkibinin müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur. Məsələn, İngiltərə istehsalı olan “RD 939 Rayner” bərklik ölçən qələm bərklikləri 4, 5, 6, 7, 8, 9 və 10 olan qələmlər vasitəsilə qiymətli, əlvan və bəzək daşlarının əsasən daş qaşların bərkliyini qısa müddət ərzində müəyyən edir.

ABŞ-nın “Agilent Technologies” şirkətinin istehsalı olan Qaz xromatoqrafi 7820/5975 kütlə spektrometri naməlum üzvi birləşmələrin tərkiblərindəki komponentləri həmin komponentlər üçün spesifik olan kütlənin nüvənin yükünə nisbəti göstəricisinə əsasən keyfiyyət baxımından (adı) müəyyən edir. Bu şirkətin istehsalı olan FID funksiyalı Qaz xromatoqrafi 7820 spirt tərkibli maye nümunələrinin tərkibindəki standartla nəzarət olunan üzvi uçucu birləşmələrin qaz xromatoqrafiyası metoduna əsasən kəmiyyət (miqdar) və keyfiyyət (ad) baxımından araşdırır. H.Ə.Musayev fiziki-kimyəvi ekspertizaların icraatının texniki təminatı məsələsinə toxunaraq yazır ki, maddələrin, materialların və məmulatların kriminalistik ekspertizası icartı zamanı ən müasir kompleksləşdirilmiş xromatoqrafik və spektroskopik sistemlərinin tətbiqi üzvi birləşmələrin analizinin tez, tam və keyfiyyətli aparmağa imkan verir. Xromatoqrafiya-kompüter kompleksi narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin, farmoseptik preparatların, neft məhsullarının, tərkibində spirt olan məhsulların və s. kimyəvi analizini aparmağa və əvvəllər həlli mürəkkəb və bəzən mümkün olmayan

ekspertiza məsələlərini həll etməyə, yəni ekspertiza obyektlərini tədqiq etməyə imkan verir.

A.P.Patskeviç məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin texniki təminat səviyyəsinin artırılmasının zəruriliyini qeyd edərək yazır ki, müasir şəraitlərdə cinayətkarlıqla qarşıdur- mada, ağır, o cümlədən qeyri-müəyyənlik şəraitində törədilən cinayətlərin açılması və istintaqında ən yeni məhkəmə ekspert texnologiyaları müasir komputerləşdirilmiş cihaz və qurğular, texniki vasitələr kompleksi daha geniş miqyasda istifadə edilməlidir. Məhz qeyd olunan texniki-texnoloji və metodiki təminat bazası əsasında fiziki-kimyəvi ekspertizaların icraatı, yəni maddələrin, materialların və məlumatların kriminalistik tədqiqi həyata keçirilməlidir.

İstintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən təyin edilən məhkəmə fiziki-kimyəvi ekspertizaların sayının ildən ilə artması, ekspert təcrübəsinə elm və texnikanın ən yeni nəəliyyətlərinin tətbiqi, bütün bunlar məhkəmə ekspertlərinin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların hazırlıq və ixtisas artırma sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərini daim diqqətdə saxlamağı tələb edir. Sadalananları nəzərə alaraq maddə və materialların ekspertizaların icraatının beynəlxalq təcrübədə necə aparıldığını nəzərdən keçirək.

Qərbi Avropa, Amerika və Asiya ölkələrinin təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, xarici ölkələrin məhkəmə ekspertizası idarələri və kriminalistik laboratoriyaları ali təhsil müəssisələri ilə sıx əməkdaşlıq edir, hətta bəzilərinin tərkiblərində bilavasitə öz kadrlarının hazırlanması işində kompleks araşdırmaya istiqamətlənən təhsil ocaqları vardır. Məsələn, Çində Cinayət Polisi İnstitutunda tələbələr məhkəmə kimyası, məhkəmə fotoqrafiyası və s. kimi fakültələrdə təhsil alırlar. İsveçrədə Lozanna Univeristetinin Kimya fakültəsinin nəzdində Polis elmləri və kriminalistika institutu fəaliyyət göstərir. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və digər ölkələrdə də məhkəmə ekspertizaları və onun ayrı-ayrı növləri üzrə ekspertlərin hazırlanmasını və ixtisas artırmalarını həyata keçirən xüsusi institutlar və təşkilatlar mövcuddur.

ABŞ-nın ekspert kriminalistik laborato-

riyalarında, 1979-cu ildə yaradılmış ABŞ-nın Milli Ədliyyə İnstitutunda, 1932-ci ildə təsis edilmiş Federal Təhqiqat Bürosunun Mərkəzi laboratoriyasında narkotiklərin, müxtəlif kimyəvi maddələrin, dərman preparatlarının, zəhərli maddələrin, lak-boya örtüklərinin, metal və ərintilərin, polimer materialların, tez alıxan və partlayıcı maddələrin tədqiqi həyata keçirilir. Bu laboratoriyaların müasir avadanlıq, cihaz və qurğularla təchizi yüksək səviyyədədir. Onlar qaz xromatoqrafları, infraqırmızı və ultrabənövşəyi spektrofotometrlər və elektroforez qurğuları ilə, rentgendifraktometrlərlə xromatoqraf-kütlə spektrometri-kompüter sistemləri ilə, neytronaktivasiya analizini aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş qurğularla, differensial termik analizin həyata keçirildiyi texniki vasitələrlə təchiz olunmuşdur.

Böyük Britaniyanın ekspert-kriminalistik laboratoriyalar şəbəkəsi 1935-ci ildə yaradılmışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən ən böyük belə laboratoriya London polisinin Scotland Yard laboratoriyasıdır. Hazırda bu laboratoriya London polisinin məhkəmə elmləri laboratoriyası adlanır. Laboratoriyada, həmçinin Daxili İşlər Nazirliyinin elmi-tədqiqat mərkəzində ilk növbədə narkotiklərin və üzvi maddələrin tədqiqində istifadə edilən, kompüterlərlə təchiz olunmuş xromatoqraf kütlə spektrometri; spirtlərin, həlledicilərin, bəzi narkotiklərin, zəhərli maddələrin və s. analizi qaz xromatoqrafları; rənglər, plastmas, rezin, toxuma liflər və s. tədqiqi üçün istifadə edilən qaz xromatoqrafı; üzvi maddələrin tədqiqində istifadə olunan ultrabənövşəyi və infraqırmızı spektrometrlər; qeyri-üzvi maddələrin, boya hissəciklərinin və müxtəlif ərintilərin analizi zamanı istifadə edilən spektroqraflar, atom –absorbasiya və qığılıcımli spektrofotometrlər vardır.

Rusiya Federasiyasının bir sıra dövlət ekspertiza idarələrində maddə və materialların kriminalistika ekspertiza icraatı təcrübəsinin təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq-mühafizə orqanlarının bu növ ekspertizalara böyük tələbatına rəğmən, onların aparılmasının texniki təminatı səviyyəsi müəyyən dərəcədə ədalət mühakimə icraatı

gedişində yaranan müasir vəzifələrdən geri qalır. S.V.Nexoroşev hesab edir ki, maddələrin və materialların kriminalistik ekspertizasının təşkilati-metodiki əsaslarının, bu növ ekspertiza icraatının informasiya metodiki və texniki-texnoloji təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruridir. Həmçinin, fiziki-kimyəvi ekspertizalar üzrə ekspertlərin hazırlığı, yenidən hazırlığı və ixtisasartırmaları sistemi xarici ölkələrin müsbət təcrübəsi nəzərə alınmaqla əsaslı şəkildə təkmilləşdirilməlidir.

İstənilən bilik sahəsi, istənilən elm üçün ən vacib məsələlərdən biri bu elmin istifadə etdiyi terminologiyadır. Bir sıra hallarda məhkəmə ekspertizasının təyini və icraatı ilə bağlı olan bir çox terminlərin və anlayışların dəqiq elmi və praktiki anlamının olmaması bu anlayışların mahiyyət və məzmunun olduqca geniş, bəzən isə səhv şərhinə gətirir. A.V.Nesterov düzgün olaraq qeyd edir ki, məhkəmə ekspertizası kimi elmdə tətbiq olunan terminlərin mahiyyətinin birmənalı müəyyən edilməsi xüsusilə mühümdür.

Məhkəmə ekspertizası elminin və təcrübəsinin inkişafında, məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin elmi-metodiki, təşkilati-texniki və informasiya əsaslarının təkmilləşdirilməsində mühüm yeri məhkəmə ekspertizasının vahid metodologiyası və texnologiyası əsasında inteqrasiya, beynəlxalq standartlara uyğun məhkəmə ekspertizası laboratoriyalarının akkreditasiyası tutur. Bu da təsadüfi deyildir. Belə ki, məhkəmə ekspertizasında akkreditasiya-məhkəmə ekspertizası tədqiqatlarının obyektivliyi, hərtərəfliyi və tamlığının, həmçinin beynəlxalq məhkəmələrdə ekspert rəylərinin sübut kimi qəbul edilməsinin əsas və real təminatıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi ekspertiza sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, tədqiqat metodikalarının standartlaşdırılması, həmçinin ekspert rəylərinin beynəlxalq miqyasda tanınması məqsədilə 10 fevral 2011-ci il tarixdə ən iri beynəlxalq məhkəmə ekspertizası qurumlardan biri olan, 1992-ci ildə yaradılan, əsas məqsədi Avropa ölkələrinin məhkəmə ekspertizası fəaliyyətində yüksək keyfiyyətin təmin olunması, məhkəmə

ekspertizası institutları arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması, tədqiqatların aparıldığı laboratoriyaların ISO/IEC 17025 standartı üzrə akkreditasiyası, bu sahədə beynəlxalq təcrübəsinin unifikasiyası yolu ilə Avropada məhkəmə ekspertizası elminin inkişafının təmin edilməsi olan Avropa Məhkəmə Ekspertizası İnstitutları Birliyinin (ENFSI-nin) üzvü olmuşdur.

Xarici ölkələrin məhkəmə ekspertizası laboratoriyalarında keyfiyyət menecmenti və akkreditasiya sisteminin qurulması sahəsində təcrübənin təhlili göstərir ki, akkreditasiyadan keçmiş məhkəmə ekspertiza laboratoriyası öz fəaliyyətində müəyyən tələblərə cavab verən ekspert metodikalarından istifadə etməlidir. İlk növbədə metodikalar tədqiqat və ölçmələr aparılan zaman mötəbər nəticələrin alınmasını təmin etməlidir. Bunun üçün laboratoriya təsdiq etməlidir ki, bütün istifadə olunan metodikalar digər nüfuzlu təşkilatlarda yoxlamadan və ya laboratoriya daxilində validasiyadan keçmişdir.

Qeyd edək ki, məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikası Belarusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkiyə və digər dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr bağlamışdır. Bu sazişlərin analizi göstərir ki, əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri qismində məhkəmə ekspertizası problemləri üzrə elmi işlərin əlaqələndirilməsi, metodların və metodikaların birgə işlənilib hazırlanması; yeni metodların və metodikaların yaradılması; mövcud olanların təkmilləşdirilməsi üçün birgə seminarların, kursların keçirilməsi; ekspert kadrlarının hazırlanması və ixtisas artırmaları sahəsində əməkdaşlıq; elmi işlərin və ekspert rəylərinin resenziyalaşdırılması; metodiki və elmi ədəbiyyat mübadiləsi və s. çıxış edir.

Hüquq elmləri doktoru, professor S.A. Smirnova düzgün olaraq qeyd edir ki, unikal və zəruri institut kimi məhkəmə ekspertizası daimi inkişafda olmalı və elmi-texniki tərəqqinin qabaqcıl nailiyyətlərini özünə cəlb etməlidir. Lakin inkişaf xaotik, spontan getməməlidir. Dəyişikliklər və inkişaf istiqamətləri düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş ardıcıl olmalıdır. Həyata keçirilən

tədbirlərə sistemlik və planlılıq xas olmalıdır. Yalnız bu halda mövcud resurslardan rəşional istifadə etmək, qüvvə və vasitələri savadlı paylamaq mümkündür. Müəllif, qeyd olunanların məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə, o cümlədən ekspertizaların icraatının təşkili, texnoloji və informasiya təminatının, yeni metodların və metodikaların yaradılması və s. aid olduğunu göstərir.

Qeyd olunan fikirlərə qoşularaq hesab edirik ki, müasir şəraitdə məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti sahəsində, o cümlədən fiziki- kimyəvi ekspertizalar üzrə ekspert tədqiqatlarının tam, hərtərəfli və obyektiv aparılmasının ən səmərəli mexanizmi kimi standartlaşdırma, unifikasiya, ekspertizaların icraatına innovativ texnologiyaların cəlb edilməsi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Azərbaycanca məhkəmə ekspertizası idarələrinin yaranması və inkişaf tarixi. Bakı, 1998.
2. Abbasova F.M. Azərbaycanca məhkəmə ekspertizasının yaranması, müasir vəziyyəti və inkişafının hüquqi, elmi tənzimi məsələləri. Hüquq elmləri namizadi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı Bakı, 2001.
3. Cavadov F.M., Abbasova F.M. Müxtəlif ölkələrdə məhkəmə ekspertiza idarələrinin quruluş və fəaliyyətlərinin təşkilati-metodik aspektləri. Bakı, 1998.
4. Cavadov F.M., Salimov K.N., Abbasova İ.S., Müstafayev M.N., Əsgərov B. M., Musayev H.Ə., Rzaeva G.A. Məhkəmə ekspertizası Dərslik. Bakı, 2018.
5. Musayev H., Qədirova S., Aslanov E., Hümətova G. "Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin kriminalistik tədqiqat metodikaları". Bakı, 2019.
6. Musayev H.Ə. "Məhkəmə ekspertizası icraatında qeyri-ənənəvi tədqiqat metodları (elmi-nəzəri, təşkilatı -metodoloji və hüquq aspektləri)". Bakı, 2012.
7. Musayev H.Ə., Şixəliyev Ş.Ş., Məmmədova Z.B. "Lifli materiallar və onlardan hazırlanmış məmulatların kriminalistik ekspertizası". Bakı, 2011.
8. Əhmədov C. "Məhkəmə ekspertizası laboratoriyasının akkreditasiyası və "İSO /İEC 17025 Sınaq və kalibrasiya laboratoriyalarının yetərliliyi üçün ümumi şərtlər" standartı". Bakı, 2012
9. Анчибадзе Н.А. Специфика подготовки судебных экспертов в странах Европейского содружества//Национальная ассоциация ученых. 2015. №4(9).
10. Джавадов Ф.М. Гибкая область аккредитации и повышения оперативности реагирования судебной экспертизы на вызовы времени//Теория и практика судебной экспертизы. 2014. №3(35).
11. Ким Э.П. Современные проблемы криминалистической экспертизы материалов и веществ. Автореф.дисс. к.ю.н. М., 2003.
12. Кокин А.В. Аккредитация лабораторий (отделов) экспертно-криминалистических подразделений МВД России как одно из направлений их развития//Вестник Московского университета МВД России. 2013. №12.
13. Нестеров А.В. К вопросу о термине «экспертиза»//Теория и практика судебной экспертизы. 2007. №1(1). 2007.
14. Нехорошев С.В., Нехорошева А.В., Гурьева О.Л., Квашенникова Н.А. Современные проблемы организации производства криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий//Материалы науч-практ. конференции «Шестой технологический уклад: механизмы и перспективы развития». 2015.
15. Пацкевич А.П. Актуальные проблемы криминалистического исследования веществ и материалов//Правовая культура в современном обществе: сборник научных статей. Могилев, 2021.
16. Россинская Е.Р. Классификация судебных экспертиз и проблемы компетенции судебных экспертов//Материалы 7-й международной научно-практической конференции «Судебная реформа в России: прошлое, настоящее, будущее» (Кутафинские чтения). В. 2 кн. Кн.2- М., 2015.
17. Смирнова С.А. РФЦСЭ из века в век: 1962-2012//Теория и практика судебной экспертизы. 2013. №1(29).

A MODERN APPROACH IN THE STUDY OF FORENSIC EXPERTISES OF SUBSTANCE AND MATERIALS: THEORY AND INTERNATIONAL PRACTICE

AYSEL JAVADOVA

Senior expert of the Department of Physical and
Chemical Expertise of the Forensic Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

In the article, modern approaches to the handling of substances and materials were reviewed and analyzed, theoretical and practical aspects of the performance of these types of expertise were investigated. In the field of methodical, technical, and technological assurance of physical-chemical expertise, the experience of countries such as the United States, the United Kingdom, and the Russian Federation has been studied. The most up-to-date technical tools used in conducting physical-chemical examinations at the Forensic Expertise Center were noted, the technical tools used in conducting such examinations in foreign countries, and the methodological and technological approaches used were analyzed. In the field of forensic examinations of substances and materials, the necessity of standardization, methodologies, the level of metrological assurance, the importance of increasing the quality and credibility of expert studies was emphasized and prospective directions for increasing the effectiveness of the examination in these and other directions were proposed, taking into account modern approaches and international experience.

MADDE VE MALZEME ADLİ UZMANLIK ÇALIŞMALARINDA MODERN BİR YAKLAŞIM: TEORİ VE ULUSLARARASI UYGULAMA

AYSEL JAVADOVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Fiziksel ve
Kimyasal Ekspertiz Dairesi Kıdemli Uzmanı

ÖZET

Makalede, madde ve malzemelerin işlenmesine yönelik modern yaklaşımlar gözden geçirilip analiz edilmiş, bu tür uzmanlıkların performansının teorik ve pratik yönleri araştırılmıştır. Fiziksel- kimyasal uzmanlığın yöntemsel, teknik ve teknolojik güvencesi alanında Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Rusya Federasyonu gibi ülkelerin deneyimleri incelenmiştir. Adli Uzmanlık Merkezi'nde fiziksel-kimyasal incelemelerin yapılmasında kullanılan en güncel teknik araçlar not edildi, yabancı ülkelerde bu incelemelerin yapılmasında kullanılan teknik araçlar ile kullanılan metodolojik ve teknolojik yaklaşımlar analiz edildi. Madde ve malzemelerin adli muayenesi alanında standardizasyonun gerekliliği, metodolojiler, metrolojik güvence düzeyi, bilirkişi çalışmalarının kalitesinin ve güvenilirliğinin artırılmasının önemi vurgulanmış ve bunlarda incelemenin etkinliğinin artırılmasına yönelik ileriye dönük yönlendirmeler yapılmıştır ve diğer yönler, modern yaklaşımlar ve uluslararası deneyimler dikkate alınarak önerildi.

MƏHKƏMƏ TİKİNTİ-TEKNİKİ EKSPERTİZASININ HƏLL ETDİYİ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

Açar sözlər: :məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının predmeti, vəzifələri, aktual məsələləri, metodiki təminat, kompüterləşdirmə, proqram kompleksləri, müasir texniki vasitələr, ekspert texnologiyası, inkişaf istiqamətləri

Key words: the subject, tasks, current issues of forensic construction-technical expertise, methodological support, computerization, software complexes, modern technical tools, expert technology, development directions

Anahtar kelimələr: konu, görevler, adli inşaat-teknik uzmanlığının güncel sorunları, metodolojik destek, bilgisayarlaşma, yazılım kompleksleri, modern teknik araçlar, uzman teknoloji, geliştirme yönleri

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 70-80- ci illəri aralığında tikinti sahəsində baş verən cinayətlərin, o cümlədən

dövlət və ictimai əmlakı talama və digər kriminal əməllərin açılması və istintaqı zamanı sübutedici bazanın möhkəmləndirilməsi və genişləndirilməsi, ibtidai istintaq orqanları və məhkəmələr qarşısında sübut etmə ilə bağlı yaranan bir sıra problemlə məsələlərin həlli imkanlarının təmin edilməsi məqsədilə SSRİ Ədliyyə Nazirliyi sistemində məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin tikinti-texniki ekspertizası kimi istiqaməti təşkil edilmiş və bu ekspertiza icraatının əsas vəzifəsi tikinti sahəsində cinayətlərin araşdırılmasında faktiki məlumatların müəyyən edilməsi üçün istintaq orqanlarına kömək etməkdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir [17; s.11-16].

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ictimai-iqtisadi formasiyanın dəyişməsi, xüsusi mülkiyyət institutunun yaranması, təsərrüfat subyektləri arasında mülki-hüquqi münasibətlərin formalaşması məhkəmələr tərəfindən tikinti-texniki ekspertizaların təyininə tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirmişdir. Bu isə öz növbəsində tikinti-texniki ekspertizasının yeni növlərinin yaranmasını şərtləndirməklə onun nəzəri metodiki bazasının inkişafına təkan vermişdir.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq tikinti-texniki ekspertiza icraatının elmi-nəzəri və

metodiki əsaslarının yaradılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar intensivləşmiş, tikinti-texniki ekspertizaların ayrı-ayrı növlərinin metodologiyası, xüsusi metodikaları işlənilib hazırlanmağa, ekspertiza qarşısında qoyulması mümkün olan suallar dairəsi konkretləşdirilməyə başlanmışdır. Toplanmış empirik materialın nəzəri idrakı ilə paralel olaraq məhkəmə tikinti-texniki ekspertiza icraatı prosesini nizamlı şəkildə həyata keçirməyi təmin edən elmi-nəzəri və metodiki aparatın işlənilib hazırlanması həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, bu dövrdə hazırlanmış bəzi metodiki tövsiyələr bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir [18].

Son 20 ildə tikinti miqyaslarının və templərinin sabit şəkildə artması, təəssüf ki, müsbət cəhətləri ilə yanaşı, tikintidə travmatizm və ölüm hallarının artmasını, tikilməkdə olan və ya istismara verilmiş bina və qurğuların uçması və ya dağılması kimi neqativ problemlərin də yaranmasına gətirir. Belə hallar isə əhəmiyyətli maddi ziyanla yanaşı, xeyli sayda insanların sağlamlığına ağır və az ağır zərər vurulması, həmçinin ölüm hallarının baş verməsi ilə nəticələnir [9; s.3-4]. Məhkəmə-istintaq təcrübəsinə əsasən, belə bir vəziyyətin yaranması, digərləri ilə yanaşı, həm də səhlənkarlıq, tikinti işlərinin aparılması qaydalarının pozulması, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və s. ilə də bağlıdır [25; s.20].

A.Y.Butrin bununla bağlı qeyd edir ki, tikinti

miqyaslarının və templələrinin artması təkcə pozitiv sosial əhəmiyyətli amillər daşımır, təəssüf ki, ciddi neqativ aspektlər də doğurur. Bu, ilk növbədə, tikinti sahəsində travmatizm hallarının artması, tikilməkdə olan və ya artıq tikilmiş və istismara verilmiş bina və qurğuların uçması ilə bağlıdır. Tikinti sahəsində baş verən cinayətlərin açılması və uğurlu istintaqına xeyli dərəcədə cinayət təqibi subyektləri tərəfindən cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaq, eləcə də məhkəmə baxışı mərhələlərində əsaslandırılmış qərarların qəbulu üçün xüsusi tikinti-texniki biliklərdən düzgün və savadlı şəkildə istifadə etmək kömək edir. Eyni zamanda məhkəmə-istintaq təcrübəsi bu növ xüsusi biliklərdən heç də həmişə və lazımi səviyyədə istifadə edilmədiyini göstərir [4; s.272-273]. Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, mühəndis-texniki ekspertizaların bir yarım növü kimi məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası tikintidə bədbəxt hadisələr, qəzalar və dağıntılara dair cinayət işlərinin istintaqı və məhkəmə baxışında, daşınmaz əmlaka olan mülkiyyət hüququ, binaların, tikililərin və qurğuların, yerinə yetirilmiş tikinti işlərinin keyfiyyəti və dəyəri, tikintinin, tikinti obyektlərinin istismarının hüquqiliyinin təyini ilə bağlı mülki mübahisələrin məhkəmə həllində mühüm, bəzən isə həlledici əhəmiyyət kəsb edən ekspertizalardandır [5; s.3].

T.V.Tolstuxina da yazır ki, məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası qəzalar, bədbəxt hadisələr, tikinti işlərinin aparılması zamanı baş vermiş uçqunlarla bağlı cinayət işlərinin istintaqı və məhkəmə baxışında; daşınmaz əmlaka olan mülkiyyət hüququ ilə bağlı mübahisələrdə, binaların və tikililərin keyfiyyətinin və dəyərinin müəyyən edilməsində, tikinti işlərinin mövcud norma və qaydalara uyğun yerinə yetirilib-yetirilməməsi kimi və digər məsələlərin aydınlaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir [25; s.30].

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi də son illərdə cinayət və mülki mühakimə icraatında, cinayətlərin istintaqında və mülki işlərin məhkəmə baxışında xüsusi tikinti-texniki biliklərdən istifadə hallarının, tikinti-texniki ekspertizanın nəticələrinə əsaslanan ekspert rəylərinin ədalət mühakimə icraatında daha önəmli və əhəmiyyətli

rol oynamağa başladığını göstərir.

Məhkəmə mühəndis-texniki ekspertizalar sinfinə daxil olan tikinti-texniki ekspertizası geodeziya, materialların müqaviməti, torpaq quruluşu, süxurların mexanikası, tikinti mexanikası, tikinti materialşünaslığı, tikinti istehsalatı texnologiyası, tikinti detalları və konstruksiyalarının istehsalı texnologiyası, tikinti istehsalatının təşkili, tikintinin layihələşdirilməsi, tikintinin iqtisadiyyatı, tikintidə əməyin mühafizəsi, tikintidə texniki və yanğın təhlükəsizliyi və sair kimi sahələr üzrə biliklərə əsaslanır.

E.R.Rossinskaya yazır ki, mülki və kommersiya ədalət mühakimə icraatına aidiyyatda məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının predmetini xüsusi tikinti-texniki biliklər əsasında bina və ya tikilinin məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş obyektlər çoxluğuna məxsusluğunun (kapital, yaşayış və s.), tikinti sənayesi məhsullarının texniki, metrik, dəyər, funksional, istismar və digər xarakteristikaları, onların xüsusi norma və qaydaların tələblərinə uyğunluğunun, bina və tikililərin konstruksiyalarında destruktiv proseslərin yaranması və inkişafı səbəblərinin, tikinti obyektlərinin və onlarla bağlı olan torpaq sahələrinin bölgüsünün mümkünlüyünün və məhkəmə tərəfindən verilmiş şərtlərə uyğun olaraq mülkiyyətçilər arasında real bölgü variantlarının, yanğın və (və ya) subasma nəticəsində zədələnmiş tikinti obyektinin (onun hissəsinin) bərpasının mümkünlüyü və bərpa işlərinin dəyərinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən və iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktiki məlumatlar təşkil edir [24].

Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyası və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış "Məhkəmə ekspertizası. Sxemlər albomu" dərs vəsaitində tikinti-texniki ekspertizanın vəzifələrinə aid edilmişdir:

1) tikinti obyektinin hansı sinfə, qrupa, növə məxsus olması;

2) tikintidə qəzaların, binaların və digər tikililərin uçması və dağılması səbəblərinin, şəraitlərinin və mexanizmlərinin, tikinti

obyektlərinin xassələrinin (funksional, istismar, istehlak və s.) qismən və ya tamamilə itirilməsinin səbəbləri;

3) texniki layihə sənədlərinin obyektlərin layihələşdirilməsinə dair olan tələbatlara, yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma və təmir-tikinti işlərinin layihə-smeta sənədlərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi;

4) yaşayış sahəsində daşınmaz əmlakın mülkiyyətçilər arasında real bölgüsünün və verilmiş şərtlərə uyğun bölgüsünün mümkünlüyünün təyin edilməsi və müvafiq bölgü variantlarının hazırlanması;

5) obyektlərin vəziyyətlərinin təyin edilməsi;

6) tikinti-quraşdırma və təmir işlərinin həcmnin, keyfiyyətinin, onlara sərf olunmuş vaxtın və vəsaitin qiymətləndirilməsi;

7) icra edilmiş tikinti-quraşdırma və təmir işlərinin qəbulu və sənədləşdirilməsinin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi;

8) tikinti-quraşdırma və təmir işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı baş vermiş qəzaların səbəblərinin müəyyən olunması aid edilmişdir [3; s.165].

M.N.Məmmədov tərəfindən məhkəmə tikinti-texniki ekspertiza icraatı gedişində həll edilən əsas məsələlər kompleksi müəyyən edilərək aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirilmişdir:

1) təsnifat məsələləri – obyektin bu və ya digər sinfə, tipə, növə, qrupa məxsus-luğunun müəyyənləşdirilməsi;

2) diaqnostik məsələlər – obyektin vəziyyətinin təyin edilməsi;

3) səbəbiyyətlə bağlı məsələlər – tikintidə qəzaların, binaların və digər tikililərin uçması və dağılması səbəblərinin, şəraitlərinin və mexanizmlərinin, tikinti obyektlərinin funksional, istismar, istehlak, estetik və digər xassələrinin qismən və ya tam itirilməsinin səbəblərinin təyin edilməsi;

4) normativ məsələlər – texniki layihə sənədlərinin həmin tip obyektlərin layihələşdirilməsinə dair olan tələbatlara, yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma və təmir- tikinti işlərinin layihə-smeta sənədlərinə uyğunluğunun təyin edilməsi;

5) çevirici (dəyişdirici) məsələlər – yaşayış

sferasında daşınmaz əmlakın mülkiyyətçilər arasında real bölgüsünün və məhkəmələr tərəfindən verilmiş şərtlərə uyğun bölgüsünün mümkünlüyünün təyin edilməsi və bölgü variantlarının hazırlanması [2; s.8-9].

M.Məmmədov, İ.Xudiyev və A.Mustafayev mülki işlər üzrə təyin olunan məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası icraatı gedişində qeyd olunanlarla yanaşı, yaşayış evlərinin paylar üzrə real bölgüsünün texniki cəhətdən mümkünlüyünün (payın ayrılması) müəyyən edilməsi, yaşayış evinin bütünlükdə və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin qiymətlərinin müəyyən edilməsi, həyətyanı torpaq sahələrindən istifadə qaydalarının müəyyən edilməsi, qarajların, bağ sahələrindəki tikililərin və qurğuların inşasına sərf olunmuş tikinti materiallarının dəyərlərinin müəyyən olunması; yaşayış evlərinin mərtəbələrarası örtük panelləri konstruksiyalarından suyun sızma səbəbləri, konstruktiv elementləri bərpa etmək üçün lazım olan təmir işlərinin dəyərinin müəyyən olunması, yaşayış evlərində və mənzillərdə gizli qüsurların (nəmlik, rütubət, kif və s.) əmələ gəlmə səbəblərinin müəyyən edilməsi, mənzillərdə əlavə tikinti işləri aparılması nəticəsində həmin mənzillərdən təcrid mənzillər yaradılmasının mümkünlüyü kimi məsələlərin də həll edildiyini qeyd edirlər [9; s.87].

Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası daxilində həll edilən ən aktual və tipik məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) tikintinin növünün, həcmnin, keyfiyyətinin və dəyərinin (qiymətinin) müəyyən edilməsinə istiqamətlənən məsələlər;

2) tikinti obyektinin tam və ya qismən dağılması, uçması səbəblərinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən məsələlər - bu məsələlər binanın, tikili və ya qurğunun tam və ya qismən dağılması, tikinti obyektinin aparıcı konstruksiyalarında destruktiv proseslərin (çatların, əyilmələrin, çökmələrin və s.) yaranması və inkişafı səbəbləri ilə bağlı sifarişçi və podradçı arasında mübahisələr zamanı yaranır;

3) tikinti obyektlərinin və onlarla funksional bağlı olan ərazilərin bazar qiymətinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən məsələlər - tikinti eksperti tərəfindən müxtəlif xarakterli olsa da

mahiyyətə həmişə qiymətləndirmə ilə bağlı olan tədqiqatlar aparılır. Bu tədqiqatların aparılma qaydası xüsusi normativ sənədlərdə, ekspertlər üçün nəzərdə tutulmuş metodiki tövsiyələrdə [10; s.8-12], həmçinin məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti çərçivəsində binaların, qurğuların, onlarla funksional bağlı olan torpaq sahələrinin bazar qiymətinin müəyyən edilməsi məsələlərinə həsr olunmuş işlərdə şərh olunmuşdur [7; s.34-41];

4) mülklərin və mülklərlə funksional bağlı olan torpaq sahələrinin məhkəmələr tərəfindən verilmiş şərtlərə uyğun olaraq bölünməsinin mümkünlüyünün təyin edilməsinə və real bölgü variantlarının işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənən məsələlər - bu halda ekspert tərəfindən diaqnostik, çevirici və qiymətləndirici xarakterli tədqiqatlar aparılır;

5) tikinti obyektlərinin konstruksiyalarına və onların ayrı-ayrı hissələrinə (divar, döşəmə, tavan və s.) destruktiv təsir göstərən neqativ hadisələrin (yanğın, subasma) səbəbləri və bu zaman dəymiş ziyanın dəyəri ilə bağlı məsələlər - məsələn, subasmadan (yanğından) sonra tikinti obyektinin texniki vəziyyətinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən diaqnostik tədqiqatlar, obyektə təmir-bərpa işlərinin dəyərinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən qiymətləndirmə ilə bağlı tədqiqatlar;

6) tikinti obyektinin daşınar və ya daşınmaz əmlaklar məcmusuna, kapitallıq əlamətlərinə malik olub-olmaması ilə bağlı məsələlər - bu zaman ilk növbədə təsnifat məsələlərinin həllinə istiqamətlənmiş tədqiqatlar aparılır. Onların nəticələri isə mübahisəli obyektin müəyyən çoxluğa məxsus olub-olmamasının müəyyən edilməsindən ibarətdir [23; s.51].

Bir sıra postsovet ölkələrinin məhkəmə ekspertizası idarələrində tikinti-texniki ekspertiza icraatı gedişində bilavasitə hansı məsələlər kompleksinin həll edildiyi də maraq doğurur.

Qazaxıstan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində və onun regional bölmələrində məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası ilə bağlı aşağıdakı tədqiqatlar həyata keçirilir:

1) Binaların və qurğuların layihələndirilməsi,

tikintisi, istismarı və təmiri prosesini xarakterizə edən faktiki məlumatların müəyyən edilməsinə istiqamətlənən "binaların və tikililərin məhkəmə tikinti-iqtisad ekspert tədqiqatı". Bu tədqiqat çərçivəsində faktiki yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma və ya tikinti-təmir işlərinin və sərf olunmuş materialların dəyərinin, icra olunmuş işlərin qəbul aktlarına, smeta sənədlərinə uyğunluğunun, yaranmış defektlərin və ya zədələnmələrin aradan qaldırılması üçün zəruri olan təmir-tikinti işlərinin və onların dəyərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlər həll edilir.

2) "Binaların və tikililərin məhkəmə tikinti-texniki ekspert tədqiqatı" çərçivəsində yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma (və ya tikinti-təmir) işlərinin keyfiyyətinin tikinti normalarına, mövcud standartlara və normalara uyğunluğunun, tikinti obyektində zədələrin, uçqun və dağıntıların, yanğın və subasma hallarının yaranmasının texniki səbəblərinin müəyyən edilməsi, bina və ya mənzillərin (qurğuların, torpaq sahələrinin) bölgüsünün texniki cəhətdən mümkünlüyünün, torpaq sahəsinin sərhədlərinin hüquq müəyyən edən sənədlərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi və s. ilə bağlı məsələlər həll edilir.

Belarus Respublikasının Dövlət Məhkəmə Ekspertiza Komitəsində həyata keçirilən tikinti-texniki ekspertizaları çərçivəsində həll edilən əsas məsələlər kompleksinə yanğın, subasma, partlayış və ya digər hadisə nəticəsində binaya, tikiliyə və ya qurğuya dəymiş maddi ziyanın müəyyən edilməsi, mülkiyyət hüququndan olan paylar nəzərə alınmaqla yaşayış binasının, mənzilin, torpaq sahəsinin bölgü variantlarının müəyyən edilməsi, həmçinin mülkiyyət hüququnda olan paylarla müqayisədə faktiki olaraq ayrılan paylardakı kənarlaşmalara görə pul kompensasiyasının hesablanması, daşınmaz əmlak obyektinin dəyərinin qiymətləndirilməsi, yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma və tikinti-təmir işlərinin həcmnin, keyfiyyətinin, dəyərinin müəyyən edilməsi, tikinti-quraşdırma və təmir-tikinti işlərinin yerinə yetirilmiş faktiki qaydasının tikintidə əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi, tikinti-quraşdırma və tikinti-təmir işlərinin yerinə

yetirilməsi və ya tikinti obyektlərinin istismarı prosesində qəzaların baş vermə səbəblərinin müəyyən edilməsi daxildir.

Rusiya Federasiyasının Ədliyyə Nazirliyinin Federal Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzində və onun regional bölmələrində mübahisəli mülkə daxil olan torpaq sahəsinin texniki cəhətdən bölünməsinin mümkünlüyünün müəyyən edilməsi və məhkəmələr tərəfindən verilmiş şərtlərə uyğun olaraq bölgü variantlarının işlənilib hazırlanması; mülkün bir elementi kimi yaşayış evinin texniki cəhətdən bölünməsinin mümkünlüyü və məhkəmə tərəfindən verilmiş şərtlərə uyğun olaraq bölgü variantlarının işlənilib hazırlanması, tikinti obyektlərinin inşası və quraşdırılması, təmiri (rekonstruksiyası) üzrə tikinti-quraşdırma və xüsusi işlərin növünün, həcmnin, keyfiyyətinin və dəyərinin müəyyən edilməsi, binaların daş konstruksiyalarında defektlərin yaranması və inkişafı səbəblərinin müəyyən edilməsi, subasma (yanğın) nəticəsində zədələnmiş bina və mənzillərin, qurğuların, digər tikililərin bərpasının dəyərinin müəyyən olunması, tikinti obyektlərinin və onlarla funksional bağlı olan torpaq sahələrinin bazar qiymətinin müəyyən edilməsinə və sair kimi məsələlər həll edilir [22; s.75-77].

Hazırda bir çox postsovet ölkələrində məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası ekspertiza idarələri ilə yanaşı, həm də qeyri- dövlət ekspertiza strukturları tərəfindən də həyata keçirilir.

Bundan əlavə RF, Qazaxıstan, Belarus kimi ölkələrində məhkəmə tikinti-texniki ekspertizaların aparılması zamanı ekspertiza obyektlərinin vizual və instrumental tədqiqi və iş materialların öyrənilməsi nəticələrinin, ayrı-ayrı nümunələrin laborator sınaqlarının keçirilməsi və ekspertiza obyektlərinin parametrlərinin uyğun normativ sənədlərə və qanunvericilik aktlarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsi kimi metodları özündə birləşdirən kompleks metodikalar tətbiq edilir [12; s.29].

Bir sıra ölkələrdə məhkəmə tikinti- texniki ekspertizasının daşınmaz obyektlərinə baxış və onların müayinəsi təmassız olaraq yerdən idarə olunan dronlar – pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə etməklə də həyata

keçirilir. Məsələn, RF ƏN MEM-də bir sıra tikinti-texniki ekspertizaların icrası zamanı kvadrokopterlərdən - genişləndirilmiş funksiyalara, etibarlı təhlükəsizlik sistemi və naqilsiz rabitə avadanlığı ilə, keyfiyyətli kameralarla təchiz olunmuş “ağır” dronlardan istifadə edilir. Daşınmaz tikinti obyektlərinin və keçilməz ərazilərdə yerləşən torpaq sahələrinin, habelə böyük ərazilərin tədqiqi və müayinəsi zamanı kvadrokopterlərdən istifadə edilməsi torpaq sahələrinin, binalar kompleksinin, istehsalat sahələrinin, mülklərin və ayrı-ayrı tikinti obyektlərinin müəyyən hündürlükdən yüksək keyfiyyətli situasiya aeroçəkilişini aparmağa, istər daxildən, istərsə də xaricdən tədqiq olunan obyektlərin icmal, istiqamətverici və digər növ yüksək keyfiyyətli çəkilişlərini həyata keçirməyə, çətin keçilən və qəza yerlərində texniki vasitələrdən (məsələn, qaldırıcı kranlardan və s.) istifadə etmədən, ekspertlərin və digər şəxslərin həyatı və sağlamlıqlarını təhlükə altına qoymadan, əlavə maddi vəsaitlər cəlb etmədən tikinti obyektlərinin, onların konstruktiv elementlərinin, torpaq sahələrinin təhlükəsiz baxışı və müayinəsini təmin etməyə imkan verir [8; s.15].

RF, Belarus, Qazaxıstan və digər ölkələrin aparıcı ekspertiza idarələrinin yüksək ixtisaslı tikinti ekspertləri tərəfindən məhkəmələr tərəfindən ekspertiza icraatı qarşısında qoyulmuş suallara əsaslı və mötəbər cavabların verilməsi məqsədləri ilə ən müasir texniki vasitələrdən və qabaqcıl aparat- proqram texnologiyalarından istifadə edilir [12; s.30].

V.A.Mararenko və S.V.Nikitina qeyd edirlər ki, müasir texniki vasitələrdən, elmi- texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərindən daha geniş istifadə edilməsi tikinti-texniki ekspertizasının təşkilati-texniki əsaslarının təkmilləşdirilməsinin perspektiv istiqamətlərindən biridir. Mülklərin, mənzillərin, xüsusi halda torpaq sahələrinin bölgüsü üzrə məsələlər o qədər mürəkkəbləşmişdir ki, informasiyanın toplanması, saxlanması, ötürülməsi və işlənməsi üçün ən müxtəlif sahələr (hüquq, geodeziya, kartoqrafiya, həmçinin proqramlaşdırma və riyaziyyat) üzrə mütəxəssislərin bilikləri tələb olunur.

Tikinti- texniki ekspertiza icraatı çərçivəsində bu məsələlərin həlli artıq müasir texnologiyalar - elektron taxeometrlər, lazer ruletkaları, koordinatların müəyyən edilməsinin peyk sistemləri və s. tətbiq edilmədən təsəvvür olunmur. Ölçmə nəticələrinin və onların dəqiqliyinin qiymətləndirilməsi üzrə müxtəlif proqramlar- texniki vasitələrin tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [19; s.274-275].

Informasiya və kibernetik modeləşdirmə ilə yanaşı, xarici ölkələrdə aparılan məhkəmə tikinti- texniki ekspertizası gedişində getdikcə daha çox dərəcədə digər innovasion yüksək texnoloji aparat-proqram kompleksləri tətbiq edilir. Onların sırasında virtual mövcudluq (VR) və artırılmış reallıq (AR), real dünyanın daşınmaz obyektlərinin məkan skanlaşdırılması (3D skanlaşdırma), böyük məlumatların robotlaşdırılmış sistemləri və sairəni göstərmək olar.

3D skanlaşdırmanın köməyi ilə qurulmuş üçölçülü modeldən əldə edilmiş informasiya olduqca dəqiq və reallığa maksimal dərəcədə uyğundur ki, bu da məhkəmə tikinti- texniki ekspertizaların icrası zamanı ekspertlər üçün olduqca mühüm ilkin məlumatlar qismində çıxış edir [11; s.42-49]. Bir sözlə, müasir rəqəmsal, informasiya və additiv-modul texnologiyalar məhkəmə tikinti- texniki ekspertizalar çərçivəsində aparılan tədqiqatları əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirməyə və sürətləndirməyə imkan verərək, ekspert fəaliyyətinin keyfiyyətini və mötəbərliyini yüksəltməyə, ekspert tərəfindən tövsiyə olunan texniki həllərin məqsədəuyğunluğunu və səmərəliliyini, ekspert rəylərindən əks olunmuş nəticələrin əsaslılığını və mötəbərliyini təmin etməyə şərait yaradır [12; s.36].

Məhkəmə tikinti- texniki ekspertizasının inkişafı informasiya təminatının təşkili ilə yanaşı, tipik ekspert məsələlərinin həlli üzrə avtomatlaşdırılmış sistemlərin yaradılmasını, işlənilib hazırlanmış və təcrübədə tətbiq olunan artıq mövcud olan bir sıra universal xarakterli sistemlərin adaptasiyasını və istifadəsini nəzərdə tutur [6; s.12].

L.B.Lyubimenko RF Ədliyyə Nazirliyinin MEM-nin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edir

ki, məhkəmə tikinti- texniki ekspertizasının avtomatlaşdırılması son nəsil proqram komplekslərindən istifadə hesabına həyata keçirilir ki, bu da qeyd olunan ekspertizaların aparılması zamanı yorucu və olduqca mürəkkəb əməliyyatların həyata keçirilmə müddətlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və bununla da ekspert əməyinin keyfiyyətini və effektivliyini xeyli yüksəltməyə imkan verir. Müəllif tikinti- texniki ekspertizası sahəsində avtomatlaşdırma proseslərinə tikinti- texniki ekspertizası obyektlərinin qrafik modellərinin yaradılması və sonradan bu qrafik modellər əsasında obyektlərin sahələrinin və həcmələrinin, digər kəmiyyət parametrlərinin hesablanması zamanı AutoCAD, SolidWorks, Inventor və BIM- texnologiyalar prinsipini reallaşdıran “Autodesk Revit” proqram komplekslərindən istifadə olunur, “Qrandsmeta” və “SmetaRU” proqram komplekslərinin köməyi ilə tikinti- quraşdırma işlərinin smeta dəyəri müəyyən edilir, binaların və tikililərin dağılma səbəblərinin müəyyən edilməsi zamanı binaların, qurğuların və ayrı- ayrı konstruksiyaların, həmçinin onların torpaq əsaslarının geodezik mühəndis hesablamalarının aparılması zamanı SOFİSTİK, “Lira- SAPR”, “SJAD” və onların daha universal və təkmil analoqları olan “ANSÜS”, “ABAQNS” kimi proqram kompleksləri tətbiq edilir (16, s.67-68).

A.Y.Butırin və A.M.Belostotski də xüsusi olaraq göstərir ki, mülkiyyət

hüquqları haqqında mübahisələrə məhkəmələrdə baxılması zamanı mülkiyyətçilər arasında yaşayış sahəsində daşınmaz əmlakın real bölgüsü ilə bağlı məsələlərin həllinin kompüter texnikasından istifadə edilməklə həyata keçirilməsi bu tip məsələlərə aid edilə bilər. Qeyd edək ki, RF-nin ƏN-nin MEM-nin əməkdaşları tərəfindən bu növ ekspertiza məsələlərinin kompüter texnikasından istifadə etməklə həllinə imkan verən “Torpaq” və “Ev” avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri işlənilib hazırlanmışdır. Xüsusi halda bu informasiya sistemləri aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

- mübahisəli torpaq sahələrinin və tikililərin planlarının qurulması, bu planlarda bölgü xətlərinin əks etdirilməsi;

- tikili və qurğuların dəyərinin, torpaq sahələrinin və binaların qiymətinin müəyyən edilməsi ilə bağlı hesablama əməliyyatları;

- dialoq rejimində ekspert rəyinin tərtib edilməsi və s.[6; s.13].

Tikinti obyektlərinin və onların ayrı-ayrı konstruksiyalarının mühəndis hesablamalarının aparılması zamanı əldə edilmiş nəticələrin mötəbərliyinin təsdiqi üçün xarici ölkələrin ekspert təcrübəsində artıq xeyli vaxtdır ki, tikinti konstruksiyaları və qurğularının xətti və qeyri-xətti statik və dinamik fəza və digər parametrlərinin hesablanmasını təmini edən, qüvvədə olan normalara uyğunluq baxımından onların kəmiyyət və keyfiyyət xassələrini müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan verən “Lira” və “SJAD” proqram sistemləri (Kiyev, Ukrayna), MijroFE proqram sistemi (Moskva, Rusiya); Robot Millennium (Fransa-Polşa), ANSÜS/JivilFEM (ABŞ), FBAQUS (ABŞ) və sair kimi proqram komplekslərindən istifadə edilir [6; s.15-16].

Ekspert təcrübəsində tətbiq olunmaq üçün təklif olunan və artıq RF, Qazaxıstan və digər postsovet ölkələri ilə yanaşı, Avropa ölkələrində və ABŞ-da tətbiq olunan bu proqram vasitələrinin siyahısını davam etdirmək də olar. Belə ki, kompüter texnologiyaları inkişaf etdikcə, həmçinin tikinti eksperti qarşısında həll edilmək üçün qoyulan məsələlər mürəkkəbləşdikcə onların sayı da artır.

Hesab edirik ki, məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası təcrübəsində kompüterləşdirilmiş komplekslərin və sistemlərin tətbiqi bu sahədə ekspertiza icraatının təşkilini yeni səviyyəyə yüksəltməyə imkan verməklə, ekspertləri qrafik modelləşdirmədən, yorucu hesablamaların aparılmasından azad etməklə onları ekspertiza icraatının yaradıcı tərəfinə diqqət yetirməyə, ekspert rəylərinin əsaslılığını və mötəbərliyini daha yüksək səviyyədə təmin etməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Məhkəmə mühəndis-texniki ekspertizalar şöbəsinin də texniki təminat səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, tikinti-texniki ekspertizaların icrası zamanı ən müasir texniki

vasitələrdən, cihaz və qurğulardan istifadə etməklə aparılmağa başlamışdır. Məsələn, Almaniya istehsalı olan “Leija TJR407 power” elektron taxeometri vasitəsilə böyük əraziyə malik olan torpaq sahələrinin ölçülməsi, konkret nöqtələr arasındakı məsafələrin və bucaqların hesablanması, təqdim olunmuş ərazilərin topoçəkilişinin aparılması kimi ekspert məsələləri həll edilir. Taxeometr vasitəsilə aparılmış ölçü işlərinin xüsusi proqramlardan istifadə olunmaqla kompüterə köçürülməsi və işlənməsi mümkündür. “Trimble ND150 Handheld Distanje Meter” (ABŞ istehsalı) və “Hilti PD42 Handheld Distanje Meter” (Almaniya istehsalı) cihazları yaşayış evlərinin, müxtəlif təyinatlı tikililərin kəmiyyət parametrlərinin, böyük sahəli tikililərin və sərhədləri məlum olan həyətyanı torpaq sahələrinin ölçülməsi üçün istifadə edilirlər. İtaliya istehsalı olan “Jonjrete Test Hammer Model Jİ-355” sklerometri betonun möhkəmliyini ölçmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və bina və tikililərdə dəmir-betondan olan konstruktiv elementlərin (sütun, rigel, sərtlik diafraqması, örtük tavası, pilləkən marşı və s.) möhkəmlik dərəcələrinin yerində müəyyən olunması kimi ekspertiza məsələlərinin həllində istifadə olunur. Türkiyə istehsalı olan “Alfa test presi”ndən istifadə edilməklə müxtəlif dəmir-beton konstruksiyalardan götürülmüş nümunələrin möhkəmlik dərəcəsinin laboratoriya şəraitində kompüter vasitəsilə müəyyən olunur və əldə olunmuş nəticələrə əsasən betonun sinfi təyin edilir. Almanyanın istehsalı olan “Hilti DD200” cihazı isə dəmir-betondan olan konstruktiv elementlərdən nümunələrin götürülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Konstruktiv elementlərdən çıxarılmış dəmir- beton nümunələrdə sonradan “Alfa test presi”ndə sınaqlar aparılmaqla, betonun möhkəmlik dərəcəsinə müəyyən etmək mümkündür [1; s.90-91].

Müasir məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının elmi-nəzəri və metodiki aspektlərinin nəzərdən keçirildiyi xüsusi ədəbiyyatın, həmçinin təsərrüfat subyektləri arasında yaranan ən rezonanslı və cəmiyyətin diqqətini cəlb edən mülki-hüquqi, kommersiya xarakterli mübahisələrin məhkəmə həllində tikinti-texniki ekspertizasının təyini və

icrası təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında müxtəlif xarakterli olsalar da, eyni zamanda, bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olmaqla qarşılıqlı şərtlənən, kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsi və həlli tələb olunan aşağıdakı aktual məsələləri xüsusi olaraq qeyd edə bilərik:

- təsərrüfat subyektləri arasında yaranan mülki-hüquqi mübahisələrə məhkəmədə baxılarkən istifadə olunan xüsusi tikinti- texniki biliklərin həcmi, strukturu, məzmunu, istiqamətləri və inkişaf dinamikası haqqında dəqiq təsəvvürlərin olmaması - bu növ ekspertizaların əsas anlayışları (predmet, obyekt, vəzifələr) məhkəmə tərəfindən ekspert qarşısında qoyulan sualların məzmunu və ekspert tədqiqatı obyektlərinin spesifikasiyi nəzərə alınmaqla konkretləşdirilməsini tələb edir;

- məhkəmə tikinti-texniki ekspertizaları təyin etmiş orqanlar, əsasən də məhkəmələr tərəfindən sənədləşdirilmiş zəruri ilkin məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı təşkilati-prosessual xarakterli bir sıra problemlərin həllinə istiqamətlənmiş elmi əsaslı tövsiyələr hələ ki, işlənilmə mərhələsindədir. Həmçinin, mübahisəli daşınmaz tikinti obyektlərinin yerində ekspert tədqiqatlarının aparılması sahəsində də bir sıra təşkilati-prosessual məzmunlu çətinliklər və problemlər də qalmaqdadır ki, bu da təcrübədə

ekspertiza icraatı müddətlərinin uzanmasına gətirib çıxarır;

- bu növ ekspertiza icraatının elmi- nəzəri, təşkilati-texnoloji və metodiki əsaslarının tam şəkildə işlənilib hazırlanmaması da ekspert rəylərinin məzmun tərəfinə, keyfiyyətinə mənfi təsir edir;

- məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası təyin etmiş orqanların, onların vəzifəli şəxsləri, xüsusən də yeni təyin olunan hakimlərin məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının elmi potensialı haqqında informasiya ilə təmin edilməsi təkmil deyildir - nəticə kimi, hakimlər növ xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tikinti- texniki ekspertizaların imkanları, strukturu, məzmunu, bu sahədə hansı çətinliklər və mürəkkəbliklərin olduğu barədə məlumatsız olurlar;

- hakimlər korpusu ilə ekspertiza idarələrinin, o cümlədən ekspertlərin qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin nəzəri və təcrübi, təşkilati- texniki

əsaslarının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac vardır;

- tikinti-texniki tədqiqatların aparılmasının texnoloji əsasları yeni-yeni formalaşmağa başlamışdır və hazırda tikinti-texniki ekspertin elmi-metodiki və texnoloji aparatının strukturu və məzmunu ilə bağlı nəticəvi tədqiqatlar yox dərəcəsindədir;

- məhkəmə tikinti-texniki ekspertizaya aidiyyatda ekspert tədqiqatlarının aparılmasının gedişi və nəticələrinin şərh qaydası və üslubu haqqında ümumi xarakter daşıyan elmi əsaslı müddəaların konkretləşdirilməsi zərurəti mövcuddur;

- məhkəmə tikinti-texniki ekspertiza icraatında istifadə olunan metodların, üsulların və texniki vasitələrin ardıcılığını və kombinasiyasını əks etdirən texnoloji sxemlərin və ekspert texnologiyalarının işlənilməsi zəruriliyi də qeyd olunmalıdır [13, s.11].

Qeyd olunanlarla yanaşı, məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası icraatının standartları bu ekspertiza sahəsinin vahid anlayış aparatı işlənilib hazırlanmalıdır. Bir sıra postsovet ölkələrində artıq belə bir standartların işlənilib hazırlandığı da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Məsələn, RF-nın FMEM-i tərəfindən hazırlanaraq təsdiq edilmiş “Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası. Terminlər və anlayışlar” adlı 9 yanvar 2021-ci il tarixli Milli Standartda məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası sahəsində tətbiq olunan terminlərin və anlayışların standartları müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, bu standartlarda məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının predmeti, obyektləri, vəzifələri, elmi-metodiki əsasları və sair kimi anlayışların mahiyyət və məzmunu açıqlanmışdır.

Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının aparılmasında maksimal səmərəliliyin təmini məqsədilə bu növ ekspertizaların rəşional təşkilə və aparılmasının texnoloji əsasları, tipik ekspertiza məsələlərinin həllinin texnoloji və metodoloji sxemlərinin işlənilməsi də mühüm və aktual məsələlər kompleksinə aid edilməlidir.

Yalnız elm və texnikanın son nailiyyətlərə əsaslanan tədqiqat metodikaları və standartlaşdırılmış metodlar kompleksi, ən müasir texniki vasitələr, kompüterləşdirilmiş qurğularla, proqram kompleksləri və sistemləri ilə

təmin olunduğu halda məhkəmə tikinti- texniki ekspertizası müasir ədalət mühakimə icraatının tələbatlarına cavab verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov M., Xudiyev İ., Mustafayev A. Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri// Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri Elmi əsərlər məcmuəsi. 2013. №58.
2. Məmmədov M.N. Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının hüquqi və elmi-metodiki əsasları. Hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003.
3. Məhkəmə ekspertizası. Sxemlər albomu. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
4. Бутырин А.О. Об использовании строительно-технических знаний в уголовном судопроизводстве //Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. Доклады и сообщения на межд. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе». Н. Новгород, 2004.
5. Бутырин А.О. Строительно-техническая экспертиза в судопроизводстве России. Автореферат диссертации на поиск ученой степени доктора эрических наук. М., 2005.
6. Бутырин А.О., Белостукий А.М. Проблема автоматизации судебной строительно-технической экспертизы//Теория и практика судебной экспертизы. 2010. № 1(17).
7. Бутырин А.О., Кулаков К.О. Исходные данные для проведения судебного расследования//Теория и практика судебной экспертизы. 2011, № 3(23).
8. Бутырин А.О., Статива Е.Б. Современные возможности, методы и средства судебно-экспертных строительно-технических исследований // Теория и практика судебной экспертизы. 2023. Том 18, № 2.
9. Веренич И.В. Использование специальных знаний в процессе расследования преступлений, совершенных в сфере строительства, эксплуатации зданий и сооружений. Авто- реф.дисс. к.о.н. М., 2010.
10. Герасименко В.В., Долин А.Н., Шипилова И.А. Решение экспертных вопросов, связи с определением рыночной стоимости строительных объектов и земельных участков, функционального связи с ними: методические рекомендации для экспертов // Методические рекомендации по проверке стоимостных и преобразова исследований при производственных строительно-технических экспертиз/ М., 2016.
11. Жариков И.С., Давиденко П.В. Эффективное использование BIM-технологий при проведении строительно-технической экспертизы //Вестник БГТУ им.В.Г.Шухова 2018. № 1.
12. Жариков И.С., Кладиева П.В. Апаратно-програмная технология, реализация и базовое производство судебных строительно-технических экспертиз // Судебно строительно-техническая и стоимостная экспертиз: современные проблемы и пути их решения. Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции в форме «круглого стола». М., 2019.
13. Колдин В.А., Крестовников О.А. Научно-техническая судебная экспертиза//Теория и практика судебной экспертизы. 2006. № 1.
14. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования/Под ред. Аверьяновой Т.В. и Белкиной Р.С. М., 1997.
15. Кучеренко Р.И. Некоторые особенности строительной экспертиз по вопросам

выполнения ремонтно-строительных работ и сооружений строительных норм и правил // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы. Сборник научных и практических материалов. Симферополь, 2000.

16. Лобименко Д.П. Современное состояние и перспективы развития информационного обеспечения и автоматизации судебной строительно-технической экспертизы // Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Том 13. №2.

17. Майлис Н.П. Введение в судебную экспертизу. М., 2011.

18. Макеев А.В. Определение стоимости восстановления зданий и сооружений, поврежденных пожаром: сборник методических рекомендаций по производству судебных строительно-технических экспертиз. М., 2012.

19. Мораренко В.А., Мораренко К.В., Никитин С.В. Использование технологической информации при геодезических работах в рамках производства судебных строительно-технических экспертиз // Актуальные проблемы теории и практики судебной экспертизы. Доклады и сообщения на междунар. конф. «Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе». Н. Новгород, 2004.

20. Мусин Г.Ф., Акифгев Г.В. О становлении и развитии строительно-технических экспертиз в системе МВД России // Научный портал МВД России. 2017. № 1.

21. Симионова Н.Е., Шеина С.К. Методика оценки и технической экспертиз недвижимости: Учебное пособие. М., 2006.

22. Трипод Э.Б. Проблема методического обеспечения судебных строительно-технических исследований в арбитражном процессе // Теория и практика судебной экспертизы. 2014. № 4(36).

23. Трипод Э.Б. Строительно-техническая экспертиза и подотрасли экономики. Диссерт. М., 2017.

24. Создание экспертизы и процессы гражданского строительства. Научно-методическое пособие. М., 2018.

25. Толстухина Т.В. Современные проблемы судебной строительно-технической экспертизы // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. 2017. № 1-2.

CURRENT ISSUES SOLVED BY COURT CONSTRUCTION- TECHNICAL EXPERTISE

KHAYYAM ISGANDAROV

Senior expert of the Department of Engineering and
Technical Expertises of the Forensic Center of the
Ministry of Justice

SUMMARY

In the article, the actual issues solved by construction-technical expertise as a type of forensic engineering-technical expertise class in modern times were considered. Subject and tasks of forensic construction-technical expertise in modern conditions are shown. Presently, the actual issues solved by construction and technical expertise in criminal and civil cases at the Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan are listed in a systematized way. In addition to the above, the set of issues resolved within the framework of construction and technical expertise in the state forensic expertise departments of the post-Soviet countries such as the Russian Federation, Kazakhstan and Belarus was noted, and the state of the existing methodical and technical support in this field was analyzed. It was specially emphasized that the prospective development directions of forensic construction-technical expertise are related to cybernetic modeling, computerization, use of the latest achievements of scientific and technical progress, standardization and technological provision.

MAHKEME İNŞAAT-TEKNİK UZMANLIK TARAFINDAN ÇÖZÜLEN GÜNCEL SORUNLAR

HAYYAM İSGANDAROV

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi Mühendislik ve
Teknik Uzmanlık Dairesi Kıdemli Uzmanı

ÖZET

Makalede, adli mühendislik-teknik uzmanlık dersinin bir türü olarak inşaat-teknik uzmanlığının modern çağda çözdüğü güncel sorunlar ele alınmıştır. Modern koşullarda adli inşaat-teknik uzmanlığının konusu ve görevleri gösterilmektedir. Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezinde ceza ve hukuk davalarında inşaat-teknik bilirkişilik tarafından çözülen fiili sorunlar sistematik bir şekilde listelenmektedir. Yukarıdakilere ek olarak, Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Belarus gibi Sovyet sonrası ülkelerin devlet adli tıp uzmanlık departmanlarında inşaat ve teknik uzmanlık çerçevesinde çözülen sorunlar ve mevcut metodolojik durumun durumu not edildi. ve bu alandaki teknik destek analiz edildi. Adli inşaat-teknik uzmanlığının ileriye dönük gelişim yönlerinin sibernetik modelleme, bilgisayarlaşma, bilimsel ve teknik ilerlemedeki en son başarıların kullanılması, standardizasyon ve teknolojik sağlama ile ilgili olduğu özellikle vurgulanmıştır.

MƏHKƏMƏ-XƏTŞÜNASLIQ EKSPERTİZASINDA ÇOXOBYEKTİ İŞLƏRİN İCRASI ZAMANI ORTAYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizası, çoxobyektli ekspertizalar, eksperimental nümunələr.

Key words: forensic handwriting expertise, multi-object expertise, experimental samples.

Anahtar kelimələr: adli el yazısı uzmanlığı, çoklu nesne uzmanlığı, deneysel örnekler.

Son zamanlar həm istintaq orqanları, həm də məhkəmələr tərəfindən təyin edilən məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizalarının içərisində çoxobyektli işlərə daha çox rast gəlinir. Çoxobyektli işlərin icrası adətən digər ekspertizalardan fərqli olaraq daha çox vaxt tələb edir. Bu da işlərin icra müddətinin uzanmasına gətirib çıxarır. Bəzi hallarda belə işlərin müddətinin uzanmasına səbəb tək işin çoxobyektli olması deyil, həm də istintaq orqanının və məhkəmələrin ekspertiza təyin edərkən bir sıra halları nəzərə almaması ilə bağlı olur.

Çoxobyektli ekspertizalar təyin olunarkən sübuti əhəmiyyətli sənədlər təhlil edilib suallar qərarda (qəraradda) dəqiqləşdirilmiş qaydada qoyulmalı, adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin dairəsi müəyyən olunmalıdır. Ekspertiza təyin edərkən nəzərə alınmalıdır ki suallarda sadalanan hər bir sənəd sayından asılı olmayaraq ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur. İlkin olaraq tədqiq olunacaq sənəd sonra isə həmin sənədlərdəki tədqiq olunan yazıların və imzaların dəqiq yerləri (qrafaları) mütləq göstərməlidir. Sualları ümumi şəkildə qoymaq məqsədə uyğun deyildir (“Təqdim olunmuş 2 cildə olan qaimələrdəki imzalar

A.M. tərəfindən icra olunmuşdurmu?”, “Təqdim olunmuş sənədlərdəki yazılar ekspertizaya nümunələri təqdim olunmuş şəxslərdən hansı tərəfindən icra olunmuşdur?”). Həm tədqiq olunan obyektlərin, həm də adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin nümunələrinin dəqiq yerləri göstərməlidir (2-ci cildin 18-ci vərəqində olan

Təhvil-təslim aktında “Təhvil verən” qrafasındakı imza A.M. tərəfindən icra olunmuşdurmu?; A.M.-in imza nümunələri 8-ci cildin 48-56-cı vərəqələrində yerləşir).

Tədqiq olunan sənədlərdən hansı birinin əslini əldə etmək mümkün deyildirsə bu barədə qərarda (qəraradda) səbəbləri açıqlanmaqla qeyd verilməlidir. Bundan başqa qərarda (qəraradda) tədqiq olunan obyektlərə dair adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin verdiyi ifadələr barədə qısa məlumatlar göstərməlidir. Qərarın (qəraradın) sual hissəsində tədqiq olunan obyektlərin və adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin nümunələrinin yerlərinin dəqiq göstərilməsi sonrakı mərhələdə ekspertin əlavə vaxt itkisinin qarşısını alır. Belə ki, çoxobyektli məhkəmə-xətşünaslıq ekspertizalarının aparılmasında rəylərin tərtib olunma xüsusiyyətlərinə əsasən rəy tərtib olunarkən ekspert qarşısında qoyulmuş sualların və adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin çoxluğunu nəzərə alaraq qərara (qəraradda) istinad edir (“Ekspert qarşısında qoyulmuş suallar xx.xx.xxxx tarixli qərarda (qəraradda) göstərilmişdir.”; “Müqayisəedici tədqiqat üçün təqdim olunmuş nümunələrin yerləri

xx.xx.xxxx tarixli qərarda (qəraradda) göstərilmişdir.”). Qərarda (qəraradda) ekspertə kömək məqsədi ilə şübhəli şəxslərin tədqiqat obyektləri barədə verdikləri ifadələr qısa şəkildə qeyd olunmalıdır.

Çoxobyektli ekspertizalar təyin olunarkən adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərin nümunələri götürülən zaman bəzi xüsusiyyətlər

nəzərə alınmalıdır. Təqdim olunan sənədlərdə icra olunmuş yazıların qrafikasına (latın, kirill), tədqiq olunan imzaların həqiqi şəxslərin adlarından və ya uydurulmuş şəxslərin adlarından olmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nümunələr təqdim olunarkən bütün nümunələr (sərbəst, şərti-sərbəst və eksperimental) təqdim olunmalıdır. Tədqiq olunan obyektlərin yerlərinin dəqiq göstərilməsi, nümunələrin kifayət qədər və keyfiyyətli götürülməsi tədqiqat zamanı əlavə vaxt itkisinin və əlavə yazışmaların (vəsətlərin) qarşısını alır.

Tədqiq olunan sənədlər çox olduqda onların hamısının tədqiqat üçün ekspertizaya göndərilməsi vacib deyil. Bəzən ancaq şübhə doğuran sənədlərin ekspertizaya göndərilməsi, cinayətin sisteməlik şəkildə törədildiyini sübut etmək üçün bir neçə eynitipli sənədlərdəki yazıların və imzaların icraçılarının ekspertiza vasitəsi ilə eyniləşdirilməsi kifayət edir.

Çoxobyektli ekspertizaların icrası zamanı icra müddətinin azaldılması məqsədi ilə tədqiq olunan obyektləri qruplaşdıraraq bir neçə ekspertiza təyin etmək olar. Qruplaşdırmanı həm tədqiq olunan obyektlərə həm də adlarından tədqiqat işi aparılan şəxslərə görə aparmaq olar. Tədqiq olunan imzalar uydurulmuş şəxslərin adlarından icra olunmuşdursa sənədlərin qruplaşdırılmasını həmin imzaların icrasında şübhəli bilinən şəxslərə müvafiq aparmaq lazımdır. Bu qərarların (qərardadların) icrası ayrı-ayrı ekspertlərə tapşırılaq icra müddətini azaltmaq mümkündür. Cinayət işini epizodlar üzrə qruplaşdırmaq ekspertlərin işini asanlaşdırır.

Ekspertizaya bütün mümkün hallarda tədqiq olunan sənədlərin və nümunələrin əsilləri təqdim olunmalıdır. İşə aidiyyətli olmayan sənədlərin, tədqiqata aid olmayan ayrı-ayrı epizodların tikildiyi cildləri ekspertiza göndərmək lazım deyil.

Çoxobyektli ekspertizalar təyin olunarkən digər ekspertizalarda olduğu kimi nümunələr təlimata əsasən şəxsin 5-6 müxtəlif xarakterli sənədlərdə sərbəst xətt, 8-10 sənəddə sərbəst imza, 10 vərəqdən az olmayaraq eksperimental xətt və imza nümunələri götürülməlidir. Tədqiq okunan obyekt imza (imzalar) olunduqda belə xətt nümunələrinin təqdim olunması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxobyektli ekspertizalarda tədqiqat obyektləri və adlarından tədqiqat aparılan şəxslər çox olduğundan bu qaydalara əməl etmək müəyyən çətinliklər yaradır. Belə hallarda həmin şəxslərin cinayət işinin materiallarında olan və onlar tərəfindən icra olunması şübhə doğurmayan, etiraf olunan digər sənədlərdəki xətt və imzalardan sərbəst nümunə qismində istifadə oluna bilər. Eksperimental xətt və imza nümunələri tədqiq olunan sənədlərin növünə (yazı qrafikası, məzmunu) uyğun götürülməlidir. Tədqiq olunan imzaların icrası zamanı inisallardan (ad, soyad və ata adının baş hərfləri) istifadə olunmuşdursa eksperimental xətt nümunələri götürülərkən imzalardakı hərflərə uyğun götürülməlidir. Adlarından imzalar (yazılar) icra olunmuş şəxslərin eksperimental xətt və imza nümunələri müvafiq olaraq həmin şəxslərin adlarından olan obyektlərə uyğun, həmin imzaların (yazıların) icrasında şübhəli bilinən şəxslərin eksperimental xətt və imza nümunələri isə tədqiq olunan bütün obyektlərə uyğun götürülməlidir. Tədqiq olunan obyektlər rəqəmlədirsə nümunələr götürülərkən tək rəqəm yox, həm də mətnə uyğun rəqəm birləşmələrindən ibarət nümunələr götürülməlidir.

Yuxarıdakı tövsiyələrə əməl etməklə çoxobyektli ekspertiza icraatlarının aparılmasında müddəti nəzərə çarpacaq dərəcədə azaltmaq və ekspert rəylərinin keyfiyyətini artırmaq olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. Bakı, 2013.
2. “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Propolis” nəşriyyatı, Bakı, 2020.
3. Ароцкер А.Е. «Теоретические проблемы оценки экспертом признаков почерка», Киев, 1975
4. Белкин Р.С. «Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня». М.; 2001.
5. Mayılov Ü.A. və b. “Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması”. Azərb. ETMEK və KPİ, Bakı, 1999.
6. “Məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın aktual məsələləri”, elmi əsərlər məcmuəsi, № 36, Bakı, 1999, s 84-88.

DIFFICULTIES ARISING DURING THE PERFORMANCE OF MULTI-OBJECT CASES IN THE HANDWRITING EXPERTISE

ZAUR NASIROV

ULVIYYA AGHAYEVA

Experts of the Department of Manuscripts and Voice
Examinations of the Forensic Expertise Center of the
Ministry of Justice

SUMMARY

Among the forensic examinations appointed by the investigating authorities and the courts, multi-faceted cases are more common. Methodological recommendations arising from practice were given on ways to solve the problems encountered during the implementation of such work quickly and qualitatively. The aim is to significantly reduce the duration of multi-object expertise proceedings and improve the quality of expertise opinions.

ADLI EL YAZISI UZMANLIĞINDA ÇOK AMAÇLI ÇALIŞMALARIN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDE ORTAYA ÇIKAN GÜÇLÜKLER

ZAUR NASIROV

ULVIYYA AĞAYEVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi El
Yazmaları ve Ses Muayene Dairesi Uzmanları

ÖZET

Çok nesneli davalar, soruşturma kurumları ve mahkemeler tarafından atanan adli tıp uzmanları arasında daha yaygındır. Makalede, bu tür işlerin yürütülmesi sırasında karşılaşılan sorunların hızlı ve kaliteli bir şekilde nasıl çözülebileceği konusunda deneyime dayalı yöntemsel tavsiyeler verilmektedir. Amaç, çok amaçlı bilirkişilik işlemlerinin süresini önemli ölçüde azaltmak ve bilirkişi görüşlerinin kalitesini artırmaktır.

ÖZÜNƏQƏSD VƏ ÖZÜNƏQƏSD CƏHDLƏRİ İLƏ BAĞLI MƏHKƏMƏ PSIXOLOJİ-LİŊQVİSTİK EKSPERTİZA

Açar sözlər: özünəqəsd, özünəqəsdə cəhd, psixoloji-lingvistik ekspertiza, yazılı mətn, şifahi nitq, açıq nümayiş olunan əsərlər, kütləvi informasiya vasitələri.

Key words: suicide, attempted suicide, psychological-linguistic expertise, written text, oral speech, publicly exhibited works, mass media.

Anahtar kelimələr: intihar, intihara təşəbbüs, psixoloji və dilsel inceleme, yazılı mətn, sözlü konuşma, halka açık sergilenen eserler, medya.

Suicidal xarakterli ölümqabağı məktubların mətnləri həm psixoloqlar, həm də lingvistlər üçün olduqca

maraqlı tədqiqat obyektidir. Mövcud olan müəyyən paradoksal vəziyyət və bu cür sənədlərin spesifikasiyası onların olduqca məhdud sayda adamlar üçün əlçatanlığından ibarətdir. Bu da ayrı-ayrı hallarda ekspertizaların aparılmasını çətinləşdirən faktor qismində çıxış edir.

Ölümqabağı qeydlərin tədqiqinin əsasları amerika psixolingvistləri Ç.Osqurd və Q.Uolker tərəfindən qoyulmuşdur [1; s.30-31].

O zamandan artıq xeyli vaxt keçmişdir, lakin bəzi fragmentar xarakter daşıyan işləri nəzərə almasaq, indiyə qədər bu sahədə ciddi sistemləşdirilmiş lingvistik tədqiqat aparılmamışdır. Sözsüz ki, bir tədqiqat çərçivəsində bu problemi tam həcmdə həll etmək mümkün deyildir. Eyni zamanda belə mətnlərin tədqiqi zamanı psixoloji-lingvistik analizin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq mümkündür. Bu zaman biz belə bir müddəadan çıxış edirik ki, son zamanlar dilşünaslıqda “mətn” dedikdə, təkcə yazılı deyil, həm də şifahi nitq formasında olanlar da əhatə olunur.

Texnikanın inkişafı nəticəsində praktikada audio və video sənədlər şəklində qeydə alınan ölümqabağı yazılan videoməktubların sayında artım müşahidə olunur.

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitq müəllifə redaktə,

zaman və məkanca ötürülmə, əvvəlcədən müəyyən olunmuş monoloq xarakterli fikrin daha dəqiq formulə edilməsi, prosodik vasitələrdən (intonasiya, ritm, temp, pauza və s.) imtina imkanı və s. kimi üstünlüklər verir.

Beləliklə, psixoloji-lingvistik analiz zamanı tədqiq olunan materialın keyfiyyətində istər yazılı, istərsə də elektron daşıyıcılarda qeydə alınmış şifahi nitq çıxış edə bilər [2].

Tədqiqat obyektinin digər spesifikasiyi ondadır ki, nitqin tipindən asılı olaraq, onlar həmişə monoloq xarakteri daşıyır. Digər tərəfdən gündəliklərdən, şəxsi qeydlərdən fərqli olaraq bu mətnlər həmişə ünvanlıdır.

Ölümdən əvvəl yazılmış vida məktublarının tədqiqinə başlayarkən ekspert diskurs faktorunu yəni, “şərait aspektində götürülmüş mətn, məqsədyönlü sosial hərəkət kimi nəzərdən keçirilən nitq, insanlarla onların şüur mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirində iştirak edən komponent (koqnitiv proseslər)” nəzərə almalıdır [3, s.136-137].

Diskurs nəzərə alınmaqla ölümqabağı məktubların modallığının analizi müəllifin şəxsiyyətinin, kompozisiyanın psixoloji motivlərlə korrelyasiyası üzrə bu mətnlərin aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirməyə imkan vermişdir.

1. Müəllifin son iradəsini ifadə edən mətnlər - bu tip mətnlərdə hərəkətin səbəbləri, faktların konstataziyasının analizi yoxdur, onlarda yalnız vahid kompozisiyon tam kimi nəticəvi hissə

əks olunmuşdur. Belə mətnlərin müəlliflərini daha çox antisosial şəxsiyyətlərə və təqsir hissi olmayan insanlara aid etmək olar. Onlar tərəfindən praktiki olaraq tam şəkildə mövcud solumun mənəvi dəyərləri inkar edilir, onlara laqeydcəsinə yanaşılır. Onlar bir qayda olaraq impulsivdirlər, qəti imperativdirlər.

2. Digər şəxslərin üzərindən suisidə görə məsuliyyəti götürməyə istiqamətlənmiş ifadələrin yer aldığı mətnlər - bu cür mətnlərdə “təqsir” (günah) sözünə tez-tez rast gəlmək mümkündür (“heç kimin günahı yoxdur”, “xahiş edirəm heç kimi təqsirli hesab etməyin” və s.). Belə mətnlərin müəllifləri qismində daha çox aşağı özünüqiymətləndirməyə malik depressiv şəxslər çıxış edirlər.

3. Müəllifini özünüqəsdə gətirdiyi şəxsləri göstərən mətnlər - belə mətnlər ikinci qrupda göstərilən mətnlərin güzgü əksidir. Sonunculardan bu mətnlər ifşaedici xarakter, həmçinin mənfi modallığın olmaması ilə fərqlənilir. Bu cür mətnlərin müəllifləri barədə onu demək olar ki, əksər hallarda bu paronoidal şəxsiyyətlərdir. Hesab edirlər ki, onlara qarşı ətrafdakılar daimi intriqalar və sui-qəsdlər qururlar. Ətrafdakıların qiymətləndirmələri ilə özünüqiymətləndirmə arasında daima münaqişələr yaranır. Bu tip şəxslər üçün “təqsirli” şəxslərin cəzalandırılması ölüm faktının özündən daha əhəmiyyətli olur.

4. Xüsusi iqtisadi şərait və ya həyat şərtləri şəklində özünəqəsdə izah edən mətnlər - bunlar əvvəlki qrupa yaxındırlar, eyni zamanda bu tip mətnlərdə çarəsizlik mövzusu üstünlük kəsb edir. Bu cür mətnlərin ən tipik müəllifi – vərdis etdiyi şərtlərin (şəraitlərin) deformasiyası, ətrafdakı gerçəklikdə baş verən qlobal dəyişikliklər nəticəsində depressiya vəziyyətində olan şəxslərdir.

5. Yaxınlara təsir vasitəsi kimi mətnlər

- bu halda müəllif sadəcə həyatdan getməyi deyil, yaxınlarını, sosial mikromühiti daimi təqsir hissi ilə qoyub getmək istəyir. Təhlil və müşahidələr göstərir ki, bu tip mətnlər yeniyetmələr və infantil şəxsiyyətlər üçün daha xarakterikdir. Bu tip mətnlərdə “əgər sən istəmirsənsə.....”, “əgər sən başa düşmürsənsə....”, habelə “buna baxmayaraq.....”, “....lakin sən.....” ifadələrinə

tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu mətnlərdə “şəxsi həyatda xoşbəxtlik arzulayıram” və bu kimi təbrik və arzu xarakterli ifadələrə də təsadüf edilir.

6. Mətnlər – “sübutlar” - bu halda davranışın (hərəkətin) motivasiyası ondan ibarətdir ki, həmişə hər şeydə uduzan qeyri-adekvat şəxsiyyət, hətta heç bir əndazaya sığmayan hərəkəti ilə özünün əhəmiyyətini (dəyərini) sübut etməyə çalışır. Bu cür mətnlərin müəllifi üçün başlıca olan xarakterik cəhət onun “eqo-vəziyyətidir”, özünü qiymətləndirmə ilə digərlərinin (ətrafdakıların) qiymətləndirməsi arasında münaqişəli vəziyyətin mövcud olmasıdır. Bu qrup mətnlərin kontekst-analizi şəxs əvəzliliklərindən daha tez-tez istifadə edildiyini göstərir.

7. Mətn – “əhdlər” - bu tip mətnlərin müəllifləri çox zaman sağalmaz xəstəliyə tutulmuş adamlardır. Məsələn, evtanaziyaya görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuş ölkələrdə (o cümlədən də Azərbaycanda) bu şəxslər problemi özləri həll etməyə çalışırlar. Əvvəllər qeyd olunmuş mətn qruplarından fərqli olaraq bu kateqoriya üçün kompozisiyanın dərin düşünlməsi və spontanlığın olmaması xarakterikdir. Bu da aşağıdakı iki hissənin dəqiq iyerarxiyasında təzahür edir:

- Birincisində hərəkətin motivasiyası izlənilir;
- İkincisində isə – yaxınlarının gələcək həyatı ilə bağlı istək və arzular, diləklər, “əhdlər” əks olunur [2].

Təqdim olunmuş təsnifatın tamlığına iddia etməyərək, onun şərtiliyini və sxematikliyini qeyd etmək lazımdır.

Söyləmək olar ki, suisidal xarakterli ölümqabağı məktublar bir qayda olaraq stress vəziyyətində tərtib edilən mətnin spesifik tipidir. Bu isə qeyd olunan mətnlərin bütün xüsusiyyətlərinin ekspert, zəruri olduğu hallarda isə müstəntiq tərəfindən nəzərə alınmasını tələb edir.

Son illərdə yeniyetmələrin özlərini öldürmə halları, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri altında suisidal davranışların əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. Bu problem aktiv şəkildə jurnalistlər, psixoloqlar, psixiatrlar, hüquqşünaslar tərəfindən müzakirə olunur [4; s.100-108, s. 36-48, s. 20-28].

Qeyd edək ki, bu amili nəzərə alaraq bir sıra ölkələrin cinayət qanunvericiliyində müəyyən dəyişikliklər edilmiş, məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etməklə özünəqəsdin törədilməsinə kömək etmək kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan xüsusi cinayət tərkibləri qanunvericiliyə daxil edilmişdir.

Məsələn, “Uşaqların sağlamlığına və inkişafına zərər vuran informasiyadan müdafiəsi haqqında” RF-nın 29 dekabr 2010-cu il tarixli Qanununa uyğun olaraq, uşaqlar arasında yayılması qadağan olunan informasiyalara – onların həyat və (və ya) sağlamlığı üçün təhlükə kəsb edən, o cümlədən öz sağlamlığına zərər vuran, özünü öldürməyə gətirən hərəkətlərin törədilməsinə, eləcə də sövq edilməsinə istiqamətlənən informasiyalar aid edilir [5; s.34].

“Uşaqların suisidal davranışa sövq edilməsinə istiqamətlənən fəaliyyətə qarşıdurma üzrə əlavə mexanizmlərin müəyyən edilməsi məqsədilə CPM-nin 151-ci maddəsinə və RF CM-də dəyişikliklərin edilməsi haqqında” 7 iyun 2017-ci il tarixli Qanunda özünü öldürməyə meyl yaranmasına istiqamətləndirmə və ya onun törədilməsinə kömək etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. (CM-nin 110.1-ci maddəsi). Xüsusi halda “məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etməklə özünü öldürmənin törədilməsinə kömək göstərmə, yeniyetmələrə münasibətdə törədilməsi, açıq çıxışda, açıq nümayiş olunan əsərdə, kütləvi informasiya vasitələrində və ya informasiya telekommunikasiya şəbəkələrində (İnternet şəbəkəsi daxil olmaqla) törədilməsi cinayətin tövsifedici hallarına aid edilmişdir. Həmçinin, özünü öldürmənin törədilməsi üsulları haqqında informasiyanın yayılmasına və ya özünü öldürmənin törədilməsinə çağırışların, o cümlədən açıq çıxışlarla, açıq nümayiş olunan əsərlərdən, kütləvi informasiya vasitələrindən və ya informasiya telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etmək yolu ilə vətəndaşları özünü öldürməyə meyilliliyi yaratmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətin təşkilinə görə də cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Söhbət “ölüm qrupları” adlandırılan inzibatçılar və fəaliyyəti özünü öldürmə niyyətinin formalaşmasına

istiqamətlənən internet şəbəkələrində istənilən qeyri-formal birliklərin təşkilatçılarının məsuliyyətindən gedir [5].

Bu normaların CM-nə daxil edilməsi ilə suisidlə bağlı məhkəmə-psixoloji ekspertizası üçün daha bir hüquqi əhəmiyyət kəsb edən vəziyyət yaranır. Belə ki, “özünü öldürməyə meyilliliyin yaradılmasına istiqamətlənən fəaliyyət kateqoriyası cinayət- hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. İstintaq və məhkəmə üçün ənənəvi vasitələrlə sübut edilən “yola gətirmə, ələ alma, aldatma” kimi özünü öldürməyə təhrik (sövq) etmədən fərqli olaraq “məsləhətlər, göstərişlər, informasiya təqdim etmə yolu ilə özünü öldürməyə kömək etmə” (RF CM-nin 110.1-ci maddəsi) və “özünü öldürmə üsulları haqqında informasiyanı yayma və ya özünü öldürmə ilə bağlı çağırışlar yolu ilə özünü öldürmə niyyətinin formalaşması istiqamətində fəaliyyətin təşkili” (RF CM-nin 110.2-ci maddəsi) psixologiya və linqvistika sahəsində xüsusi biliklərin tətbiqini tələb edən anlayışlardır.

Mətnin tədqiqində ekstremist fəaliyyətə açıq çağırışlar, nifrət və düşmənçilik salma, həmçinin insan ləyaqətini alçaltma və bir digər aspektlər məhkəmə psixolojiinqvistik ekspertizasının kifayət qədər işlənilməmiş növüdür [6; s.92-98].

İnformasiya materialı geniş mənada verbal (söz) və qeyri-verbal, o cümlədən paralingvistik komponentlərdən ibarət mətndir. İnformasiya materialı kommunikanter, ünsiyyət üzrə partnyorlar arasında informasiya mübadiləsinə, subyektlərin kommunikativ və sosial fəaliyyətinə daxil edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən informasiya materialı kommunikativ vahiddir. İnformasiya materialında olan məlumat (onun mənası və istiqamətliyi) tədqiqata məruz qalmalıdır. Adətən kompleks məhkəmə psixolojiinqvistik ekspertizaların aparılması zamanı məzmun, nitq və ya kommunikativ hərəkətdən ibarət mətnin (materialın) mahiyyəti müəyyən olunur. Mətnin linqvistik komponentinin mahiyyəti – öz fikrini ifadə etmək üçün lüğətlərdə və linqvistik təsvirlərdə bu və ya digər dərəcədə ümumi qəbul olunmuş, sabit, müəllifin seçdiyi dil vasitələrinin başa düşülməsinin üsuludur. Onun analizi mətndə nəyin hansı vasitələrdə

deyildiyini, bildirildiyi müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda informasiya materialı həmişə öz istiqamətliliyinə və kommunikativ təsir məqsədinə malikdir. Deyilənin (bildirilənin) istiqamətliliyi psixoloqlar tərəfindən müəyyən olunur. Mahiyyətin (məzmunun) psixoloji komponenti müəllifin mövqeyinin formalaşmasına yönəlişlər vasitəsi ilə ifadə olunur: mətnə niyə və nəyə görə, nə isə deyilir (motivasyon-məqsədli tərkib hissə) [7; s.39].

Açıq kommunikasiyada bu komponent “mətnin sosial-psixoloji istiqamətliliyi” [8, s.98] anlayışı ilə daha dəqiq xarakterizə olunur. Hazırda məhkəmə psixoloji ekspertizasında informasiya materiallarının, həmçinin kommunikativ fəaliyyət məhsullarının və kommunikasiyalarda istifadə olunan vasitələrin tədqiqinin bütöv istiqaməti formalaşmışdır – onların hər biri hüquqi əhəmiyyət kəsb edən öz vəzifə və predmetinə malikdir [5].

Özünəqəsd hallarının kompleks məhkəmə psixoloji-lingvistik ekspertizasının aparılmasında ekspert qiymətləndirmələrinin meyarları və alqoritmlərinin yaradılması gələcəyin işidir, lakin artıq indidən əsas ekspert anlayışlarını müəyyən etməyə cəhd etmək lazımdır [7; s.39].

Informasyon materialların istiqamətliliyinin psixoloji-lingvistik ekspertizasının hüquqi əhəmiyyəti Cinayət Məcəlləsinin uyğun norması ilə məsuliyyət nəzərdə tutan əməllərin tövsiyindən ibarət olacaqdır. Bu halda hüquqi anlayışlar qismində “məsləhətlər göstərilir, informasiya təqdim etmə ilə özünü öldürməyə kömək etmə” və “özünü öldürmənin törədilməsi üsulları haqqında informasiya yayma və ya özünü öldürmənin törədilməsinə çağırışlar yolu ilə özünü öldürmə niyyətinin yaranmasına istiqamətlənən fəaliyyətin təşkili” anlayışları çıxış edir. Məsləhət, göstəriş, məlumatlandırma, çağırış lingvistik tədqiqat zamanı lingvistik metodlarla müəyyən olunan nitq və kommunikativ fəaliyyət aspektləri, o cümlədən nitq aktlarıdır.

Aydındır ki, kömək etmə, təhrik və sövq etmə eksplisit, açıq-aydın ola bilər, həmçinin gizli, pərdəli, psixoloji vasitələrlə, birbaşa çağırışlar olmadan informasiyanın ötürülməsinin xüsusi üsulu, özünü öldürməyə müəyyən emosional-

məna münasibətinin formalaşması ilə, bunu həyatdan məhrum etmək və ya ölümlə oynamaq marağını, fikirlərini, sonra isə arzu və niyyətinin təşəbbüskarı olmasında ifadə oluna bilər.

Fikrimizə, bu hallarda psixoloji anlayışlar qismində “informasiya materialının (mətnin) psixoloji istiqamətliliyi və ya şəxsin (ünvanın) özünü öldürmə meylinin yaranmasına yönələn kommunikativ fəaliyyətin psixoloji istiqamətliliyi” çıxış edir. Belə istiqamətlənmə müəyyən şəxsə özünü öldürməyə pozitiv psixoloji yönəlişin formalaşmasında ifadə olunur. Belə yönəlişin komponentləri olaraq aşağıdakı göstərmək olar:

- koqnitiv səviyyədə - özünü öldürmə üsulları haqqında məlumatlılıq;
- affektiv səviyyədə – çətin həyat şəraitindən çıxmanın məqbul üsulu kimi özünü öldürməyə pozitiv emosional münasibət;
- davranış səviyyəsində – özünü həyatdan məhrum etməyə hazır olma, bunu etmə niyyəti.

Özünəqəsdə marağın formalaşması, özünü həyatdan məhrum etməyə pozitiv emosional-məna münasibətin və hazırlığın formalaşması hüquqda “özünü öldürməyə meylin yaranması”, “özünü öldürməyə kömək etmə” kimi adlandırılan hadisənin psixoloji əlamətləri hesab edilə bilər.

Ekspert qarşısında “material özünü öldürməyə psixoloji yönəlişin, özünü həyatdan məhrum etməyə hazır olmanın formalaşmasına istiqamətlənmişdirmi?” və ya “materialda özünü öldürməyə meylliliyin yaradılmasına yönələn psixoloji (psixoloji- lingvistik) əlamətlər varmı?” kimi suallar qoyula bilər [5; s.40].

Aydındır ki, bütün bunlar yalnız diskussion xarakter daşıyan ümumi mülahizələrdir. Hesab edirik ki, son illərdə ictimai təhlükəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksələn bu əməllərlə mübarizənin gücləndirilməsi məqsədilə uyğun normaların CM-nə daxil edilməsi aktuallaşacaqdır. Məhz bunu nəzərə alaraq hazırki məqalədə özünü öldürməyə təhrik etmə və özünü öldürmənin törədilməsində kömək göstərmə haqqında mümkün işlər üzrə kompleks məhkəmə psixoloji-lingvistik ekspertizaların aparılmasının prinsipinə mümkünlüyünü göstərmək üçün müəyyən mülahizələr səsləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Леонтьев А.А., Шахнарович А.И., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии. М., 1977, с.30-31.
2. Юрчук О.Ф. Особенности экспертного лингвистического анализа предсмертных посланий суицидального характера// Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с.136-137.
3. Вихристюк О.В. Влияние средств массовой информации на суицидальное поведение подростков и молодежи (обзор зарубежных источников)//Современная зарубежная психология. 2013, №1, с.100-108.
4. Крылова Н. «Группа смерти» и подростковый суицид: уголовно-правовые аспекты// Уголовное право. 2016. №4, с.36-48.
5. Сафуанов Ф.С., Секераж Т.Н. Деятельность, направленная на побуждение детей к суицидальному поведению: возможности судебно-психологической экспертизы//Психология и право. 2017. Том.7. №2, с.34-40.
6. Изотова Т.М., Кузнецов В.О., Плотникова А.М. Методика проведения судебной лингвистической экспертизы по делам об оскорблении//Теория и практика судебной экспертизы. 2016. №1(41), с.92-98.
7. Кукушкина О.В., Сафонова Ю.А., Секераж Т.Н. Методика проведения судебной психолого-лингвистической экспертизы материалов по делам, связанных с противодействием экстремизму и терроризму. М., 2014, 98с.
8. Секераж Т.Н. Актуальные направления судебной психологической и комплексных экспертиз с участием психолога в судебно-экспертных учреждениях Минюста России// Доклад на Всероссийской конференции по юридической психологии с международным участием. «Коченовские чтения. Психология и право в современной России». М., 2016.

FORENSIC PSYCHOLOGICAL-LINGUISTIC EXPERTISE ON SUICIDE AND SUICIDE ATTEMPTS

NATIG ABDULLAYEV

Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
Dissertation student of the Forensic Center,
expert of the Department of Psychological Expertise

SUMMARY

The process of preparation for the act of suicide is often accompanied by a person's desire to motivate his act, and for this purpose, in some cases, the suicide bomber writes a farewell letter before committing suicide. The psycho-linguistic study of the farewell letter informs about the personality's attitude to the situation it encounters, the purpose and meaning of suicide in it, the emergence of suicidal tendencies and the evaluation of one's own behavior. In my article, attention was paid to these issues.

İNTİHAR VE İNTİHAR GİRİŞİMLERİ ÜZERİNDE ADLİ PSİKOLOJİK-DİL UZMANLIĞI

NATIG ABDULLAYEV

Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı Adli
İncelemeler Merkezi tez öğrencisi, Psikolojik
Uzmanlık Bölümü uzmanı

ÖZET

İntihar eylemine hazırlık sürecine çoğu zaman kişinin eylemini motive etme isteği eşlik eder ve bu amaçla bazı durumlarda intihar bombacısı intihar etmeden önce bir veda mektubu yazar. Veda mektubunun psikolojik ve dilsel incelenmesi, kişinin duruma karşı tutumu, intiharın amacı ve anlamı, intihar eğilimlerinin ortaya çıkışı ve kişinin kendi davranışının değerlendirilmesi hakkında bilgi verir. Yazımda bu konulara dikkat edildi.

WHEN IT COMES TO RESOLVING LEGAL ISSUES RELATED TO VOICE RECORDINGS, THE ROLE OF FORENSIC VOICE ANALYSIS IN COURT IS SIGNIFICANT

Key words: Forensic voice analysis in legal contents, Organizing forensic voice analysis in compliance with quality system standards, Legal consequences of forensic voice analysis research

Anahtar Kelimeler: yasal içeriklerde adli ses analizi, adli ses analizinin kalite sistem standartlarına uygun düzenlenmesi, adli ses analizi araştırmasının hukuki sonuçları

The main purpose of the article titled “The Role of Court Phonoscopic Expertise in Resolving Legal Issues Related to Voice” is to describe the role and significance of voice expertise in the resolution of legal issues. It explains how this expertise impacts the legal process and how it assists in a clear manner. The article provides readers with information about legal issues related to voice and emphasizes how voice expertise is a crucial tool for legal analysts, judges, and defense attorneys. The goal of this article is to unequivocally confirm that voice expertise plays a significant role in the legal process.

Forensic phonoscopic expertise is one of the fundamental procedural tools in ensuring the implementation of civil rules in the judicial process, as well as in safeguarding and defending the rights and legal interests of the state and citizens.

The appointment and conduct of forensic phonoscopic expertise, according to the procedural nature, are regulated by Article 264 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. This procedural stage is carried out to determine facts related to the investigation and examination of criminal cases. Forensic phonoscopic expertise addresses matters that fall outside the scope of legal and political issues and instead focuses on the knowledge and experience of the judge or prosecutor. All legal matters of a specific nature are resolved by investigators, prosecutors, or the court (judge).

The procedure and conditions for conducting

court phonoscopic expertise are regulated by criminal procedural and civil procedural legislation. This expertise is a procedural activity whose main purpose is to ensure the organization and conduct of court phonoscopic expertise in accordance with the norms of criminal and civil procedural legislation, safeguarding the rights and legal interests of participants in the process. When procedural requirements for conducting court phonoscopic expertise are violated, the evidence obtained as a result of the investigation is considered invalid. Therefore, when the need for specialized knowledge arises in the investigation process of criminal cases, it is necessary to carry out court phonoscopic expertise while strictly adhering to the fundamental principles of this activity.

These principles are reflected in Article 4 of the “Law on State Court Expertise Activity.” They include:

- Protection of human and citizen rights and freedoms.
- Ensuring legality.
- Independence of the expert.
- Objectivity, impartiality and completeness of research conducted using modern science and technology in contemporary activities.

The subject of forensic phonoscopic expertise is the examination of audio-video materials and the analysis of factual evidence applied during the criminal justice process through the application of specialized scientific knowledge. Article 1 of the “Law on Forensic Expertise Activity” specifies that the subject of forensic

expertise is the scope of issues resolved by forensic expertise within the judicial system.

Ensuring the rights of the suspect and accused should be protected during the determination and conduct of the expert examination of audio-video materials. The protection of relevant rights derives from the requirements of Articles 85 and 268 of the Criminal Procedure Code (CPC). As examples, we can mention the following:

- Familiarizing oneself with the decision of the investigator to appoint the examination before it is conducted and receiving an explanation of the rights associated with it.

- Objecting to the expert.

- Providing consent for the expert to be appointed from among the individuals suggested by them.

- Conducting an alternative examination based on their own expertise and at their own expense and providing an opinion for inclusion in the criminal case.

- Asking additional questions to the expert appointed by the investigator for the purpose of obtaining an opinion.

- Participating in the conduct of the examination with the permission of the investigator, requesting an explanation of the nature of the applied research methods and the obtained results from the expert, and providing explanations to the expert.

- Meeting with the expert no later than 10 days from the time when their opinion was included in the case, or giving consent for re-examination, and participating in the termination of the expert examination based on their consent.

Court phonoscopic expertise is an important process for resolving legal issues related to sound. This expertise is necessary for the following reasons:

- Legal proceedings: Courts discuss various matters, from criminal cases to family disputes, and assign legal value to them. Phonoscopic expertise helps clarify the truth based on audio information in the legal process.

- Prosecution and defense: These expertise

assessments help shed light on the adverse effects of the parties on audio information, assisting in identifying violations by defense and prosecution. Phonoscopic expertise serves as a means to confirm that both the prosecution and defense have fair and objective information to express themselves accurately.

- Solving Crimes: Phonoscopic expertise assists in determining when, where, and by whom crimes were committed. This is crucial for the investigation of crimes and ensuring security. During the investigation of a crime, the voices expressed by suspects become important, and phonoscopic expertise confirms (or denies) these voices by comparing them with relevant voices related to the crime, playing a guiding role in resolving the identity of suspicious individuals. Speech and expressions recorded at the crime scene, phone calls, or other voices can contribute to solving the crime. Phonoscopic expertise examines these voices to elucidate how the crime occurred and its details, aiding in the reconstruction of the crime scene.

- Business and Patent Matters: In business and patent issues, phonoscopic expertise can be utilized as part of processes such as verifying intellectual property rights, patent matters, legal contracts, and authenticating factual information. It ensures the protection of the creator of the audio information by determining who created the audio information and confirming ownership rights. Phonoscopic analysis applied to audio information related to patents helps protect the rights of patent holders. This expertise assists in ensuring fair and objective agreements between parties when determining legal contracts related to intellectual property and patents.

- Admission and Tampering of Voice Recordings: Phonoscopic expertise identifies manipulation or preservation methods of voice recordings presented in court proceedings. Manipulation involves deceptive and misleading tactics with the aim of deceiving or misleading a person or group to achieve their own goals and lead them in the desired direction. Deception and manipulation involve using false information and misleading statements to manip-

ulate individuals' emotional states. Economic manipulation involves manipulating financial and material aspects for gain, while defamation and slander involve insulting others' personalities, defaming their reputation, and undermining their social influence through false accusations, among other tactics. These examples can directly harm individuals. Therefore, recognizing and countering manipulation examples is crucial.

The Administration of Court Expertise carries out its statutory functions in accordance with the relevant quality system standards to ensure the satisfaction of all clients and colleagues. In various fields, as in the analysis of audio and video information, forensic technical tools and corresponding software are being improved and developed. Expert experience shows that the advancement of information technology has led people to increasingly use modern high-quality audio-video recording devices for achieving their objectives. This necessitates the application of modern methods and techniques, adaptation of technical equipment, standardization of court phonoscopic expertise methods, and ensuring the recognition and acceptance of expert findings at an international level.

To provide high-quality court phonoscopic expertise services, the methods applied must meet the requirements of international standards. The State Register of Court Expertise Research Methods is conducted by the relevant executive authority. The rules for conducting the State Register of Court Expertise Research Methods and the inclusion of new methods in that register are determined by the relevant executive authority. Experts use research methods included in the State Register of Court Expertise Research Methods during the conduct of court expertise. An expert may use a method not included in the State Register only if it is based on the following conditions:

- it does not contradict the norms and principles established by law;
- it is based on scientific principles;
- it is safe for human life and health and the environment.

Phonoscopic expertise is conducted in two

forms: as mandated by law and when there is a specific need for the relevant expertise related to voice.

Phonoscopic expertise is essential for verifying legal evidence and clarifying the truth in court proceedings. This process assists in ensuring a just and fair resolution in legal matters. It involves examining the reliability of audio and video recordings used as material evidence in law enforcement agencies, i.e., determining whether these audio and video recordings accurately represent a specific event that occurred in a particular time, place, and under specific conditions, using specific methods and means. It necessitates a forensic examination in the court process to establish this accuracy.

One of the main issues in research is the identification of editing and other modifications in the audio and video recordings required for research. Audio and video recordings can be subject to changes either directly during recording or after the recording. Therefore, the initial visual and acoustic information in these materials must be examined to determine the authenticity of these materials, including the identification of all changes made during and after recording. The authenticity of the phonogram refers to the adequacy of the reflection of the sound event (its trace) in the physical carrier, taking into account natural distortions and interventions resulting from transmission and writing movements, as well as other situational factors. Thus, if there are no signs of deliberate manipulation of sound and speech or no changes were made either during the writing process or after, the phonogram can be recognized as authentic.

The total of the court examination is the expert opinion, which the law considers as independent court evidence (AR CEC, Article 76.2; AR CPC, Article 972). As R. Rossinsky mentioned, in practice, the expert opinion is accepted as specific evidence in some cases, taking into account the uniqueness of the expert's judgment and the possibility of obtaining new corroborating facts through special knowledge. The probative importance of expert findings is

greatly elevated, as they are considered to be based on scientific research, and there should be no doubt about the reliability of the expert opinion and the results produced there, according to this view.

The issue of assessing the credibility of an expert opinion is related to the possibility of evaluating the specialized methods and methodologies used by the expert. In order for the structure and content of an expert opinion to enable the assessment of the feasibility of the methods during logical analysis, principles with a formalized character must be carried. The possibility of special methods allows for the assessment of their reliability, and during the comprehensive examination of research, considering the general legal framework, the establishment of these methods plays a crucial role. When conducting a court phonoscopic expertise, the following principles are considered for evaluating the feasibility of the applied special methodologies:

- The necessity of thorough investigation for each separately committed act. When evaluating an expert opinion, the court must ensure that the application of a specific method is essential to the nature of the investigation. In this regard, attention should be paid to the expert's reference to the rationale for choosing this method and its approval. Additionally, the relevant opinion should include notes on recommendations for the application of the method for determining specific facts.

- The principle of voluntariness and compulsion in relation to the subject of the process for conducting research is derived directly from the Constitution of the Republic of Azerbaijan. It not only emphasizes the consent of the potential examined person, i.e., the subject of the process, to the examination but also takes into account consent to the application of specific methodologies in the conduct of the examination. This should be reflected in the expert opinion. According to Article 29 of the Law of the Republic of Azerbaijan on "Judicial Expertise Activity," when judicial expertise is carried out on a voluntary basis, the consent of

the person undergoing the expertise must be provided in written form to the administration of judicial expertise. The Republic of Azerbaijan should regulate the consent of the subject of the process to undergo expertise, the appointment of experts, and the protection of the rights of participants in the process in the norms of the Azerbaijani Cabinet of Ministers.

In some specific cases, it should be noted that forensic expertise is conducted on a compulsory basis. Referring to Article 29 of the Law on "Forensic Expertise Activity," it states, "The circle of persons subject to compulsory forensic expertise is determined by the procedural legislation of the Republic of Azerbaijan. When there is no direct order for the compulsory referral of a person to forensic expertise in the procedural legislation of the Republic of Azerbaijan, the Forensic Expertise Department cannot conduct compulsory forensic expertise on that person.

- The principle of determining the boundaries of the investigation according to its necessity and specific purpose in each concrete case should also be mentioned. When evaluating the expert opinion, it should be ensured that the investigation boundaries determined by the court are followed, the methods applied are relevant to the forensic issues, and the necessity of these tasks for solving the issues is considered. Clearly, this allows the expert opinion's research section to draw conclusions about the necessity of using a particular method with the obtained results.

- An expert is limited to the boundaries set by the court in their investigation and can not go beyond what the court has authorized. This is encompassed by the earlier principles. However, explicitly stating it is necessary to prevent interference with personal life and to guarantee freedom and inviolability of personality. The realization of this principle conflicts to some extent with the provisions of Article 101 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Specifically, alongside other provisions, it establishes the right of initiative for the expert. The legal definition of the expert's

right of initiative is far from being perfect. The very existence of this right is conditioned by the possibility of creating defects and gaps when formulating the expert assignment at the time of its formulation by the court.

- The right to demand nondisclosure of information obtained during the expert examination of a person's activities, the conduct of the examination by the expert, and the results of such examination that may constitute the person's rights and legal interests being violated is protected. The formulation of this principle complies with the requirements of international standards in the field of human rights as set forth in the Constitution of the Republic of Azerbaijan. The confidentiality of information obtained during the examination and its disclosure to third parties outside the legally prescribed procedure for conducting the examination and the results of it are prohibited according to Article 12 of the "State Judicial Expertise Activity" Law, which prohibits experts from disseminating information that constitutes state, service, professional, and trade secrets protected by law, as well as information known to him in connection with the conduct of judicial expertise.

When evaluating the possibility of using methods, the court should pay special attention to the responsibility for not disclosing personal information by the expert during the investigation and when obtaining information from specialists. This is especially relevant in cases where the expert is appointed by the expert authority and the specific expert is determined by

the head of this authority.

- Ensuring the secure conduct of a special investigation of the person under investigation is a guarantee. This pertains to the relationship between the expert and the person being investigated during the course of the investigation process, which does not have procedural regulation. When evaluating the security of the methods applied by the expert, the court should also ensure their compliance with international norms prohibiting the use of methods that may harm a person's health or violate their constitutional rights.

The evaluation of the expert's opinion by the court can serve as an important means of ensuring the protection of human rights in the mechanism of justice. The use of specialized knowledge in the pursuit of justice allows for the protection of human rights during the purposes of the justice trial.

Bibliography

1. Hamlet Musayev, Lətif Əliyev, Cəmaləddin Rəhmanov. Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası. Bakı, 2007.
2. Идентификация записывающих устройств. Методические рекомендации / под ред. Г. Л. Грановского - М.: ВНИИСЭ, 1986, 51 с.
3. Каганов А.Ш. Судебное экспертиза записей. - М.: Юрлитинформ, 2005. - 272 с.
4. Иванов И.Л. Экспертные исследования формата GSM. Экспертная практика. <http://www.illidiy.orel.ru/Pages/publ.htm>
5. Галяшина Е.И. Судебно-фоноскопическая экспертиза. М.: Триада; ООО, 2001, 302 с.
6. ГОСТ 13699-91. Запись и озвучивание информации. Термины и понятия.

SES KAYITLARIYLA İLGİLİ HUKUKİ SORUNLARIN ÇÖZÜMÜ SÖZ KONUSU OLDUĞUNDA ADLİ SES ANALİZİNİN MAHKEMEDEKİ ROLÜ

AFET MUSAYEVA

*Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
El yazmaları ve Seslerin Anabilim Dalı Uzmanı*

ÖZET

“Sesle İlgili Hukuki Sorunların Çözümünde Fonoskopik Uzmanlığın Rolü” başlıklı yazıda, ses uzmanlığının hukuki sorunların çözümünde ne kadar önemli bir rol oynadığı vurgulanıyor. Bu uzmanlık, hukuki süreçte ve ceza davalarının soruşturulmasında önemli bir faktör olarak kendini kanıtlamaktadır. Fonoskopik bilirkişilik suçların tespitinde, sese ilişkin uyuşmazlıklarda veya hukuki konuların tartışılmasında uygulanır. Bu uzmanlık, sunulan seslerin analizi ve tanımlanması yoluyla analiz edilir ve sunulan seslerin ayrıntılı analiz ve değerlendirmelerini sağlar. Bu, hukuk analistlerinin, hakimlerin ve davacıların cezai suçları veya hukuki anlaşmazlıkları doğru bir şekilde değerlendirmelerine yardımcı olur. Makale, ses uzmanlığının mahkeme sürecini nasıl etkilediğini ve adil hukuki mücadeleye nasıl yardımcı olduğunu açıklayarak, ses uzmanlığının hukuki sorunlara uygulanmasını açıklamaktadır. Sonuç olarak makale, okuyuculara geniş bir bakış açısı sunarak hukuki süreçte ses uzmanlığının önemini vurgulamaktadır.

YALIN AYAQ İZLƏRİNİN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: izlər, yalın ayaq izləri, trasologiya, məhkəmə ekspertizası, eyniləşdirmə, diaqnostika, yalın ayaq izlərinin ekspertizasının predmeti, obyektləri, həll etdiyi suallar dairəsi

Keywords: footprints, bare footprints, trasology, forensic, identification, diagnostics, the subject, objects, scope of questions of the expertise of bare footprints

Anahtar kelimələr: ayak izi, çıplak ayak izi, trasoloji, adli bilirkişilik, kimliklendirme, teşhis, konu, nesne, çıplak ayak izi uzmanlığının soru kapsamı.

Məlum olduğu kimi, cinayət hadisəsi törədilərkən bilavasitə hadisə yerində və ya ona bitişik ərazilərdə

bir çox hallarda cinayətdə iştirak edən şəxslərin ayaq izlərinə təsadüf edilir. Kriminalistlər ayaq izlərinin cinayətlərin açılması və istintaqında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edirlər. Ayaq izlərinin tədqiqi nəticəsində şəxsin boyu, cinsi, yaşı, kriminal hadisə iştirakçılarının sayı, cinayətkarın yerləşmə xüsusiyyətləri, onların hadisə yerində hərəkətinin ardıcılığı və s. müəyyən etmək mümkündür [5; s.112].

Cinayətkarlıqla uğurlu mübarizənin və cəzanın qaçılmazlığı prinsipinin təmin edilməsinin zəruri şərtlərindən biri də istənilən cinayətdən sonra hadisə yerində qalan ən müxtəlif xarakterli izlərdən düzgün və səmərəli istifadə edilməsidir. Bu aspektdə hadisə yerində aşkar edilmiş insan ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu izlərin kriminalistik əhəmiyyəti kifayət qədər yüksəkdir, çünki digər izlərlə yanaşı, insan ayaq izləri cinayətin ayrı-ayrı hallarının müəyyən edilməsində, cinayət törətmiş şəxsin və onun birgə iştirakçılarının axtarışında, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsində mühüm rol oynayırlar [16; s.3].

Yalın ayaq izlərinin kriminalistik informasiya daşıyıcısı kimi əhəmiyyəti bu izlərin yüksək eyniləşdirici və diaqnostik dəyəri, istintaqı aparılan hadisənin müxtəlif hallarının müəyyən edilməsi imkanları ilə şərtlənir [10; s.109].

V.A.Kuçkin qeyd edir ki, insan ayaq izləri hadisə

yerinə baxış zamanı mütəxəssis- kriminalistlər tərəfindən götürülən izlərin strukturunda əsas yerlərdən birini tutur [15; s.86]. K.O.Kuliyeva düzgün olaraq qeyd edir ki, insanın ayaq izləri cinayətin hallarının müəyyən edilməsində, cinayət törətmiş şəxsin və onun birgə iştirakçılarının axtarışı və ifşasında mühüm rol oynayırlar. Müəllif heç də az olmayan hallarda cinayət hadisəsi yerində cinayətkarın ayaq izlərinin qaldığını qeyd edərək yazır ki, insanın ayaq izləri baş vermiş hadisənin müxtəlif halları, həmçinin bu izləri qoymuş şəxsin xarakterik əlamətləri haqqında kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiya daşıyıcısı olduğunu xüsusi olaraq vurğulayır [13; s.10-11].

“Ayaq izlərinin tədqiqatının texniki- metodiki metodları və vasitələri” vəsaitinin müəllifləri qeyd edirlər ki, ayaq izləri əməliyyat-axtarış tədbirlərinin, istintaq və digər prosesual hərəkətlərin reallaşdırılması prosesində rastgəlmə tezliyinə görə maddi qeydə alınmış informasiya növləri sırasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ izlərin aşkarı, qeydə alınması, götürülməsi, ilkin tədqiqi, informasiya-axtarış fondları və qeydiyyat-uçot massivləri üzrə axtarışlar, həmçinin təsnifat, situasiya və eyniləşdirici xarakterli ekspert tədqiqatlarının geniş spektrinin aparılması ilə kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən məlumatların və sübutların kifayət qədər geniş həcmi müəyyən oluna bilər [8; s.4].

K.Q. Sarıcalinskaya düzgün olaraq yazmışdır ki, “Son zamanlar hadisələrin və proseslərin

vəziyyətini öyrənməyə yönəlmiş kriminalistik diaqnostika daha mühüm rol oynamağa başlayır. Belə ki, yalın ayaq izlərinə görə təkcə şəxsiyyəti eyniləşdirmək yox, həmçinin hərəkətin istiqamətini, sürətini, subyektin yük aparmasını, fiziki vəziyyətini müəyyən etmək olar” [2; s.55]. K.O.Kuliyeva hesab edir ki, hadisə yerində aşkar olunmuş ayaq izlərinin öyrənilməsi aşağıdakılar haqqında mülahizələr söyləməyə əsas verir:

1) iz qoyan insanın şəxsiyyəti (boyu, cinsi, təxmini yaşı);

2) onun fiziki vəziyyəti (yorğunluğu, həddən artıq köklüyü, sərxoş olması, axsaması və s.);

3) hərəkət etmək tərzini (yerləş, qaçmaq xüsusiyyəti, ayağın altında təzyiqin, yəni basmanın bərabər paylanması və s.);

4) cinayətin ayrı-ayrı halları və xarakteri (cinayətin törədilməsində iştirak edən şəxslərin sayı, onların hərəkət istiqaməti və ardıcılığı və s.) [13; s.10].

Cinayətkarın ayaq izlərinin diaqnostik tədqiqatının nəticələri bir çox hallarda istiqamətverici və sübutedici əhəmiyyət daşıyır. Belə tədqiqatların məqsədlərindən biri də iz qoyan şəxsin fiziki xüsusiyyətlərinin, xüsusi halda onun boyunun müəyyən edilməsidir. Ehtimal olunan cinayətkarın boyu, cinsi, çəkisi və digər fiziki xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar ilkin istintaq hərəkətlərinin nəticələri ilə birlikdə cinayət hadisəsinin ayrı-ayrı elementləri və mexanizmi haqqında təsəvvürləri, “isti izlərlə” cinayətkarın axtarışı üçün ilkin məlumatları əldə etməyə imkan verir [14; s.3].

Ayaq izlərinin ekspert tədqiqatının müasir texniki-kriminalistik metod və vasitələri istər bilavasitə hadisə yerində bu izi qoymuş şəxsin xüsusiyyətləri haqqında axtarış xarakterli sübutedici informasiyanı əldə etməyə, istərsə də qanunazidd hərəkəti törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin funksional- hərəkət bacarıq və vərdislərinin xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar əldə etməyə imkan verir [8; s.4].

Qeyd edək ki, I.F.Krilyov, V.I.Şevçenko, I.N.Yakimov, A.I.Vinberq, K.S.Belkin, Q.L.Qranovski, I.V.Zuyev, N.P.Maylis, I.V.Kantor, N.A.Kornienko və digərləri müxtəlif növ izlərin,

o cümlədən yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması və inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermişlər [7; 9; 11]. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, böyük kriminalistik əhəmiyyətinə baxmayaraq, əl izləri ilə müqayisədə insanın yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatı, bu növ ekspertiza icraatının elmi-nəzəri və metodiki əsaslarının işlənilib hazırlanması ilə bağlı məsələlər müəyyən dərəcədə diqqətdən kənarda qalmışdır.

Hadisə yerində tapılan izlərdə insan bədəninin anatomik və funksional əlamətləri, şəxsin istifadə etdiyi alət və mexanizmlərin xüsusiyyətləri əks olunur. Bu təkcə iz qoyan obyektin deyil, həm də insanın fiziki xassələrinin diaqnozlaşdırılmasına və nəticədə hadisənin ayrı-ayrı hallarını müəyyən etməyə imkan verir. Bundan əlavə trasoloji mənada anlaşılan iz qarşılıqlı təmasda olan iki və daha çox obyektin sürət və intensivliyinin nəticəsi olaraq meydana çıxdığından, həmçinin izyaranma prosesində iştirak edən obyektlərin qarşılıqlı təmas şəraitini də aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu isə cinayətin baş vermə şəraiti haqqında informasiyanı formalaşdırır.

S.A.Takarayev yazır ki, insanın yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatının predmetini trasologiya, antropologiya və məhkəmə təbabəti sahələrində xüsusi biliklər əsasında müəyyən olunan faktiki məlumatlar təşkil edir [16; s.11].

K.O.Kuliyeva qeyd edir ki, insan ayaq izlərinin məhkəmə-trasoloji ekspertizasının predmetini hadisə yerində ayaq izlərini qoyan şəxsin, onun bəzi fiziki əlamətlərinin (boy, pəncənin ölçüləri və s.), həmçinin izyaranma vaxtının, şəraitlərinin və digər halların müəyyən edilməsi təşkil edir [13; s.11].

Yaranma şəraitinə (həcmi və səthi izlər), qavranılma dərəcəsinə (görünən, zəif görünən və görünməyən izlər), iz əmələ gətirən obyektlərin bir-birinə mexaniki təsirinə (statik və dinamik izlər), üzərinə iz düşən obyektin səthində izin əmələgəlmə yerinə (lokal və periferik izlər) görə təsnifləşdirilən ayaq izlərinin əsas növlərindən biri də yalın ayaq izləridir. Məsələn, səthi ayaq izləri əmələ gəlmə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq keçən və köçürülən izlərdir. Səthi ayaq

izləri tozşəkilli maddələr (toz, un, gips tozu və s.), rəngli mayelər (qan, rəng, boya) və yağ-tər maddələri hesabına yaranır.

İnsanın yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatının obyektləri kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiyanın maddi daşıyıcılarıdır.

İ.S.Abbasova ayaq izlərinin trasoloji ekspertizasının tədqiqat obyektlərinə müxtəlif yerlərdə qoyulmuş səthi və ya həcmi ayaq izlərinin, onların fotoşəkillərinin, hadisə yerinə baxış protokollarının, o cümlədən müqayisə nümunələrinin daxil olduğunu qeyd edir [1; s.210]. B.Əsgərov insanın yalın ayaq izlərinin məhkəmə-trasoloji ekspertizasının obyektləri qismində aşağıdakıların çıxış etdiyini qeyd edir:

- müxtəlif yerlərdə qoyulmuş səthi yalın ayaq izləri;
- daktiloskopik plyonkaya köçürülmüş yalın ayaq izləri;
- tək yalın ayaq izinin və iz yolunun (cığırının) fotoşəkilləri;
- müxtəlif materiallar olan (gips və s.) hazırlanmış həcmi yalın ayaq izlərinin surətləri [4; s.44].

O.V.Çelışeva hesab edir ki, yalın ayaq izlərinin ekspertizasının obyektləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- 1) yalın ayaqların səthi izlərinin əks olunduğu predmetlər;
- 2) daktiloskopik plyonkada və ya digər materialda əksi çıxarılmış yalın ayaq izləri;
- 3) yalın ayaq izlərinin fotoşəkilləri;
- 4) müqayisəli tədqiqat üçün nümunələr - hadisə yerində yalın ayaqların həcmi izləri aşkar edildiyi halda onların iki-üç surəti; hadisə yerində yalın ayaqların səthi izləri aşkar olunduğu halda mətbəə boyası ilə hazırlanmış onların bir neçə surəti [18; s.33].

Yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatı gedişində diaqnostik, situation və eyniləşdirmə xarakterli məsələlər həll edilir [16; s.12]. İ.S.Abbasova yalın ayaq izlərinin məhkəmə-trasoloji ekspertiza icraatının hadisə yerində qalmış ayaq izlərinə əsasən müxtəlif eyniləşdirici, təsnifləşdirici və diaqnostik xarakterli sualların cavablandırılması məqsədilə aparıldığını göstərir [1; s.210]. O.V.Çelışeva da yalın ayaq

izlərinin trasoloji ekspertiza icraatı gedişində eyniləşdirmə, diaqnostik və situoloji xarakterli məsələlərin həll edildiyini qeyd edir [18; s.33].

C.İ.Səfiyeva qeyd edir ki, “məhkəmə- trasoloji ekspertizasında diaqnostik tədqiqat obyektlərinin təbiətinin, vəziyyətinin, xassəsinin, izyaranma mexanizmi və şəraitinin, cinayətin baş vermə səbəbləri və törədilmə üsulunun və s. müəyyən edilməsinə yönəlmiş tədqiqatdır” [6; s.10].

İnsan xassələrinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar olan diaqnostik məsələlərin həlli biomexanika qanunlarına əsaslanır. Trasobiomexanika müəyyən fiziki güc şəraitində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aktiv hərəkətlər sistemidir. Trasologiyada insanın hərəkət sisteminin öyrənilməsinə sistemli-struktur yanaşmanın əsasını N.A.Bronşteyn qoymuş, sonradan D.D. Donskoy və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Hadisə yerindəki yalın ayaq izlərinə görə cinayətkarın və hadisənin digər iştirakçılarının biomexaniki xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilə bilər:

- yalın ayaq izlərinə görə izqoyan şəxsin kişi və ya qadın, uşaq və ya yaşlı, sağ və ya sol, əl və ya ayaq tərəfindən qoyulması;
- yalın ayaq izlərinə görə iz qoyan şəxsin fərdi əlamətləri - fiziki qüsurları, bəzi hallarda peşəsi;
- izlərin yaranma mexanizmindən asılı olaraq obyektlərin təmasda olmalarının xüsusiyyətləri;
- izdə əks olunan ümumi və xüsusi əlamətlərdən asılı olaraq iz qoyan obyektlərin və hadisə iştirakçılarının sayı;
- izlərin formasına və obyektlərin yerləşmə yerlərinə görə cinayət hadisəsinin iştirakçılarının hərəkət istiqaməti, yerdəyişmə ardıcılığı və nisbi sürəti;
- iz qəbul edən obyektin səthindəki deformasiyanın dərəcəsindən, habelə obyektlərin material xüsusiyyətlərindən, forma və quruluşundan asılı olaraq onların qarşılıqlı vəziyyəti, hərəkət istiqaməti və s.

İnsanın yalın ayaq izlərinin tədqiqi zamanı həll edilən diaqnostik məsələlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Xüsusi ədəbiyyatda bu məsələlər ümumi və xüsusi məsələlər kimi təsnifləşdirilir. Bu növ izlərin tədqiqatı zamanı ümumi diaqnostik məsələlərə yalın ayaq izlərinin

yanarınma mexanizminin müəyyən edilməsi, bu izlərinin növünün, yanarınma ardıcılığının, hərəkət istiqamətinin, izlərin yanarınma vaxtının müəyyən edilməsi və s. aid edilir. Xüsusi məsələlər trasoloji tədqiqatların növündən asılı olaraq formulə edilir. Məsələn, insanın yalın ayaq izlərinin diaqnostikası zamanı izlərin növünün və onların əks olunma xarakterinin müəyyən edilməsi, yalın ayaq izlərini qoyan şəxsin fiziki, bəzi hallarda isə anatomik və funksional əlamətlərinin (cinsi, təxmini boyu, yerləş xüsusiyyəti və s.) təyini, bu izlərin eyniləşdirmə üçün yararlılığının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli mümkündür [16; s.12].

Yalın ayaq izlərinin diaqnostik tədqiqatı çərçivəsində situasiya xarakterli suallar da qoyula bilər. Onlar hadisə yerinin maddi şəraitinin kompleks öyrənilməsi nəticəsində həll olunur. I.F.Krilyovun yazdığı kimi “Cinayətin şəraitinə öz aralarında bu və ya digər formada əlaqədə olan müxtəlif növ izlərin sistemi kimi baxmaq lazımdır. İzlərin sistemi nə qədər tam öyrənilərsə, onlar arasında mövcud əlaqə formaları nə dərəcədə düzgün müəyyənləşdirilərsə, təkcə cinayət hadisəsinin nəticəsi yox, həm də onun inkişaf dinamikasının düzgün izah edilməsi mümkün olar” [12; s.62].

Mütəxəssislər (ekspertlər) situasiyanın tədqiqi zamanı hadisə yerinin maddi şəraitini təşkil edən izlər və digər obyektlərlə yanaşı, izyanarınma mexanizminə təsir edə bilən bütün amillərin (metereoloji şərait, işıqlandırma,

günün işıqlı və ya qaranlıq vaxtı, hadisə iştirakçılarının fiziki vəziyyəti və s.) analizi nəticələrindən də istifadə etməlidirlər [16; s.12].

F.M.Cavadov digər trasoloji ekspertizalarda olduğu kimi bu növ ekspertizaların icraatı zamanı əsasən diaqnostik və eyniləşdirmə xarakterli sualların həll olunduğunu qeyd edərək ekspertiza icraatı prosesində həlli mümkün olan diaqnostik suallara aşağıdakıları aid edir:

- təqdim edilən iz (izlər) insanın yalın ayaqları ilə qoyulmuşdurmu;
- hadisə yerindən götürülmüş ayaq izləri müqayisəli tədqiqat üçün yararlıdırımı;
- təqdim edilmiş yalın ayaq izi hansı ayağa (sol və ya sağ) məxsusdur;

- iz qoymuş yalın ayağın ölçüsü və xüsusiyyətləri hansılardır;

- yalın ayaq izi qoymuş şəxs hansı fiziki xüsusiyyətlərə (cinsi, boyu, bədən quruluşu, yerləş və s.) malikdir;

- iz qoymuş şəxsin hərəkət ardıcılığı və xarakteri necədir.

Müəllif bu növ ekspertizaların aparılması zamanı həll olunan eyniləşdirmə xarakterli suallara yalın ayaq izlərinin bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən qoyulub-qoyulmamasını və hadisə yerindən götürülmüş ayaq izlərinin şübhəli şəxsə məxsus olub-olmamasını aid edir [5; s.112-113].

K.O.Kuliyeva yazır ki, bu növ ekspertiza icraatı qarşısında bir qayda olaraq iz qoyan şəxsin fiziki xassələri (cins, boy, yerləş xüsusiyyətləri), hərəkət istiqaməti və üsulu haqqında (addımla, qaçmaqla), izlərin yanarınma mexanizmi haqqında və sair kimi diaqnostik xarakter daşıyan suallar qoyula bilər [13; s.12].

O.V.Çelişeva izqoyan obyektin xassələrinin və vəziyyətinin müəyyən edilməsinə istiqamətlənən diaqnostik məsələlərlə bağlı ekspertiza icraatı qarşısında bir qayda olaraq tədqiqata təqdim olunmuş yalın ayaq izlərinin eyniləşdirmə üçün yararlılığının müəyyən edilməsi, tədqiqata təqdim edilmiş yalın ayaq izlərini qoyan şəxsin fiziki xassələrinin (cinsi, boyu, çəkisi, pəncənin anatomik və ya funksional əlamətləri və ya yerləş xüsusiyyətləri) necə olması barədə,

yalın ayaq izinin hansı ayaqla (sağ və ya sol) qoyulması və s. suallar qoyula bilər [18; s.33- 34].

İstənilən izin, o cümlədən də yalın ayaq izinin informativliyi onun yanarınma mexanizmindən və ona təsir edən amillərdən (məsələn, izqəbul edən səthin materialı (bərək, yumşaq, məsaməli olması), basma qüvvəsi, qarşılıqlı təmasda olma vaxtı, iz qoyan şəxsin hərəkətlilik dərəcəsi, yalın ayağın izqəbul edən səthlə təmasda olma dərəcəsi, hərəkət istiqaməti və ardıcılığı və s.) asılıdır. Məhz bu və digər məlumatların nəzərə alınması hadisə yerində aşkar olunmuş konkret izin yanarınma mexanizmini müəyyən etməyə, izlərdə ümumi və xüsusi əlamətlərin təhrif olunma xarakterini izah etməyə, cinayət hadisəsi yerində

şəxsin və ya şəxslərin hərəkətləri, onların fiziki vəziyyəti və davranış xüsusiyyətləri barədə əsaslı mülahizələr, fərziyələr irəli sürməyə imkan verir. Qeyd edək ki, yalın ayaq izlərinin aşkar edilməsi imkanları bir sıra obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Subyektiv amillər sırasına izin görünmə dərəcəsi, yaranma vaxtı, ətrafdakı şərait (havanın temperaturu, yağıntılarda olub-olmaması və s.), izqəbul edən səthin strukturu (görünməyən izlərin tədqiqi zamanı bu amilin nəzərə alınması xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir), iz maddəsinin fiziki xassələri, izin qoyulduğu predmetin səthinin rəngi və s. aid edilə bilər.

Subyektiv amillərə isə görmə orqanlarının vəziyyəti, görünən və zəif görünən izləri aşkar etmə qabiliyyəti, yəni görünməyən izlərin ola biləcəyi yerləri əvvəlcədən müəyyən etmək bacarığı). Bütün bu amillər məcmu halda yalın ayaq izlərinin ekspert tədqiqatının nəticəviliyinə təsir edir [16; s.18]. Qeyd edək ki, cinayət hadisəsi yerindən ayaq izlərinin aşkarının texniki və taktiki əsasları kriminalistik nəzəriyyədə kifayət qədər tam şəkildə işlənilib hazırlanmamışdır [9; s.150].

N.V.Maksimov yazır ki, kriminal vəziyyətin davam etməkdə olan gərginləşməsi hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətlərin açılması və istintaqının metod və vasitələrinin işlənilib hazırlanması, eləcə də istifadəsi üzrə fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini şərtləndirir. Vəziyyət həm də onunla mürəkkəbləşir ki, cinayətlərin heç də az olmayan hissəsi qeyri müəyyən şəraitdə törədilir [14; s.3]. Hesab edirik ki, insanın yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatının elmi-nəzəri, metodiki, metodoloji və texnoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi, bu sahədə istintaq və təhqiqat orqanlarının əməkdaşlarına, habelə ekspertlərə ünvanlanan praktiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədilə aşağıdakı məsələlər kompleksinin həll edilməsi zəruridir:

1) insanın yalın ayaq izlərinin kriminalistik tədqiqatının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, cinayətlərin açılması və istintaqında istifadə səviyyəsinin müəyyən edilərək qiymətləndirilməsi;

2) insanın yalın ayaq izlərinin tədqiqi zamanı ekspert təcrübəsində istifadə olunan mövcud anlayış aparatının analizi və onun

təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;

3) insanın yalın ayaq izlərinin papilyar naxışlarının izyaradan hissələrinin quruluşunun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, papilyar naxışların əlamətlərinin mövcud təsnifatlarının analizi, eyniləşdirici və diaqnostik əlamətlər kompleksinin sistemləşdirilməsi, mövcud təsnifləşdirici əlamətlər kompleksinə əlavələrin edilməsi imkanlarının araşdırılması;

4) insanın yalın ayaq izlərinin yaranma mexanizminin, bu izlərin səciyyəvi əlamətlərin əks olunmasına təsir edən şəraitlərin tədqiqi, bu əsasda qeyd olunan izlərin aşkarı, üzə çıxarılması, qeydə alınması və götürülməsi üzrə metodiki tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;

5) insanın yalın ayaq izlərinin ekspert tədqiqatı metodikasının xüsusiyyətlərinin təhlili, yalın ayaq izlərinin aşkarı, qeydə alınması və götürülməsində tətbiqi mümkün olan metodların, texniki və texnoloji üsul və vasitələrin sistemləşdirilməsi, onların tətbiqinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

6) insanın yalın ayaq izlərinin məhkəmə-trasoloji ekspertiza icraatının elmi-nəzəri, metodoloji, metodiki əsaslarının təkmilləşdirilməsi, informasiya-texniki və texnoloji təminat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavadov F.M., Səlimov K.N., Abbasova I.S., Mustafayev M.H. və b. Məhkəmə ekspertizası. Dərslik. Bakı, 2018.
2. Kriminalistika /K.Q.Sarıcalinskayanın rəhbərliyi və elmi redaktorluğu ilə. Bakı, 1999.
3. Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı, 2005.
4. Məhkəmə ekspertizası. Sxəmlər albomu (dərs vəsaiti). Bakı, 2007.
5. Sakıcalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Məhkəmə ekspertizası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
6. Səfiyeva C.İ. Trasoloji izlərin yaranma mexanizmi və obyektlərin qarşılıqlı təmasda olması tədqiqatının nəzəri və metodiki əsasları. hüquq elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004.
7. Грановский Г.Л. Базовые технологии (физические и персональные): Учеб. М., 2006.
8. Дконова О.Б., Котельников Б.В., Веселин В.В., Захарга И.Т. Техничко-криминологический метод и следства работ со следами. Волгоград, 2019.
9. Корниенко Н.А. След - человек и криминология. Учебно-методические средства. СПб., 2001.
10. Крижер Н.В. Актуальный аспект криминалистического анализа поведения человека//Международный научный журнал «Символ науки». 2015. № 9.
11. Криминалистическое исследование следов ручного покрова человека: учебник/Под ред. Кантора И.В. Волгоград, 2003.
12. Крылов И.Ф. Криминалистическое исследование следов. Л., 1976.
13. Кулиева К.О. Что такое «растут» саней человека? Социально-политическая фантастика. 2012. № 3.
14. Максимов Н.В. Богословские и методологические основы криминологической диагностики стоимости человека. Автореферат дисс.к.о.н. М., 2018.
15. Кучкин В.А. Технология и технологическая перспектива: Учебно-методический инструментарий. Волгоград, 2020.
16. Тараскаев С.А. Уголовное расследование приводит к пустым людям. Автореф.дисс.. к.о.н. М., 2011.
17. Чванкин В.А. Личностное развитие судебной дактилоскопической экспертиз по следам ног человека // Вестник Государственного Университета. Серия Д. 2019, №6.
18. Челышева О.В. Определение и производства судебной экспертиз: Учебное пособие. СПб., 2010.

THE SIGNIFICANCE OF FORENSIC EXAMINATION OF BARE FOOTPRINTS

FARAH MAMMADOVA

Senior consultant of the Department of Scientific
Research and Methodological Work of the Forensic
Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

In the article, issues related to the importance of the forensic-trasological examination of bare human footprints were considered, and the main factors determining the role and importance of this type of examination were systematized. The subject and objects of the forensic-trasological examination of bare footprints have been noted. It is shown that mainly diagnostic and identifying questions are asked before this type of expertise, and the range of questions that can be asked before the expert is given in a systematic way. The necessity of improving the scientific, methodical, methodological and technological foundations of forensic research of bare human footprints, raising the level of information-technical and technological provision was noted.

ÇIPLAK AYAK İZLERİNİN ADLİ İNCELENMESİNİN ÖNEMİ

FARAH MAMMADOVA

Adalet Bakanlığı Adli Tıp Merkezi Bilimsel Araştırma ve
Metodolojik Çalışma Dairesi Kıdemli Danışmanı

ÖZET

Makalede çıplak insan ayak izlerinin adli-trasolojik incelemesinin önemine ilişkin hususlar ele alınmış, bu tür incelemelerin rolünü ve önemini belirleyen temel faktörler sistematize edilmiştir. Çıplak ayak izlerinin adli-trasolojik incelemesinin konusu ve nesneleri not edilmiştir. Bu tür bilirkişilik öncesi ağırlıklı olarak tanılayıcı ve tanımlayıcı soruların sorulduğu, uzman öncesi sorulabilecek soru çeşitlerinin sistematik bir şekilde verildiği gösterilmektedir. Çıplak insan ayak izlerine ilişkin adli tıp araştırmalarının bilimsel, yöntemsel, metodolojik ve teknolojik temellerinin iyileştirilmesi, bilgi-teknik ve teknolojik sağlama düzeyinin yükseltilmesinin gerekliliği kaydedildi.

CİNAYƏT YOLU İLƏ ƏLDƏ EDİLMİŞ ƏMLAKIN LEQALLAŞDIRILMASI VƏ XÜSUSİ MÜSADİRƏNİN TƏTBİQİ

Açar sözlər: xüsusi müsadirə, qanunsuz gəlir, cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlak, leqallaşdırma, qanun, konvensiya.

Ключевые слова: специальная конфискация, незаконный доход, имущество, полученное преступным путем, легализация, закон, конвенция.

Key words: special confiscation, illegal income, property obtained through crime, legalization, law, convention.

Mütəşəkkil cinayətkarlığın, kibercinayətkarlığın getdikcə geniş yayıldığı müasir şəraitdə cinayətkarlığa qarşı mübarizə siyasəti dövlətlərdən bu neqativ sosial təzahürün vəziyyətinin, dinamikası və quruluşunda baş verən yeni meyllərin, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Son illərdə bu sahədə yaranan yeni təhlükəli meyllər sırasında korrupsiya ilə yanaşı, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməlləri xüsusi yer tutur. Onu da qeyd etmək ki, gəlirlərin gizlədilməsi fenomeninin tarixi xeyli qədim olsa da, bu növ ictimai təhlükəli əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinin tarixi uzaq keçmişlərə gedib çıxmır. Milli qanunvericiliklər səviyyəsində onunla mübarizənin hüquqi bazasının formalaşması ötən əsrin 70-ci illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında “Bank sirri haqqında” Qanunun qəbul edilməsi ilə başlanmışdır. ABŞ Prezidenti yanında Mütəşəkkil Cinayətkarlıqla Mübarizə Komissiyasının rəyinə görə (1984-cü il), çirkli pulların yuyulması gəlirlərin mövcudluğunun, qeyri-qanuni mənşəyinin və ya sui-istifadəsinin gizlədilməsi və sonradan gəlirlərin qanuni mənşəli görünməsi üçün maskalanması prosesidir. Beynəlxalq səviyyədə bu növ əməllər ilə hüquqi mübarizənin tarixi isə “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” BMT-nin 1988-ci il tarixli Konvensiyasının qəbul edilməsi ilə başlanır.

İlk əvvəldə çirkli pulların yuyulması kimi

adlandırılmış cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməlləri cinayət törətmiş şəxslərin kriminal əməllərinə görə məsuliyyətdən gizlənmək və vergini ödəməkdən yayınmaq istəklərindən irəli gəlmişdir [3, s. 48]. ABŞ-da cinayətkar dəstənin başçısı Al Kapone alkoqol satışı, reket hərəkətləri və digər cinayətlər vasitəsilə əldə etdiyi pullara görə vergidən yayınmaq və gələcəkdə həmin pullardan daha sərbəst istifadə etmək imkanı qazanmaq məqsədilə çamaşırxanalar açmış, onların kassasına cinayət yolu ilə əldə etdiyi pulları ödəmiş və bu yol ilə qeyri-qanuni gəlirlərinə qanuni gəlir görünüşünü yaratmışdır. Elə buna görə bəhs etdiyimiz əməllər vaxtilə tarixdə çirkli pulların yuyulması adını almışdır. Hüquq ədəbiyyatında hələ qədim Afınada bu kimi faktlara rast gəlinədiyi göstərilir. Belə ki, malların ixracına və idxalına 2% vergi tətbiq edildikdən sonra ölkənin tacirləri vergini ödəməkdən yayınmaq üçün qonşu adalara mal daşımağa və bu yol ilə rüsumsuz ticarət həyata keçirməyə başlamışdılar [4].

Vətəndaşların qanunsuz vəsaitləri çoxaldıqca onların təhlükəsizliyini təmin etmək ehtiyacı yaranmışdır. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməlləri müasir dünyanın ən böyük kriminal bizneslərindən biri sayılır. Müxtəlif mənbələrdə çirkli pulların yuyulmasının həcmi fərqli göstərilir. Ekspertlər tərəfindən onun miqyası yüz milyardlarla ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu bu rəqəmin ümumdünya daxili

məhsulunun 2-5 faizi həcmində olduğunu qeyd edir. Qanuni dövriyyəyə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın, pul vəsaitlərinin daxil edilməsi həm də iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin qanuni qaydalarını pozur, mütəşəkkil cinayətkarlığın nəzarətində olan daha təhlükəli cinayətkar fəaliyyət növlərinin, o cümlədən narkobiznes, insan alveri, silah alveri kimi ağır cinayətlərin geniş yayılmasına imkan yaradır [4].

Bu növ cinayətlər ölkənin iqtisadi sisteminin ahəngdarlığının pozulmasına, terrorizmin maliyyələşdirilməsinə, korrupsiyanın genişlənməsinə, bir sözlə, dövlətin ictimai əsaslarının devalvasiyasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan ədəbiyyatda göstərilmiş aşağıdakı mövqeyə tamamilə haqq qazandırırıq ki, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın şəxsin özü və ya başqa şəxslər tərəfindən leqallaşdırılmasına görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi sabitliyin qorunmasına, bərabər riskli investisiya mühitinin yaranmasına kömək etmiş olar, investorlar üçün bərabər şərtlərin mövcudluğuna töhfə vermiş olar, ədalətsiz rəqabətin qarşısına almağa yardım edər [7].

Bunlardan əlavə, cinayət törətmiş şəxslərin qanunsuz yolla əldə etmiş olduqları əmlaklarını leqallaşdırmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmələri onların gələcəkdə həmin əmlaklardan istifadə etməklə digər hüquqazidd əməlləri törətmələrinin qarşısını almış olar. Cinayətkarlığın daha geniş arealda yayılmasının və dövlət, ictimai, o cümlədən özəl sferalara kriminal elementlərin daxil olmasının məhdudlaşdırılması xeyli dərəcədə həm də məhz bu növ ictimai təhlükəli əməllərin qarşısının alınmasından bilavasitə asılıdır. Qanunsuz yolla əldə edilmiş gəlirlərin leqallaşdırılması əslində cinayətkarlığın yüksək gəlirli və effektiv sahəyə çevrilməsinin son mərhələsidir. Təsədüfi deyildir ki, Avropa Şurasının “Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılması, aşkar olunması, götürülməsi və müsadirə edilməsi haqqında” konvensiyasında (8 noyabr 1990-cı il, Strasburq) cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin cinayət törətmiş şəxslərdən alınması cinayətkarlığa

qarşı istifadə olunan ən səmərəli vasitə adlandırılmışdır.

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməllərini törətməkdə təqsirkar olan şəxslərin daha çox aşağıdakı məqsədləri güddüyü müəyyən edilir: 1) qeyri-qanunu sərvətin əldə edildiyi cinayət ilə əlaqənin itirilməsi; 2) qanunsuz yolla əldə olunmuş sərvətin müsadirə olunması təhlükəsinin qarşısının alınması.

Çirkli pulların yuyulması əməlləri nəticəsində ölkədən həm də intensiv şəkildə kapital axını baş verir. “Uğurlu leqallaşdırma” əməlləri cinayətkarlığın artmasını və onu təşviq edən meyillərin güclənməsini labüdləşdirir. Belə ki, qanunsuz əqdlərin real həyata yayıla bilməsi onların qanuni əqdlər ilə müqayisədə daha sərfəliliyini şərtləndirir. Lakin cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması əməllərinin kriminallaşdırılmasının başlıca məqsədi, fikrimizcə, ölkənin iqtisadi-maliyyə, təsərrüfat sisteminə böyük həcmdə nəzarətsiz pul vəsaitlərinin daxil olması ola bilməz. Çünki bu halda çirkli pullar, qanunsuz əldə olunmuş vəsaitlər istər istəməz dövlətin və onun müvafiq orqanlarının nəzarəti altına düşür və həmin qanunsuz əmlakın müəyyən hissəsi və ya hamısı vergitutma obyektinə çevrilir. Bu baxımdan cinayətkar fəaliyyət ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin qanuni iqtisadiyyata integrasiyasının baş verməsinin özünü ictimai təhlükəli saymaq düzgün hesab oluna bilməz. Burada əsas məqsəd dövlətin hüquq-mühafizə orqanlarının və ədalət mühakiməsi sisteminin daha təhlükəli cinayətlər ilə mübarizədə səmərəliliyə nail olmalarıdır.

Beləliklə, qanunsuz gəlirlərin, o cümlədən cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması, əməlin kriminallaşdırılması nöqtəyi nəzərindən, böyük bir təkamül yolu keçmişdir. İlk əvvəldə bu hüquqi alətdən narkotik cinayətkarlığa qarşı mübarizə üçün istifadə olunmuşdursa, sonradan həmin kriminal əməlin əhatə dairəsinə bütün növ cinayətlərin törədilməsindən əldə olunmuş gəlirlər düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməlləri ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq hüquqi

aktlara qoşulmuş, eyni zamanda, müvafiq sahəvi qanunu qəbul etmişdir. Belə ki, 10 fevral 2009-cu il tarixdə “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun qəbul edilmiş, həmin Qanun 30 dekabr 2022-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 2023-cü il fevralın 1-dən qüvvəyə minmiş (Qanunun 11.1.2-ci maddəsi istisna olmaqla) “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Qanun ilə ləğv edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 7 aprel 2006-cı il tarixli 92 III QD nömrəli qanunu ilə CM-nə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 193-1-ci maddə əlavə edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması əməlləri üzrə cinayət təqibinin əsas məqsədlərindən biri həm də cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın müsadirəsidir. Bu baxımdan ədəbiyyatda göstərilmiş bu mövqe ilə də tam həmrəyik ki, bu növ əməllər üzrə cinayət təqibinin əsas məqsədi həm də cinayətkar fəaliyyət ilə əldə olunmuş gəlirlərin müsadirəsidir [2]. 16 may 2005-ci il tarixdə “Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılmasına, axtarışına, həbsinə, müsadirəsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə dair” Varşava Konvensiyası imzalanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 7 mart 2012-ci il tarixli 314-IVQD nömrəli Qanunu ilə CM-də əmlak müsadirəsi cəzanın növləri sırasından çıxarılmış, VI Bölməyə “Xüsusi müsadirə” adlanan 15-1-ci fəsil əlavə edilmişdir. CM-nin 99-1.1-ci maddəsinə əsasən, xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi tədbiri qanunda göstərilən əmlakın məhkəmənin yekun qərarı ilə məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasıdır. Şəxsin cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlak, habelə həmin əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlər (qanuni sahibinə qaytarılmalı olan əmlak və ondan əldə edilmiş gəlirlər istisna olmaqla) xüsusi müsadirənin predmet dairəsinə daxil edilmişdir.

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti məsələsinin həlli, adətən, predikativ cinayət ilə əlaqələndirilir. Lakin bəzi ölkələrdə ilkin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb edilmək və ya əmlakın cinayət yolu ilə əldə olunmasını məhkəmə qərarı ilə sübut etmək tələb olunmur. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu Avropa Şurasının “Cinayət fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin leqallaşdırılmasına, axtarışına, həbsinə, müsadirəsinə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə dair” Varşava Konvensiyasına (16 may 2005-ci il) əsasən, cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması əməllərinə görə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün predikativ cinayətə görə hökmün çıxarılması və ya onunla eyni zamanda hökmün çıxarılması tələb olunmur. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə və kütləvi qırğın silahlarının yayılmasının maliyyələşdirilməsinə qarşı qlobal maliyyə sistemini qorumaq üçün müvafiq siyasətin formalaşdırılması və yayılmasını təmin edən müstəqil hökumətlərarası qurum olan FATF təşkilatının mövqeyinə görə çirkli pulların yuyulması cinayətlərinin istintaqı zamanı ilkin cinayətə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmək mütləq şərt deyildir.

Bəzi ölkələr əlavə məhkəmə çəkişmələrinin qarşısını almaq məqsədilə bu əmələ görə cinayət məsuliyyətinin yaranması üçün qanunvericilikdə ilkin cinayət üstündə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünün vacibliyini təsbit etmişlər. Burada milli qanunvericiliklərin fərqli cəhəti özünü ilkin cinayətlərin dairəsində göstərir. Bəzi ölkələr bu siyahıya yalnız ağır cinayətləri daxil edir, böyük ictimai

təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətlərin törədilməsi nəticəsində qanunsuz əmlakın əldə olunmasını kriminallaşdırmır. Bəzi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, istənilən cinayətin törədilməsi nəticəsində əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması cinayət məsuliyyəti yaradır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 193-1-ci maddəsinin dizpozisiyası həmin əmələ görə məhkəmənin müstəqil yekun qərarının

olmasını mütləq hesab etmir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması cinayətinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi, habelə cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı əldə etmə, onlara sahiblik və ya onlardan istifadə etmə, yaxud sərəncam vermə cinayətinə dair bəzi məsələlər haqqında” 20 fevral 2023-cü il tarixli 6 Nəli Qərarında göstərilmişdir ki, məhkəmələr yalnız CM-in 193-1-ci maddəsi ilə təqsirləndirilən şəxslər barəsində işlərə deyil, həm də cinayət yolu ilə (o cümlədən, cinayətlərin törədilməsi ilə əlaqədar) gəlirlərin əldə edilə bilməsi ehtimalını yaradan digər (predikativ sayılan) cinayətlərə dair işlərə (məsələn, CM-in 144-1, 234.2, 234.3, 213-cü maddələri ilə irəli sürülmüş ittihamlara) baxarkən də məhkəməyədək icraat zamanı cinayət mənşəli gəlirlərin əldə edilib-edilməməsi, leqallaşdırılma üzrə hərəkətlərin, CM-in 99-1.1.1, 99- 1.1.2, 99-1.1.3-cü

maddələrinə əsasən müsadirəyə məruz qala biləcək hər hansı əmlakın müəyyən edilməsi istiqamətində səmərəli araşdırmanın aparılıb aparılmadığına, onların müsadirəsinin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görüldü görülməməsinə diqqət yetirməli və bu məsələlər üzrə cinayət təqibi orqanlarının fəaliyyətsizliyinə xüsusi qərar çıxarmaqla öz münasibətini bildirməli, müvafiq əsaslar olduqda isə CPM-in 207.6-cı maddəsinə əsasən qeyd olunan məsələlərə dair məhkəmə baxışı zamanı müəyyən edilmiş məlumatları ibtidai araşdırma prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərməlidirlər [1]. Beləliklə, bəhs etdiyimiz cinayətlərə dair işlər üzrə cinayət təqibində üç fərqli yanaşmanı ayırmaq olar: 1) ilkin cinayətə görə cinayət təqibinin daha əvvəl və ya paralel surətdə həyata keçirilməsi; 2) çirkli pulların yuyulması cinayətinin istintaqı zamanı ilkin cinayət üzrə mötəbər sübutların əldə olunması; 3) çirkli pulların yuyulması cinayəti ilə bağlı istintaqın aparılmasının və ya məhkəmə qərarının çıxarılmasının ilkin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb etməkdən asılı olmayaraq həyata keçirilməsi [5, s. 302].

Cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması əməllərinə qarşı mübarizə sahəsində dövlət siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri həm də cinayət yolu əldə olunmuş gəlirlərin müsadirə olunmasıdır. Beynəlxalq aktlarda bu məsələ, əsasən, dövlətlərin öhdəliyinə buraxılır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” Vyana Konvensiyasında (20 dekabr 1988-ci il) cinayət gəlirlərinin əldə edilməsi, saxlanılması və istifadəsinə görə məsuliyyətin nəzərdə tutulub-tutulmaması məcburi norma kimi müəyyən edilməmişdir. Cinayət gəlirlərinin, cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın, habelə cinayətlərin törədilməsində istifadə olunan alət və vasitələrin müsadirə olunması üçün müvafiq orqanların kifayət qədər səlahiyyəti olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə, xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi tədbiri qanunda sadalanan əmlakın məhkəmənin yekun qərarı ilə məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasıdır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun yuxarıda adı qeyd olunan Qərarında düzgün olaraq göstərilmişdir ki, leqallaşdırmaya qarşı mübarizənin mahiyyətini bu vəsaitlərin və əmlakın iqtisadi fəaliyyət sferasına daxil olmasının qarşısını almaq, beləliklə də iqtisadi sferanın, maliyyə sisteminin normal fəaliyyətini, ədalətli iqtisadi rəqabət mühitini təmin etmək olduğundan, leqallaşdırma cinayəti və ya predikativ cinayətlər üzrə araşdırma yalnız şəxsin məhkum edilməsi üçün zəruri məlumatların toplanılması ilə məhdudlaşmamalı, cinayət yolu ilə əldə olunmuş pul vəsaitlərinin aşkar edilməsini, onların üzərinə həbsin qoyulmasını və yekun məhkəmə qərarı ilə (ittiham hökmü və ya cinayət təqibinə bəraətverici sayılmayan əsasla xitam verilməsi barədə qərarla) xüsusi müsadirəsini və buna xidmət edən əmlaka dair səmərəli araşdırılmanı təmin etməlidir [1].

Azərbaycan Respublikasının “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” 30 dekabr 2022-ci il tarixli Qanununun 1.1.1-ci maddəsinə əsasən,

cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlaka Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində təsbit edilmiş cinayətlərin törədilməsi nəticəsində birbaşa və ya dolaylı yolla əldə olunmuş hər hansı pul vəsaitləri, daşınar və ya daşınmaz, maddi və ya qeyri-maddi əmlak nemətləri, o cümlədən virtual aktivlər və əmlaka mülkiyyət hüquqlarını və maraqlarını təsdiq edən hüquqi alətlər və sənədlər aiddir. Qanunun 1.1.11-ci maddəsinə görə, virtual aktiv ödəniş və ya investisiya məqsədilə mübadilə vasitəsi kimi çıxış edən və virtual aktivlər dövryyəsi sistemində mövcud olan dəyərin rəqəmsal ifadəsidir. Milli və xarici valyutanın, qiymətli kağızların, habelə törəmə maliyyə alətlərinin rəqəmsal qarşılığı virtual aktiv hesab edilmir. Maliyyə Monitoring Xidməti əməliyyatlarda cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılması, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və ya digər cinayətlərə dair əsaslar və ya şübhələr mövcud olduqda əməliyyatın icrasının dayandırılması barədə ən qısa müddətdə, lakin 2 iş günündən gec olmayaraq əsaslandırılmış qərar qəbul edir və dərhal həmin əməliyyatı icra edən maliyyə institutuna əməliyyatın dayandırılması barədə göstəriş verir. Əməliyyatın icrasının dayandırılması barədə maliyyə monitoringi orqanı tərəfindən qəbul edilmiş qərar və müvafiq məlumat və sənədlər dərhal istintaq aidiyyəti üzrə cinayət təqibini həyata keçirən orqanlara göndərilir. Maliyyə institutu tərəfindən əməliyyatın icrasının dayandırılmasına dair müştəriyə məlumat verilməməlidir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qeyd olunan Qərarının 29.3-cü bəndinə əsasən, leqallaşdırma cinayətinin predmetinin məbləği və bununla bağlı ittihamın həcmi, o cümlədən onun “xeyli miqdar” təşkil edib-etməməsi müəyyən edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması yolu ilə və ya digər üsullarla çevrilərək leqallaşdırılarkən Azərbaycan Respublikasında vergi və digər məcburi ödənişlərə məruz qalmışdırsa, Vergi Məcəlləsinin 1.4 və 66-cı maddələrinin mənasına görə onların müsadirəsinə yol verilmədiyindən, bu məcburi ödənişlərin məbləği leqallaşdırma cinayəti

üzrə ittihamın həcminə daxil edilməməlidir. Cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlak mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması və ya digər üsullarla çevrilərək leqallaşdırılarkən maliyyə xidmətləri çərçivəsində könüllü (iradəvi) ödənişlərə (məsələn, bank xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı bank komissiyasına) məruz qalmışdırsa, həmin ödənişlər Vergi Məcəlləsinin 66-cı maddəsinin tələbinə əsasən müsadirənin tətbiqini istisna etmədiyindən, onların məbləği predikativ cinayətin və leqallaşdırma cinayəti üzrə ittihamın həcminə daxil edilməlidir [1].

Bəhs etdiyimiz cinayət əməlləri ilə mübarizədə dövlətlərin ekstradisiya və müsadirə əməliyyatlarının həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi zəruridir. Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti və qəbul edilən universal sənədlər sayəsində bu növ əməllər ilə mübarizədə aşağıdakı mühüm nəticələri əldə etmək mümkün olmuşdur:

- cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması cinayətinə görə məsuliyyətə cəlb etmənin sadələşdirilməsi, ilkin cinayətin sübutu olmadan, ilkin cinayətə görə məsuliyyətə cəlb edilmədən bu əmələ görə məsuliyyətə cəlb etmək imkanının olması;

- bu cinayətlərə görə sübutetmənin cinayət təqibi orqanlarının üzərinə qoyulması və beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə zidd olmadığı hallarda və hədlərdə sübutetmənin təqsirləndirilən şəxsin üzərinə qoyulması;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın müsadirə olunması mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

- cinayət işləri üzrə dövlətlərarası hüquqi yardımın müvafiq infrastrukturunun formalaşdırılması [6].

Hesab edirik ki, beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətlərin yalnız hüquq mühafizə orqanları səviyyəsində deyil, həmçinin Maliyyə Monitoring Xidmətləri səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Əməkdaşlıq zamanı qarşılıqlı məlumat mübadilələrinin həyata keçirilməsi cinayət yolu ilə əldə edilmiş və ölkədən kənara çıxarılmış əmlakların axtarılıb tapılması, müsadirə olunması və geri qaytarılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Cinayət yolu ilə əldə olunmuş əmlakın leqallaşdırılması cinayətinə dair işlər üzrə məhkəmə təcrübəsi, habelə cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilə-bilə pul vəsaitlərini və ya digər əmlakı əldə etmə, onlara sahiblik və ya onlardan istifadə etmə, yaxud sərəncam vermə cinayətinə dair bəzi məsələlər haqqında” 20 fevral 2023-cü il tarixli 6 Nöli Qərarı / <https://supremecourt.gov.az/storage/pages/362/plenum-id-83.pdf>
2. Алиев В.М. Теоретические основы и прикладные проблемы борьбы с легализацией (отмыванием) доходов, полученных незаконным путем. Диссерт. доктор юридических наук. М., 2001, 467 с.
3. Хилюта В., Преступные доходы: социальная сущность и опасность легализации// - Минск, Банкаўскі веснік, 2008, №4. С. 47-50.
4. Янчуркин О.В. Исторические аспекты развития положений о легализации (отмывании) преступных доходов и их влияние на правоприменительную практику. Часть 1.
// Genesis: исторические исследования. 2016. № 2. С. 97-107. DOI: 10.7256/2409-868X.2016.2.17216. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_17216.html
5. Durrieu R. Rethinking Money Laundering & Financing of Terrorism in International Law Towards a New Global Legal Order / R. Durrieu. - Leiden, Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2013, 472 p.
6. Herlin-Karnell E.H., Ryder N. The Robustness of EU Financial Crimes Legislation: A Critical Review of the EU and UK Anti-Fraud and Money Laundering Scheme / European Business Law Review. 2017. 27 (4). 427 - 446 p.
7. Ioannides E. Fundamental Principles of EU Law Against Money Laundering / E. Ioannides. Surrey: Ashgate Publishing Limited, 2014. 187 p.

ЛЕГАЛИЗАЦИЯ ИМУЩЕСТВА, ПОЛУЧЕННОГО ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ И ПРИМЕНЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ КОНФИСКАЦИИ

ЭМИН ГАСАНОВ

Диссертант Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции

РЕЗЮМЕ

Легализация доходов, полученных незаконным путем, также позволяет скрыть первоначальную девиантную деятельность преступников и усложняет процесс уголовного преследования. Криминализация легализации имущества, полученного преступным путем, выступает одним из эффективных правовых способов борьбы с преступностью. Полное и объективное предварительное расследование по фактам легализации имущества, полученного преступным путем, способствует выявлению предикатных преступлений, являющихся источником этих деяний. Конфискация имущества, полученного преступным путем, является одной из основных целей уголовного преследования за данный вид деяний. С этой точки зрения в представленной статье рассмотрены вопросы легализации имущества, полученного преступным путем, и применения специальной конфискации во взаимосвязи друг с другом.

LEGALIZATION OF PROPERTY OBTAINED BY CRIMINAL MEANS AND APPLICATION OF SPECIAL CONFISCATION

EMIN HASANOV

Phd student, Forensic Examination Center of
the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

Criminalization of the legalization of property obtained by criminal means is one of the effective legal ways to combat crime. Thus, a complete and objective preliminary investigation into the facts of legalization of property obtained by criminal means helps to identify predicate crimes that are the source of these acts. Legalization of illegally obtained income also allows to hide the original deviant activities of the criminals and complicate the process of criminal prosecution. Confiscation of property obtained by crime is one of the main goals of criminal prosecution for this type of actions. From this point of view, in the presented article, the issues of legalization of criminally acquired property and the application of special confiscation were considered in relation to each other.

APELLYASIYA İCRAATINDA MƏHKƏMƏ HÖKMLƏRİNİN (YEKUN QƏRARLARININ) LƏĞV EDİLMƏSİ VƏ DƏYİŞDİRİLMƏSİNİN ƏSASLARI: ANLAYIŞI, TƏSNİFATI VƏ SİSTEMİ

Açar sözlər: cinayət-prosessual hüquq, apellyasiya, hökmün ləğvi, hökmün dəyişdirilməsi, pozuntular, qərarlar, qanun, nəzəriyyə.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное право, апелляция, отмена приговора, изменение приговора, нарушения, решения, закон, теория.

Key words: criminal procedure law, appeal, cancellation of sentence, change of sentence, violations, decisions, law, theory.

Anahtar kelimeler: ceza muhakemesi hukuku, temyiz, cezanın iptali, cezanın değiştirilmesi, ihlaller, kararlar, hukuk, teori.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən aparılmış araşdırma nəticəsində birinci instansiya məhkəməsinin qanunsuz, əsassız və / və ya ədalətsiz sayılan hökmünün (digər yekun qərarının) ləğv edilə, yaxud dəyişdirilə bilməsi üçün müvafiq əsasların mövcudluğu tələb olunur. Odur ki, həm təcrübə, həm də nəzəriyyə üçün bu əsasların mahiyyətinin nədən ibarət olması, onların dairəsinə hansı halların aid edilməsi məsələləri aktualdır.

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 01 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət Prosesual Məcəlləsinin (bundan sonra məqalənin mətnində – CPM) XLVII fəslə ilə nəzərlənən apellyasiya icraatı həddlərində birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün (qərarının) ləğv edilməsi, yaxud dəyişdirilməsi əsaslarından bəhs edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik kontekstinə-də həmin əsasların aşağıdakı növləri fərqləndirilə bilər:

- apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın nəticələrinə görə hökmün (qərarın) ləğv edilməsinin əsasları (CPM-in 391.8-ci və 391.8-1-ci maddələrində sadalanan hallar);
- apellyasiya şikayətinin (protestinin) baxışının nəticələrinə görə hökmün (qərarın) ləğv edilməsinin əsasları (CPM-in 399-cu maddəsində sadalanan hallar).

Həmçinin, qeyd edilməlidir ki, cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə tətbiq edilmiş hüquqi texnikaya görə, biz, əminliklə deyə bilərik ki, CPM-in 391.8-ci və 391.8-1-ci maddələrində sadalanan əsaslar hökmün (qərarın), müstəsna olaraq, ləğv edilməsinin əsaslarıdır. Çünki həmin əsasların mövcud olduğu təqdirdə apellyasiya məhkəməsi yalnız aşağı instansiya məhkəməsinin hökmünün, yaxud digər yekun qərarının yalnız ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman, aşağı instansiya məhkəməsinin hökmünün, yaxud digər yekun qərarının apellyasiya məhkəməsinin qərarı ilə dəyişdirilməsi imkanı tamamilə istisna olunur. CPM-in 399-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslarla bağlı işə vəziyyət bir az fərqlidir. Belə ki, bu əsaslara aşağı instansiya məhkəməsinin hökmünün, yaxud digər yekun qərarının həm ləğv edilməsinin, həm də dəyişdirilməsinin əsasları kimi baxmaq mümkündür. Cinayət-Prosessual Məcəllənin kommentariyasının müəllifləri, haqlı olaraq, göstərirlər ki, CPM-in 399-cu maddəsi həmin əsasların hansı halda hökmün (digər yekun qərarın) ləğv edilməsinə, hansı halda isə dəyişdirilməsinə səbəb olduğunu fərqləndirməmişdir. Ona görə də bu normada göstərilən əsaslar olduqda CPM-in 405-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda aşağı instansiya məhkəməsinin hökmü (digər yekun qərarı) dəyişdirilməli, digər hallarda isə yol

verilmiş pozuntunun məzmunundan asılı olaraq ləğv edilməli, yaxud dəyişdirilməlidir [2, s. 1076].

Hökmərin ləğvi, yaxud dəyişdirilməsinin əsasları məsələsinə nəzəriyyədə də geniş diqqət yetirilmişdir. Məsələn, bu məsələni ən müasir dissertasiya tədqiqatı miqyasında araşdıran müəlliflərdən

Y.A. Perova qeyd edir ki, hökmərin ləğvinin, yaxud dəyişdirilməsinin əsasları bütün hallarda maddi hüququn (bir qayda olaraq, cinayət hüququnun, lakin digər maddi hüquq sahələrinin də müddəalarının yanlış tətbiqi istisna edilmir, məsələn, hökmdə mülki iddia məsələsinin həlli zamanı mülki hüququn da normaları yanlış tətbiq edilmiş ola bilər) və (və ya) prosessual hüququn pozuntusundan ibarətdir. Bu pozuntuya (pozuntulara) birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən də yol verilmiş ola bilər, cinayət prosesinin digər dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olan subyekt tərəfindən də yol verilmiş ola bilər (bu zaman məhkəmənin üzərinə digər subyekt tərəfindən yol verilmiş pozuntuya zamanında adekvat reaksiya vermək, mümkün olduqda, pozuntunu aradan qaldırmaq kimi öhdəliklər düşür). Bu pozuntunun (pozuntuların) subyektləri fərqli ola bildiyi kimi, onlara yol verilə bilən mərhələlər də müxtəlif ola bilər. Başqa sözlə, həm məhkəməyə qədərki icraatda, həm də məhkəmə icraatında sonradan hökmün ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə səbəb ola biləcək pozuntuların edilməsi mümkündür. Bütün bu pozuntuların ümumi ortaq cəhəti isə ondan ibarətdir ki, onlar hökmün keyfiyyətinə ya neqativ təsir göstərirlər, ya da belə neqativ təsir göstərmək potensialına malik olurlar, onların mövcudluğu isə, hökmün şərtsiz ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə tələb edir [6, s. 10].

Y.İ. Laqodina belə bir məqama diqqət çəkir ki, qanunilik, əsaslılıq və ədalətlik məhkəmə qərarlarını xarakterizə edən ən ümumi kateqoriyalar olmaqla, həm də onlara qarşı yönələn, əməl edilmədikləri təqdirdə isə məhkəmə qərarlarının ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə səbəb olan ən əsas tələblərdir. Bu anlamda, məhkəmə qərarlarının ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi əsaslarından bəhs edərkən, ən ümumi şəkildə həmin qərarların qanunsuzluğunu,

əsassızlığını və ədalətsizliyini onların ləğvi və ya dəyişdirilməsinin əsasları kimi başa düşmək mümkündür. Sadəcə olaraq, sadalanan kateqoriyaların geniş, yaxud dar anlamda başa düşülməsindən asılı olaraq, onların hər birinin pozuntusu müxtəlif təzahür formalarına malik ola bilər. Məsələn, cinayət-prosessual qanun hökmün əsaslı olmasını tələb edirsə (bənzər müddəə bizim ölkənin cinayət-prosessual qanunvericiliyində də mövcuddur – CPM-in 349.3-cü maddəsi), bu, o deməkdir ki, hökmün əsaslı olması tələbi qanundan irəli gəlir. Əgər yuxarı instansiya məhkəməsində yoxlanılan hər hansı bir hökm əsassız hesab edildisə, deməli, avtomatik olaraq, o, həm də qanunsuz hökmdür. Çünki qanun, hökmü çıxaran məhkəmədən öz hökmünü əsaslandırmağı tələb edirdi, məhkəmə isə hökmü əsaslandırmamaqla, həm qəbul etdiyi aktın əsaslılıq tələbini, həm də qanunun tələbini pozmuş olur [5, s. 9].

V.V. Borodinov öz dissertasiya tədqiqatında hökmün (qərarın) ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə cinayət-prosessual məsuliyyət institutu prizmasından baxmağı məqsəduyğun hesab edir. Adı çəkilən müəllif hökmün (qərarın) ləğvinə, yaxud dəyişdirilməsinə cinayət-prosessual sanksiya kimi dəyərləndirir. O, qeyd edir ki, cinayət-prosessual məsuliyyət hüquqi məsuliyyətin sahə aidiyyətinə görə fərqləndirilən növlərindən biri, yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən aşağı instansiya məhkəməsinin qanunsuz, əsassız və ədalətsiz hökmlərinin ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi isə cinayət prosessual məsuliyyətin formalarından biridir. Cinayət-prosessual məsuliyyətin yaranması üçün faktiki və hüquqi əsasların mövcudluğu tələb olunur. V.V. Borodina görə baxılan məsələyə münasibətdə cinayət-prosessual məsuliyyətin faktiki əsası qismində hüquq normasının qanunsuz, əsassız və ədalətsiz hökmün (digər məhkəmə aktının) çıxarılması ilə nəticələnmiş pozuntusu, hüquqi əsası qismində isə belə hökmün (digər məhkəmə aktının) ləğvi, yaxud dəyişdirilməsinə yol verən hüquq normaları, CPM-in konkret maddələri çıxış edir. Fikrinə istinad edilən müəllif, həmçinin, qeyd edir ki, öz hüquqi təbiətinə görə, qanunsuz, əsassız və ədalətsiz hökmün (digər məhkəmə

aktının) çıxarılması ilə əlaqədar yaranan cinayət-prosessual məsuliyyət hüquqbərpaedici məsuliyyət hesab edilir, çünki onun əsas məqsədi pozulmuş hüquq qaydasının bərpa edilməsidir [3].

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, qanunda hökmün ləğv edilməsinin, yaxud dəyişdirilməsinin sistemli şəkildə işlənilib hazırlanması aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- hər bir iş üzrə çıxarılmış hökmün hələ qanuni qüvvəyə minməmişdən əvvəl ədalətliyi və yekun xarakterini (burada yekun xarakterlilik dedikdə, o nəzərdə tutulur ki, sonradan həmin qərarın yenidən mübahisələndirilməsinə ehtiyac duyulmasın) təmin etmək;

- vahid məhkəmə təcrübəsini formalaşdırmaq;

- pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının zamanında səmərəli şəkildə bərpa edilməsi [6, s. 12].

Birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün (qərarının) ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi əsaslarını müxtəlif meyarlar əsasında təsnifləşdirmək mümkündür. Hüquq ədəbiyyatında Y.A. Perova tərəfindən birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün (qərarının) yuxarı instansiya məhkəməsi tərəfindən ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi əsasları kifayət qədər geniş şəkildə təsnif edilmişdir. Həmin təsnifata diqqət yetirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Y.A. Perova, barəsində bəhs olunan müvafiq əsasları növbəti meyarları rəhbər tutmaqla aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir:

I. İşin mahiyyəti üzrə həllinə dair nəticəyə neqativ təsir göstərmə dərəcəsinə görə:

- işin faktiki hallarının müəyyən edilməsində, işin müəyyən edilmiş faktiki hallarının sübut edilməsində, müəyyən edilmiş və sübut olunmuş faktiki hallar əsasında hüquqi nəticələrin formalaşdırılmasında yol verilmiş pozuntular;

- hüququn tətbiqində icraatın və hökmün qanunsuz olmasına səbəb olmuş pozuntular.

II. Hökmün keyfiyyətinə neqativ təsir göstərmə dərəcəsinə görə:

- hökmün qanunsuz olmasına səbəb olmuş pozuntular;

- hökmün əsassız olmasına səbəb olmuş pozuntular;

- hökmün ədalətsiz olmasına səbəb olmuş pozuntular.

III. Hökmlərin yoxlanılması zamanı rast gəlinmə (müəyyən edilmə) sıxlığına görə:

- tipik pozuntular;

- qeyri-tipik pozuntular;

IV. Pozuntunun müəyyən edildiyi təqdirdə tətbiq edilməli olan hüquqbərpaedici sanksiyanın növünə görə:

- hökmü yoxlayan instansiyada aradan qaldırılması mümkün olmayan və hökmün ləğv olunmasını tələb edən pozuntular;

- hökmü yoxlayan instansiyada aradan qaldırılması mümkün olan və hökmün onu yoxlayan instansiyanın özü tərəfindən dəyişdirilməsini tələb edən pozuntular [6, s. 12-13].

Məqalənin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, cari cinayət-prosessual qanunvericilikdə apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın nəticəsində hökmün (digər yekun qərarın) ləğv edilməsinin əsasları (CPM-in 391.8-ci və 391.8-1-ci maddələri) və apellyasiya şikayətinin (protestinin) baxışının nəticəsində hökmün (digər yekun qərarın) ləğv edilməsinin əsasları (CPM-in 399-cu maddəsi) fərqləndirilir. Onlara ayrılıqda nəzər salaq.

Apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışı, müəyyən anlamda, birinci instansiya məhkəməsinin hazırlıq iclasının analoqu hesab etmək olar. Milli hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın məqsədi həmin şikayətə (protestə) apellyasiya instansiyası məhkəməsində baxılmasının mümkün olub-olmadığını müəyyən etmək və bunun nəticəsində müvafiq qərar qəbul etməkdir [1, s. 229; 2, s. 1059].

Apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxış zamanı apellyasiya müraciətinin məhkəmə aidiyyəti, apellyasiya müraciəti edilərkən cinayət-prosessual qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilib-edilməməsi, icraata xitam verilməsi, yaxud icraatın dayandırılması üçün əsasların mövcud olub-olmaması, qətimkan tədbirinin tətbiqi, tətbiq edilmiş qətimkan tədbirinin ləğvi, yaxud dəyişdirilməsi üçün əsasların mövcud olub- olmaması və nəhayət, birinci instansiya

məhkəməsində icraat zamanı CPM-in kobud pozuntularına yol verilib-yerilməmiş olması kimi məsələlər araşdırılır, bu araşdırmanın nəticələrinə uyğun olaraq qərar qəbul edilir. Yuxarıda sadalanan məsələlərin, xüsusən də sonuncu məsələnin araşdırılması nəticələrinə uyğun olaraq apellyasiya məhkəməsinin qəbul edə biləcəyi qərardan biri də məhz birinci instansiya məhkəməsinin hökm, yaxud qərarının ləğv edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, CPM-in 391.9-cu maddəsinə görə əgər yuxarıda qeyd edilən araşdırmalar zamanı CPM-in 391.8-ci maddəsində (CPM-in kobud pozuntuları) və 391.8-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan hallar müəyyən edilərsə, apellyasiya məhkəməsi öz qərarı ilə birinci instansiya məhkəməsinin hökmünü (qərarını) ləğv etməli və işi (materialları) ya birinci instansiya məhkəməsinin hazırlıq iclasına, ya da yeni məhkəmə baxışına göndərməlidir. Göründüyü kimi, faktiki olaraq, CPM-in 391.8-ci maddəsi apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın nəticəsində hökmün (qərarın) ləğv edilməsi haqqında qərarın qəbul edilə bilməsi üçün hüquqi zəmin rolunu oynayır və belə bir qərarın qəbul edilməsinin əsaslarını müəyyən etmək üçün CPM-in 391.8-ci və 391.8.-1-ci maddələrinə göndərici norma nəzərdə tutur. Bu anlamda, biz, CPM-in 391.8-ci və 391.8.-1-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş hallara apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın nəticəsində hökmün (qərarın) ləğv edilməsi əsasları kimi baxa bilərik.

Həmin əsasları qısa şəkildə xülasə etmək istəsək, göstərməliyik ki, CPM-in 391.8-ci maddəsi, öz mahiyyətinə görə, CPM-in, hökmün (qərarın) ləğv edilməsi əsası kimi çıxış edən kobud pozuntularının dairəsini müəyyən edir. CPM-in özündə kobud pozuntu kateqoriyasına leqal tərif verilməmişdir. CPM- də, həmçinin, pozuntunun kobud hesab edilməsi üçün rəhbər tutulmalı olan meyarların sadlanması üsulundan da istifadə edilməmişdir. Bunun əvəzinə, CPM-də hökmün (qərarın) ləğv edilməsi əsası kimi çıxış edən kobud pozuntuların konkret növləri sadalanmışdır.

Bununla belə, cinayət-prosessual qanunvericiliyin kobud pozuntularına hüquq

ədəbiyyatında anlayış verməyə cəhd göstərmiş müəlliflərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, hüquq ədəbiyyatında baxılan kateqoriyanın sinonimi kimi qəbul edilə biləcək cinayət-prosessual qanunun əhəmiyyətli dərəcədə pozuntusu kateqoriyası-nın ən uğurlu izahlarından birini vermiş A.A. Şirvanov qeyd etmişdir ki, qanun pozuntu-larının əhəmiyyətli dərəcədə və əhəmiyyətsiz dərəcədə, yaxud kobud və kobud olmayan pozuntulara bölünməsi heç də o demək deyildir ki, cinayət prosessual normaların bəziləri digərlərinə nisbətən daha əhəmiy-yətlidir və az əhəmiyyətli normaları pozmaq olar. Sadəcə olaraq, əhəmiyyətsiz hesab edilə biləcək pozuntulardan fərqli olaraq, cinayət-prosessual qanunun əhəmiyyətli dərəcədə (kobud) pozuntuları cinayət prosesi iştirakçılarının qanunla təmin edilmiş hüquqlarının pozulması və ya məhdudlaş-dırılması yolu ilə, yaxud digər yollarla məhkəməyə işə mahiyyəti üzrə baxmağa mane olur [7, s. 61-63]. A.İ. Qriqoryevin verdiyi anlayışa görə isə iş üzrə icraatın müxtəlif mərhələlərində hüquqtəbqiçedicisi tərəfindən yol verilmiş və aradan qaldırılmamış, yaxud, prinsipə, cinayət prosesinin cari və / və ya növbəti mərhələlərində aradan qaldırılması mümkün olmayan, cinayət mühakimə icraatı iştirakçılarını CPM-lə təmin edilən hüquqlardan məhrum etmək və ya bu hüquqları məhdudlaşdırmaqla, mühakimə icraatının CPM-lə nizamlanan prosedurlarını pozmaqla, yaxud başqa yolla qanunsuz və / və ya əsassız məhkəmə qərarının çıxarılmasına səbəb olmuş, yaxud səbəb ola biləcək pozuntular cinayət-prosessual qanunvericiliyin əhəmiyyətli dərəcədə (kobud) pozuntuları hesab edilir [4, s. 12].

Göründüyü kimi, nəzəri mənbələrdə cinayət-prosessual qanunvericiliyin, bir qayda olaraq, bilavasitə işin mahiyyəti üzrə düzgün həllinə, qanuni, əsaslı, ədalətli yekun məhkəmə aktının qəbul edilməsinə neqativ təsir göstərən pozuntuları kobud pozuntular kimi dəyərləndirilir. CPM-in 398.1-ci maddəsində isə kobud pozuntulara növbəti hallar aid edilmişdir:

- məhkəməyəqədərki icraatda dairəsi qanunla (CPM-in 303.3-cü maddəsində) müəyyən edilmiş kobud pozuntulara yol verilməsi ilə əlaqədar

olaraq işin (materialların) birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən ibtidai araşdırma üzərində prosessual rəhbərlik funksiyasını həyata keçirmiş prokurora qaytarılmalı olduğu halda, birinci instansiya məhkəməsinin bu barədə qərar qəbul etməməsi;

- apellyasiya məhkəməsi tərəfindən işin (materialların), dairəsi qanunla (CPM-in 391.8.2-ci maddəsində) müəyyən edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üçün birinci instansiya məhkəməsinə göndərilməsinə baxmayaraq, birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən həmin pozuntuların, yaxud onlardan hər hansı birinin aradan qaldırılmaması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının məhkəmə aidiyyətinə dair müvafiq qaydaları pozmaqla həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının hakimlərin özünə etirazı, yaxud ona edilmiş etirazla əlaqədar olaraq, qeyri-qanuni şəkildə iştirak etməsi ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının məhkəmə tərkibinin dəyişməzliyi haqqında şərtin (CPM-in 308-ci maddəsi) pozulması ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun pozulması ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının təqsirləndirilən şəxsin öz ana dilindən, sərbəst bildiyi digər dildən, yaxud tərcüməçi yardımından istifadə etmək hüququnun pozulması ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının dövlət ittihamçısı (CPM-in 314-cü maddəsindəki ümumi şərtlər), təqsirləndirilən şəxs (CPM-in 311-ci maddəsindəki ümumi şərtlər), müdafiəçi (CPM-in 312-ci maddəsindəki ümumi şərtlər) kimi subyektlərin iştirakına dair şərtlərin pozulması ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkəmə baxışının məhkəmə çıxışları və təqsirləndirilən şəxsin son söz hüququ haqqında

qaydaların (CPM-in 340- 342-ci maddələrindəki qaydalar) pozulması ilə həyata keçirilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən hökmün, yaxud digər yekun qərarın müşavirə sirrinin (CPM-in 345-ci maddəsi) pozulması ilə qəbul edilmiş olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən hökmün, yaxud digər yekun qərarın məhkəmə baxışının hədlərini nizamlayan (CPM-in 318.2-ci maddəsi) şərtlərin pozulması ilə qəbul edilmiş olması, yəni şəxs barəsində ona qarşı irəli sürülmüş ittihamdakı cinayət əməli ilə müqayisədə daha ağır cinayət əməli üzrə hökmün, yaxud digər yekun qərarın çıxarılmış olması;

- birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş hökmün, yaxud digər yekun qərarın hər bir səhifəsinin onun lehinə səs vermiş hakimlər tərəfindən imzalanmamış olması, hökmlə razılaşmamış hakim tərəfindən yazılı formada hazırlanmış xüsusi rəyin hər səhifəsinin onun tərəfindən imzalanmamış olması, yaxud xüsusi rəyin icraat materiallarına ümumiyyətlə, əlavə edilməmiş olması və ya möhürlənmiş zərflə qoyulmadan əlavə edilmiş olması, hökmə (yekun qərara) o, elan edilənədək müşavirə otağında edilmiş düzəlişlərin hökmün (yekun qərarın) lehinə səs vermiş hakimlərin imzaları ilə təsdiq edilməmiş olması.

Yuxarıda sadalanan və kobud pozuntu hesab edilən hallardan hər hansı birinin apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxış zamanı müəyyən edilməsi birinci instansiya məhkəməsinin hökmünün (yekun qərarının) ləğv edilməsi üçün şərtsiz əsasdır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, apellyasiya şikayətinə (protestinə) ilkin baxışın nəticəsində hökmün (qərarın) ləğv edilməsinin daha bir əsası da CPM-in 391.8-1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin kommentariyasının müəlliflərinin verdiyi izaha görə, CPM-in 391.8-1-ci maddəsi o zaman tətbiq ediləcəkdir ki, Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru (Naxçıvan MR ərazisində isə Naxçıvan MR-in prokuroru) CPM-in 383.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada birinci instansiya məhkəməsinin qəbul etdiyi hökmdən

(yekun qərardan) apellyasiya protesti vermiş olsun və həmin protestdə təqsirləndirilən şəxsə qarşı birinci instansiya məhkəməsində irəli sürülmüş ittihamla müqayisədə daha ağır cinayət üzrə ittihamın irəli sürülməsinə dair apellyasiya tələbi qoyulsun. Bu tələbin qəbul edilib-edilməməsi məsələsini isə apellyasiya məhkəməsi həll edəcəkdir [2, s. 1062].

Qeyd etdiyimiz kimi, CPM-in 399-cu maddəsi isə apellyasiya şikayətinin (protestinin) baxışının nəticəsində hökmün (digər yekun qərarın) ləğv edilməsinin əsaslarının dairəsini müəyyən edir:

- iş üçün əhəmiyyətli halların hamısının araşdırılmaması;
- nəticələr və faktiki hallar arasında uyğunsuzluq;
- hüquqi əhəmiyyətli halların sübut edilməməsi;
- cinayət qanununun yanlış tətbiqi;
- təyin olunmuş cəza, cinayətin ağırlığı və məhkumun şəxsiyyəti arasında uyğunsuzluq.

CPM-in 400-404-cü maddələri yuxarıda sadalanan əsaslarının hər birinin məzmununu daha geniş şəkildə açır.

Belə ki, iş üçün əhəmiyyətli halların hamısının araşdırılmaması dedikdə, aşağıdakılardan ən azı biri başa düşülməlidir:

- işin düzgün həll edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan halların təsdiq və ya təkzib edilməsi üçün şəxslərin dindirilməməsi, sənədlərin, maddi və ya digər sübutların tələb edilməməsi;
- bu və ya digər halın tədqiqinin zəruriliyinin apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin apellyasiya instansiyası məhkəməsində baxışı zamanı təqdim edilmiş yeni materiallardan irəli gəlməsi;
- barəsində tərbiyəvi və ya tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilmiş məhkumun və ya bəraət almış şəxsin şəxsiyyəti barədə məlumatların kifayət qədər tam aydınlaşdırılmaması.

Nəticələr və faktiki hallar arasında uyğunsuzluğa gəlincə, nəzərə alınmalıdır ki, aşağıdakı hallarda məhkəmənin gəlidiyi nəticələr işin faktiki hallarına uyğun olmayan hesab edilir:

- məhkəmənin hökm və ya qərarında əks etdirilmiş birinci instansiya məhkəməsinin gəlidiyi nəticələr məhkəmə iclasında tədqiq

edilmiş sübutlarla təsdiq edilmədikdə;

- birinci instansiya məhkəməsi onun tərəfindən məhkəmə iclasında tədqiq edilmiş və özünün gəlidiyi nəticələrin düzgünlüyünə əhəmiyyətli təsir göstərən sübutları nəzərə almadıqda;

- birinci instansiya məhkəməsi öz hökm və ya qərarında bir sübutun qəbul edilməsinin və digər sübutun rədd edilməsinin səbəbini göstərmədikdə həmin məhkəmənin gəlidiyi nəticələr üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan ziddiyyətli sübutlar olduqda;

- birinci instansiya məhkəməsinin hökm və ya qərarında şərh edilmiş hallarla, onun gəlidiyi nəticələr arasında əhəmiyyətli ziddiyyətlər olduqda.

Hüquqi əhəmiyyətli halların sübut edilməməsi aşağıdakı formalarda təzahür oluna bilər:

- irəli sürülmüş ittihamla baxılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan halların birinci instansiya məhkəməsinin hökm və ya qərarında qanunda göstərilən sübutlarla təsdiq edilməməsi formasında;

- irəli sürülmüş ittihamla baxılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan halların birinci instansiya məhkəməsinin hökm və ya qərarında mötəbər olmayan, ziddiyyətli, yolverilməz və ya aid olmayan sübutlarla təsdiq edilməsi formasında.

Cinayət qanununun yanlış tətbiqi aşağıdakılarda təzahür oluna bilər:

- tətbiq edilməli olan cinayət qanunu normasının məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməməsində;
- tətbiq edilməli olmayan cinayət qanunu normasının tətbiq edilməməsində;
- cinayət qanunu normasının düzgün şərh edilməməsində.

Nəhayət, təyin olunmuş cəza, cinayətin ağırlığı və məhkumun şəxsiyyəti arasında uyğunsuzluğa gəlincə, nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət qanununun müvafiq maddəsi ilə müəyyən edilmiş hüdudlardan kənara çıxmasa da, həm sərtliyinə, həm də yüngüllüyünə görə açıq-aydın ədalətsiz olan cəza cinayətin ağırlığına və məhkumun şəxsiyyətinə uyğun olmayan cəza hesab edilir.

Beləliklə, məqalədə aparılmış təhlillərin yekunu olaraq, belə bir nəticəni ifadə etmək mümkündür ki, məhkəmə hökmlərinin (yekun

qərarlarının) ləğv edilməsi, yaxud dəyişdirilməsinin əsasları – dairəsi qanunla müəyyən edilmiş, məhkəmə hökmünün (digər yekun qərarının) qanuniliyinə, əsaslılığına və əda-

lətliliyinə xələl gətirən, aradan qaldırılmadan işin mahiyyəti üzrə düzgün həlli və ədalətin bərqərar edilməsi mümkün olmayan maddi və prosessual hüquq normalarının pozuntularıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Xüsusi hissə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 520 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası / redaktorlar C.N. Mövsümov, B.C. Kərimov, Ə.N. Hüseynov. Bakı: Digesta, 2016, 1336 s.
3. Бородин В.В. Порядок и основания отмены и изменения приговоров суда первой и апелляционной инстанции в российском уголовном процессе. Автореферат диссертации кандидата юридических наук. Краснодар, 2003, 22 с.
4. Григорьев А.И. Существенные нарушения уголовно-процессуального закона как основание к отмене или изменению приговора суда первой инстанции. Автореферат диссертации кандидата юридических наук. Екатеринбург, 2023, 32 с.
5. Лагодина Е.И. Основания отмены и изменения судебных решений по уголовным делам. Автореферат диссертации кандидата юридических наук. Краснодар, 2004, 23 с.
6. Перова Е.А. Система оснований отмены и изменения приговоров. Автореферат диссертации кандидата юридических наук. Москва, 2022, 33 с.
7. Ширванов А.А. Существенные нарушения уголовно-процессуального закона как основание возвращения дел для дополнительного расследования. Диссертация кандидата юридических наук. Москва, 1999, 219 с.

GROUND FOR CANCELLATION OR CHANGE OF COURT SENTENCES (FINAL DECISIONS) IN APPEAL PROCEEDINGS: CONCEPT, CLASSIFICATION AND SYSTEM

SOLMAZ KAZIMOVA

Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
Doctoral student of Forensic Center

SUMMARY

Legality, validity and fairness are general categories that characterize court decisions, as well as the main requirements for them, violation of which entails the cancellation or change of court decisions. Therefore, illegality, unreasonableness and injustice, court decisions can be considered as the basis for their cancellation or change. At the same time, the current criminal procedure legislation of the Republic of Azerbaijan regulates in detail the system of grounds for canceling or changing court sentences (final decisions) in appeal proceedings. The list of grounds for canceling and changing sentences always forms violations when applying the norms of substantive law, or violations of procedural law committed by the court or other state-power subjects of the criminal process at any stage of the proceedings in the case, which influenced or could affect the quality of the sentence and require its cancellation or amendment. In the article, the author considered certain grounds for canceling or changing court sentences (final decisions) in the criminal process of the Republic of Azerbaijan.

TEMYİZ YARGILAMASINDA MAHKEME CEZALARININ (NİHAİ KARARLAR) İPTALİ VEYA DEĞİŞTİRİLMESİNİN GEREKÇELERİ: KAVRAM, SINIFLANDIRMA VE SİSTEM

SOLMAZ KAZIMOVA

Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı
Adli Uzmanlık Merkezi doktora öğrencisi

ÖZET

Yasallık, geçerlilik ve adalet, mahkeme kararlarını ve bunların temel ilkelerini karakterize eden genel kategorilerdir, bunların ihlali, mahkeme kararlarının iptalini veya değiştirilmesini gerektirir. Bu nedenle hukuka aykırılık, mantıksızlık ve adaletsizlik, mahkeme kararlarının iptaline veya değiştirilmesine esas teşkil edebilir. Aynı zamanda, Azerbaycan Cumhuriyetinin mevcut ceza muhakemesi mevzuatı, temyiz davalarında mahkeme cezalarının (nihai kararların) iptali veya değiştirilmesine ilişkin gerekçeler sistemini ayrıntılı olarak düzenlemektedir. Cezaların iptali ve değiştirilmesine ilişkin gerekçelerin listesi, maddi hukuk normalarının uygulanması sırasında her zaman ihlaller oluşturur veya davadaki yargılamanın herhangi bir aşamasında mahkeme veya cezai sürecin diğer devlet gücü özneleri tarafından gerçekleştirilen usul hukuku ihlalleri oluşturur, cezanın kalitesini etkilemiş veya etkileyebilecek, iptalini veya değiştirilmesini gerektirebilecektir.

Yazar mekalede, Azerbaycan Cumhuriyetinin cezai sürecinde mahkeme cezalarının (kesin kararların) iptali veya değiştirilmesine ilişkin belirli gerekçeleri ele almıştır.

ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ ANLAYIŞI VƏ ONA DAİR ƏSAS YANAŞMALAR

Açar sözlər: ədalət mühakiməsi, yanaşma, inkluziv səviyyə, vəzifələr, məhkəmə prosesi.

Ключевые слова: justice, approach, inclusive level, duties, judicial process.

Anahtar kelimeler: adalet, yaklaşım, kapsayıcı düzey, görevler, yargı süreci.

Ədalət mühakiməsi" anlayışı tarixin hər bir mərhələsində diqqət mərkəzində olmuş və onun ətrafında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Ədalət mühakiməsi insan təfəkkürünün məhsulu olduğundan, yəni yalnız insanların olduğu yerdə mövcud olduğundan bu fikrin inkişafı cəmiyyətin təkamül tempi ilə uzlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Tarixə nəzər yetirdikdə qeyd etmək olar ki, ədalət mühakiməsi müxtəlif fərdi, qrup və inkluziv (ümumi, milli) səviyyələrdən ibarətdir. Fərdi və qrup səviyyəsində ədalət mühakiməsi müəyyən fərdlər və ya qrupların mənafeələrini qoruyur, lakin inkluziv səviyyədə böyük qrupların (cəmiyyətin və s.) maraqlarını ehtiva edir [1; s. 70-87]. Bu baxımdan ölkəmizdə aparılan məhkəmə-hüquq islahatlarının mahiyyətini ədalət mühakiməsinin inkluziv səviyyədə aparılması kimi qiymətləndirmək olar.

Ədalət mühakiməsi məhkəmə hakimiyyətinin əsasıdır, onun funksiyaları arasında əsas mərkəzi yeri tutur. Məhkəmə hakimiyyətinin ədalətliyi müəyyənləşdirən, mahiyyət kəsb edən xüsusiyyəti onun xüsusi həyata keçirmə prosedurasına (metodlara) malik olmasıdır. Bu, tanınmış rus dövlətşünası B.Çiçerinin yazdığı kimi, hər iki tərəf üçün çəkiliş bərabər saxlamağa, hər birinin hüquq və tələblərini aydınlaşdırmağa və öz hökmünü bərqərar etməyə yönəlmişdir. Məhkəmə hakimiyyəti, dövlət hakimiyyətinin bir qayda olaraq, məhkəmə iclaslarında hüquq haqqında mübahisələrin kollegial baxışını və həllini aşkar, çəkişmə yolu ilə həyata keçirən spesifik müstəqil qoludur. Hakimiyyətlərin bölgüsü mexanizmində məhkəmə hakimiyyətinin

rolu ilk növbədə konstitusion qanunçuluq və hüquq çərçivəsində hakimiyyətin iki digər qolu üzərində konstitusion və məhkəmə nəzarəti həyata keçirilməklə onları çəkindirmədən ibarətdir. Ədalət mühakiməsi orqanları sistemi konstitusion, ümumi, təsərrüfat, inzibati və digər yurisdiksiya sferalarında hərəkət edən məhkəmə orqanları təşkil edə bilər [2; s. 375].

Beləliklə, ədalət mühakiməsinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar:

“Ədalət mühakiməsi dövlət quruculuğunun, onun siyasi və iqtisadi sistemlərinin hər cür qəsdlərdən mühafizəsi, dövlətin, təşkilatların və vətəndaşların hüquq və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının hərtərəfli möhkəmləndirilməsi, vətəndaşların tərbiyə edilməsi, hüquqpozmalara xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması məqsədilə məhkəmələr tərəfindən cinayət və mülki işlərə prosessual qaydada lazımınca baxılması, həll edilməsi və hüquqpozmuş şəxslərə qanun əsasında dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiq edilməsi və ya təqsirsiz şəxslərə bəraət qazandırılması fəaliyyətidir” [3; s. 98].

Məhkəmə prosesində və ya ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi nəticəsində qəbul edilmiş və hüquq ədəbiyyatında ədalət mühakiməsi aktları adlandırılan məhkəmə qərarlarına qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi xarakteristikalar verilir.

Onlardan biri də ictimai vəzifədir. Bu o deməkdir ki, məhkəmənin işə baxarkən çıxardığı qərarlar bütün dövlət və ictimai təşkilatlar, idarə və müəssisələr, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar üçün məcburidir və respublikanın bütün ərazisində

icra edilməlidir. Məhkəmə qərarının icra edilməməsi və ya icrasına maneə törədilməsi təqsirli şəxslərə qarşı müxtəlif növ sanksiyaların tətbiqinə səbəb olur.

Ədalət mühakiməsinin digər fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu fəaliyyət qanunla ətraflı tənzimlənən ciddi nizam-intizam tələb edir. Məhkəmənin xüsusi səlahiyyətlərinin başqa orqanlara verilməsini nəzərdə tutan hüquqi aktların verilməsi qadağandır. Hər hansı digər orqan və şəxslərə hakim səlahiyyətlərinin və funksiyalarının verilməsi yolverilməzdir.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, ədalət mühakiməsi qanunun tələblərinə və onun müəyyən etdiyi qaydaya ciddi riayət etməklə mülki, cinayət və qanunla müəyyən edilmiş digər məhkəmə icraat formalarına baxılmasında hüquq-mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi kimi məhkəmə qərarlarının qanuniliyini, əsaslılığını, ədalətliliyini və ictimai öhdəliyini təmin edir.

Ədalət hər bir cəmiyyətin fəaliyyətində əsas elementdir və ona yanaşmalar konkret ölkənin mədəni, hüquqi və siyasi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bununla belə, ədalət mühakiməsinə tez-tez rast gəlinən bir neçə əsas yanaşma var:

1. Liberal yanaşma: Bu yanaşma fərdlərin hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmişdir. O, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini, ədalət prinsiplərinə hörməti və bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini dəstəkləyir. Əsas məqsəd hüquqi asayişin təmin edilməsi, fərdi hüquq və azadlıqların təmin edilməsidir.

2. Qisas (cəzalandırıcı) yanaşması: Bu yanaşma cinayətkarların cinayətlərinə görə cəzalandırılmasına yönəlmişdir. Qisas prinsipi əsas rol oynayır və məhkəmə sistemi törədilmiş cinayətlərə uyğun ədalətli cəzaların təyin edilməsinə diqqət yetirir.

3. Reabilitasiya yanaşması: qisas yanaşmasından fərqli olaraq, reabilitasiya yanaşması cinayətkarları cəzalandırmaq deyil, həm də onları cəmiyyətə qaytarmaq məqsədi daşıyır. O, yenidən cinayətlərin qarşısını almaq məqsədilə reabilitasiya proqramları, təhsil imkanları və peşə hazırlığı vasitəsilə məhkumların

cəmiyyətə reinteqrasiyasına diqqət yetirir.

4. Preventiv yanaşma: Bu yanaşma yoxsulluq, sosial bərabərsizlik, təhsil çatışmazlığı və s. kimi cinayətin əsas səbəblərini aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasətləri həyata keçirməklə cinayətin qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Profilaktik yanaşma asayiş gücləndirmək və cinayətlərin baş verməsinin qarşısını almaq üçün tədbirləri də əhatə edir.

5. Bərpaedici yanaşma: Məqsəd cinayətkarı cəzalandırmaq deyil, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı bərpa etməkdir. Bu zaman vasitəçilik, barışıq, bərpa üsullarından istifadə olunur. Zərərçəkmiş və cinayətkar arasında barışıq imkanı olan kiçik cinayətlər üzrə bu yanaşmadan istifadə edilməsi uyğundur.

6. Qarışıq yanaşma: yuxarıda sadalanan hər bir yanaşmanın elementlərini özündə ehtiva edir.

Bu yanaşmalar fərqli ola bilər və cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini tarazlaşdıran hərtərəfli ədalət mühakiməsi sistemi yaratmaq üçün onlardan tez-tez birlikdə istifadə olunur.

Ədalətə yanaşma seçimi cinayətin şiddətindən, cinayətkarın şəxsiyyətindən, zərərçəkmiş və cinayətkar arasında barışıq imkanından, ədalətin məqsədlərindən asılıdır.

Müasir dünyada ədalət mühakiməsinə bərpaedici və reabilitasiya yanaşmalarından getdikcə daha çox istifadə olunur. Çünki bu yanaşmalar uzunmüddətli perspektivdə daha təsirli olur. Onlar cinayətlərin təkrar törədilməsi dərəcəsini azaltmağa kömək edir, həmçinin cinayətkarların sosiallaşmasına və normal həyata qaytarılmasına kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ədalət mühakiməsinə hər kəsə uyğun gələn bir yanaşma yoxdur. Hər bir yanaşmanın öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Yanaşma seçimi hər bir vəziyyətdən asılı olaraq aparılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Dr. Michael Wenzel. "Social identification as a determinant of concerns about individual-, group-, and inclusive-level justice". Australian National University, 2004.
2. Lazarev V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Bakı, 2006.
3. Qəfərov M.S., Abışov V.G., Eyvazov H.Q. "Azərbaycan Respublikasının hüquq- mühafizə orqanları". Bakı, 2006.
4. Özkan Gürsel "Hukuk devleti ve yargı denetimi". Ankara, 1995.

THE CONCEPT OF JUDICIAL JUDGMENT AND THE MAIN APPROACHES TO IT

AZER MEHRALIYEV

Under the President of the Republic of Azerbaijan
Academy of Public Administration
"Leaders retraining" faculty master

SUMMARY

The concept of "justice" has been the focus of attention at every stage of history, and various considerations have been put forward around it. Since the judgment of justice is a product of human thinking, that is, it exists only where there are people, the development of this idea had to be reconciled with the pace of evolution of society. Looking at the history, it can be noted that justice consists of different levels - individual, group and inclusive (general, national). Justice at the individual and group level protects the interests of certain individuals or groups, but at the inclusive level includes the interests of larger groups (society, etc.)

ADALET YARGI KAVRAMI VE TEMEL YAKLAŞIMLAR

AZER MEHRALIYEV

Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı yanında
Kamu Yönetimi Akademisi "Liderler yeniden eğitim"
fakülte master

ÖZET

"Adalet" kavramı tarihin her döneminde ilgi odağı olmuş ve etrafında çeşitli değerlendirmeler ileri sürülmüştür. Adalet yargısı insan düşüncesinin bir ürünü olduğundan, yani yalnızca insanların olduğu yerde var olduğundan, bu fikrin gelişiminin toplumun evrim hızıyla bağdaştırılması gerekiyordu. Tarihe bakıldığında adaletin bireysel, grup ve kapsayıcı (genel, ulusal) olmak üzere farklı düzeylerden oluştuğu not edilebilir. Bireysel ve grup düzeyinde adalet, belirli bireylerin veya grupların çıkarlarını korur, ancak kapsayıcı düzeyde daha büyük grupların (toplum vb.)

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” elmi əsərlər məcmuəsinə təqdim ediləcək məqaləyə dair tələblər:

1. Məqalələr azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində qəbul edilir.

2. Təqdim edilən məqalənin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər, küçə)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;

- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;

- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;

- Məqalənin yazıldığı dildə “Xülasə” (100-200 söz);

- Məqalənin yazıldığı dildə “Açar sözlər” (6-8 söz);

- Məqalənin mətni;

- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı (10-15 mənbə);

- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 2 dildə “Xülasə” (biri türk dilində olmaqla) və “Açar sözlər” (hər ikisində müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticələri, orijinallığı və elmi yeniliyi qısa şəkildə əks etdirilməlidir.

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Təqdim edilən məqalələrin mətni Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar istifadə edilə bilər) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Girişin məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir. Mətndə yarımbaşlıqlar olduğu halda, onların adı ortadan, qalın şriftlə verilir. Nəticədə tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;

- Times New Roman - 12 şrift;

- İnterval -1;

- Həcmi 6 - 10 səhifə;

- Məsafələr: sol – 2,5 sm; sağ – 2,5 sm; aşağıdan – 3 sm; yuxarıdan – 3,5 sm;

- Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

Məqalələr Mərkəzin Elmi-tədqiqat və metodiki iş şöbəsinə təqdim edilməlidir (*əlaqə nömrəsi 012 598-05-43; elektron poçt ünvanı: aysel.kishiyeva@justice.gov.az*)

Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada və yaxud dissertanturada təhsil alan müəlliflər məqalə təqdim edərkən məqaləyə elmi rəhbərin rəyini təqdim etməlidirlər.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətirləti istinadlar məqsədəuyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi məndəki istinaddan sonra kvadrat və ya adi mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33] və ya (115, s.32-33).

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Siyahı aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmalıdır: normativ-hüquqi aktlar, əlifba sırası ilə dillər üzrə ədəbiyyatlar, internet resursları.

Bütün məqalələrin plagiat proqramında unikalılığı yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə qəbul edilmir).

Bundan əlavə həmçinin, məqalələr 2 anonim resenzentə təqdim edilir. Resenzentlər hər məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair rəy bildirirlər.

Ədliyyə Nazirliyi

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 68

Bakı – 2024



TUNA

📍 Nizami rayonu, Keşlə qəsəbəsi, 1-ci önünə küçəsi, 19

🌐 www.tuna.az ✉ office@tuna.az

☎ +99412 447 15 16 +99412 447 15 85 +99412 447 15 87